كينجهر

(٦)

٩٤-١٩٩٥

سنڌي شعبو

سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

ڪينجهر

٦

سنڌي شعبو   سنڌ يونيورسٽي

ڄام شورو

هي ڪتاب سنڌ يونيورسٽي پريس حيدرآباد ۾ ڇپيو

فون: 18139

ڪينجهر

(تحقيقي جرنل)

٦

سرپرست اعليٰ

ڊاڪٽر غلام علي الانا
وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي

نگران ايڊيٽر
پروفيسر ڊاڪٽر قاضي خادم
چيئرمين
سنڌي شعبو

ايڊيٽوريل بورڊ
ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو - ميمبر
ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ - ميمبر
هدايت پريم - ايڊيٽر

سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو

1995-94ع

ترتيب

گذارش		(v)
پيغام		(ix)
ليکڪن جو مختصر تعارف		(xi)
1- مخدوم صاحب جي سرپرستيءَ هيٺ نڪتل ٻہ ادبي رسالا	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	1
2- شاھ جي ڪلام ۾ روحاني حسن	ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ	15
3- سنڌي جيون ڪهاڻي جو مطالعو	ڊاڪٽر قاضي خادم	33
4- سندري اتم چنداڻي	نور افروز خواجہ	49
5- لسانيات کان سماجي لسانيات تائين (1) (هڪ اڀياس)	ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو	57
6- ڪڇ ۽ لاڙ جا علمي تعلقات	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	71
7- پرمانند ميوارام (1866-1938ع)	عبدالقيوم صائب	93
8- سنڌي ٻوليءَ جو اترادي لهجو	هدايت پريم	115
9- خاڪپائي مرتضيٰ شهدادخان	ڊاڪٽر قمرجهان ميرزا	129
10- سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ علامت نگاري	تهمينہ سڪندر	135

گذارش

سنڌي شعبي جو تحقيقي جرنل " ڪينجهر" پنهنجي هڪ جداگانہ حيثيت رکي ٿو. خاص طور ان ڪري، جو هن وقت سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپجندڙ هي واحد جرنل آهي، جنهن ۾ صرف تحقيقي مضمون ۽ مقالا شايع ٿين ٿا. نہ صرف ايترو پر ان جا ليکڪ گھڻو ڪري سنڌي شعبي جا استاد ئي آهن. جيڪي پنهنجي پيشہ ورانہ لحاظ کان، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي کيتر ۾ نهايت اهم مقام والارين ٿا.

سنڌي شعبي جي استادن ۽ سربراهن جو جائزو وٺبو تہ انهن ۾ ملڪ جا ناميارا محقق هڪ هنڌ گڏ ٿيل نظر ايندا. محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، محترم محبوب علي چنہ (مرحوم)، محترم علي نواز جتوئي، محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا، محترم علامہ غلام مصطفي قاسمي، محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، محترم ڊاڪٽر حبيب الله مرزا، محترم محرم خان (مرحوم)، محترم ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ، محترمہ نور افروز خواجہ، محترمہ سحر امداد، محترمہ ڊاڪٽر قمر جهان مرزا، محترم ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو، محترم هدايت آخوند ۽ راقم الحروف (ڊاڪٽر قاضي خادم) ۽ انهن سان گڏ محترم مير محمد نظاماڻي، محترم جمال احمد رند ۽ مرحوم پروفيسر عبدالڪريم لغاري بہ ڪجھہ وقت لاءِ هن شعبي ۾ ڪم ڪيو هو. هنن نالن ۾ هر نالو پنهنجي جڳھہ تي هڪ اهم حيثيت رکي ٿو. هنن جا لکيل تحقيقي، تنقيدي ۽ تخليقي ڪتاب سنڌي ادب جو عظيم سرمايو آهن. نہ صرف ايترو پر انهن مان ڪيترن ڪي بين الاقوامي طور سنڌي ادب، آرٽ ۽ ڪلچر تي اٿارٽي مڃيو ويندو آهي.

هي سنڌ ۾ سنڌي شعبي جو سڀاڳ آهي، جو اڄ بہ انهن مان گھڻن جو مشفقانہ ڇانءُ اسان جي مٿن تي آهي. نہ صرف ايترو پر هن شعبي لاءِ هنن جي دل ۾

پيار ۽ عزت بہ موجود آهي ۽ شعبي جا موجوده استاد سندن قيمتي راين کان هر وقت فيض حاصل ڪندا رهندا آهن. ۽ سندن دل و جان سان عزت بہ ڪندا آهن. ان جو ثبوت اهو پروگرام آهي جيڪو هن سال عمل ۾ آندو ويندو. جنهن ۾ هن شعبي جي باني استادن سان شعبي جي شاگردن کي ملايو ويندو ۽ يونيورسٽي ۾ عام جلسا ڪري سندن مڪمل تعارف سان گڏ. ڪائنئ موجوده دور ۾ ادب ۽ علم جي معيار وڌائڻ بابت مفيد رايا پڌا ويندا ۽ سندن انهن گفتن کي قلمبند ڪري " ڪينجهر 1996 " جو هڪ خاص نمبر شايع ڪيو ويندو. جيڪڏهن ڪنهن شعبي جي اهميت، ان ۾ ڪم ڪندڙن جي تعداد ۽ ايئرڪنڊيشن ڪمرن. ڪارن کان وڌيڪ انهن جي لياقت تي پرکي وڃي تہ پوءِ ان اداري جي اهميت واضح ٿي سگهي ٿي. هن ڏس ۾ سنڌي شعبو علم ۽ ادب جي ڪنهن بہ ٻئي شعبي کان وڌيڪ اڳرو آهي، ان ڪري بہ جو ان ۾ ڪم ڪندڙ هڪ مخصوص معيار جي علمي ۽ ادبي حيثيت رکن ٿا. هو نہ صرف علم ۽ ادب جي تعليم ڏين ٿا. بلڪہ ان جي پرک يعني امتحان بہ وٺن ٿا ۽ علمي ۽ ادبي موضوعات تي تحقيق بہ ڪرائين ٿا. اهڙيءَ طرح هو مڪمل طور علم ۽ ادب جي خدمت ۽ پرچار ڪن ٿا ۽ حال جو ماضيءَ سان ڳانڍاپو بہ رکيو اچن ٿا.

سنڌي شعبي ۾ لوڪ ادب، داستان، لوڪ شاعري، قديم شاعري، ڊراما، ناول، افسانو، جيون ڪهاڻي، سفرناما، خط، ڊائريون، جديد ادب ۽ شاعريءَ جون صنفون، تنقيد، سنڌي ادب جي تاريخ، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ لسانيات، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست جي شاعري ۽ حالات تي تفصيلي معلومات تي مشتمل ڪورس پڙهايا وڃن ٿا. ۽ انهن موضوعن تي سوين ڪتابن تي مشتمل سيمينار هن شعبي ۾ موجود آهي. اهڙيءَ طرح هن شعبي ۾ ادب جي هر پهلوءَ تي تحقيق ڪرڻ جو مواد بہ موجود آهي ۽ ڄاڻو ۽ ماهر محقق استاد بہ موجود آهن، جيڪي انهن ڪتابن مان استفادو حاصل ڪرڻ لاءِ سڪيا پڻ ڏين ٿا. ضرورت ان ڳالهہ جي آهي تہ يا تہ سنڌي شعبي ۾ اشاعت جو ڪو بندوبست ڪيو وڃي تہ جيئن انهن ماهرن جي لکڻين کي باقائدگيءَ سان شايع ڪري ادب کي وڌيڪ مالا مال ڪيو وڃي، يا هن شعبي جو انهن اشاعتي ادارن، جهرڪ، انسٽيٽيوٽ آف

سنڌالاجي، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي لينگويج اٿارٽيءَ سان پائدار رابطو قائم ڪيو وڃي تہ جيئن هن شعبي جي سفارش تي پڻ ڪتاب شايع ڪرايا وڃن جيڪي اڳتي هلي علم ۽ ادب جي شاگردن، محققن ۽ ادب دوستن ڪي ڪم اچي سگهن.

سنڌ يونيورسٽيءَ جو سنڌي شعبو، جنهن کي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي ڪيتر ۾ بيچلرز، ماسٽرز، ايم فل ۽ پي ايچ ڊي جون ڊگريون ڏيڻ جي سلسلي ۾ مرڪزي حيثيت حاصل آهي، تنهن جي طرفان يونيورسٽيءَ جي حدن، اهي سمورا علائقا جتي يونيورسٽيءَ جون ملحق ڪاليجون موجود آهن، ۾ سيمينار، سمپوزيم ۽ ڪانفرنسون ڪرائڻ جو ذمو بہ کڻڻ گهرجي ۽ علم ۽ ادب جي واڌاري لاءِ اهي سڀ ڪوششون وٺڻ گهرجن، جن جي هن وقت سخت ضرورت آهي. ان ڏس ۾ انهن علائقن جي مکيہ سرڪاري ادارن کي بہ يونيورسٽيءَ سان مڪمل سهڪار ڪرڻ گهرجي تہ جيئن گهربل نتيجا حاصل ڪري سگهجن.

سنڌي علم ۽ ادب تي تحقيق جي ڪيتر ۾ اسان جي اها بہ راءِ آهي تہ يونيورسٽي کان ٻاهرمحققن کان مدد وٺڻ جي سخت ضرورت آهي ۽ هنن جي لکڻين کي بہ ڪينجهر ۾ خوش آمديد چيو وڃي. ان ڏس ۾ هن ئي شماري ۾ مشهور سنڌي محقق ۽ استاد ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ۽ محترم عبدالقيوم صائب جا تحقيقي مضمون شايع ڪيل آهن، جيڪي علم دوستن کي بيڪ سان تمام گهڻو پسند ايندا. ان سان گڏ هن پرچي ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ، مسز نور افروز خواجہ، ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو، ڊاڪٽر قمر مرزا، مسٽر هدايت آخوند ۽ راقم الحروف (ڊاڪٽر قاضي خادم) جا مضمون شامل آهن، جن مان هرهڪ پنهنجي عنوان ۽ مواد جي ڪري سنڌي ادب ۾ اهم جاءِ والاري ٿو.

هن کان اڳ سنڌي شعبي پاران جيڪي تحقيقي جرنل شايع ٿيا آهن، اهي هي آهن:

1. سنڌي صحيفو 1962.
2. سوکڙي 1964.
3. سوغات 1966.

4. پورب 1970.
5. پرک 1977.
6. ڪينجهر 1987 کان 1994 - 5 نمبر.

هي جرنل پنهنجي تحقيقي مواد جي ڪري، سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. انهن جي ليکڪن ۾، ڊاڪٽر غلام علي الانا، پروفيسر علي نواز جتوئي، ڊاڪٽر حبيب الله مرزا، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، مرحوم پروفيسر محرم خان، شمشير الحيدري، مرحوم علي محمد خالدي، ٻيا سنڌي شعبي جا استاد ۽ عالم شامل آهن.

ڪينجهر جو ايڊيٽوريل بورڊ سنڌي شعبي جي ٻراڻي استاد چيئرمن ۽ موجوده وائيس چانسلر ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جن جو ٿورائتو آهي، جنهن ڪينجهر جي ڇپائيءَ ۾ تمام گهڻي دلچسپي ورتي ۽ سندن ذاتي هدايتن تي هي پرچو ايترو جلدي نڪري ظاهر ٿيو آهي.

آخر ۾ سنڌ يونيورسٽي پريس جي مئنيجر مسٽر غلام محمد جا به ٿورائتا آهيون، جنهن هن پرچي جي اشاعت ۾ ذاتي دلچسپي ڏيکاري ۽ ان کي بهتر بنائڻ لاءِ مفيد مشورا بہ ڏنائين.

اوهان جو پنهنجو

قاضي خادم

پيغام

مونکي اهو ڏسي ڏاڍي خوشي ۽ فخر محسوس ٿي رهيو آهي، تہ سنڌ يونيورسٽيءَ جو سنڌي شعبو، وڏي عرصي کان باقاعدگيءَ سان "ريسرچ جرنل" شايع ڪري رهيو آهي، جنهن ۾ سنڌي شعبي جي استادن سان گڏوگڏ سنڌ جي برک محققن جا تحقيقي مضمون پڻ شايع ٿيندا رهن ٿا.

سنڌي شعبو جيئن تہ سنڌ يونيورسٽيءَ جو هڪ اهم شعبو آهي ۽ منهنجو مادر علمي رهيو آهي، تنهنڪري علم ۽ ادب جي کيتر ۾ ان تي تمام وڏا فرض عايد ٿين ٿا. جنهنڪري هي شعبو نہ صرف تعليم جي اعليٰ اقدار جي پاسباني ڪرڻ جهڙي اعليٰ مقصد جو علمبردار آهي، بلڪہ سنڌ جي ٻولي، ادب ۽ ثقافت جي واڌاري لاءِ پڻ ان کي تمام گهڻو ڪجهہ ڪرڻو آهي. مونکي اميد آهي، تہ هي شعبو، پنهنجي قابل استادن جي رهبريءَ ۾ هن ملڪ ۽ خاص طور سنڌ واسين جي اميدن ۽ آرزوئن کي پورو ڪرڻ ۾ ڪا بہ ڪسر نہ ڇڏيندو.

آءٌ سنڌي شعبي سان پنهنجي قديمي واسطي جي حوالي سان هميشہ اهوئي چاهيندو آهيان، تہ هي شعبو، پنهنجي اعليٰ ڪارڪردگيءَ جي معيار کي بلند کان بلندتر ڪندو رهي، جنهن لاءِ شعبي جي استادن کي پڻ گهرجي تہ هو اهڙيون رٿائون تيار ڪن، جو نہ صرف شعبي جي اندر شاگردن جي تعليم ۽ رهنمائي ٿي سگهي، بلڪہ شعبي کان ٻاهر بہ ان جا ڪارڪن علم ۽ ادب جي ٻڪيڙ لاءِ پنهنجون ڪوششون جاري رکن.

مونکي يقين آهي تہ سنڌي شعبو، علمي ۽ ادبي ڪانفرنسن، سيمينارن ۽ سمپوزيم وسيلي، علم ۽ ادب جي هر پهلوءَ تي کوجنا جا نوان رخ پيش ڪندو. ان اميد سان آءٌ سنڌي شعبي جي چيئرمين، استادن ۽ ڪينجهر جي ايڊيٽوريل بورڊ کي سندن هن پيار جي پورهئي تي مبارڪباد ڏيان ٿو.

ڊاڪٽر غلام علي الانا
وائيس چانسيلر
يونيورسٽي آف سنڌ
8-5-1995

هن پرچي جي ليکڪن جو مختصر تعارف

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

21- آگسٽ 1962ع تي سنڌي شعبي ۾ استاد مقرر ٿيو. گولڊ ميڊلسٽ آهي. 1966ع ۾ بيجنگ مان چيني ٻوليءَ ۾ ڊپلوما ۽ 1974ع ۾ علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي نظرداريءَ هيٺ سنڌ يونيورسٽيءَ مان "سنڌي شاعريءَ تي فارسي جو اثر" مقالو لکي پي ايچ ڊي جي سَنَدَ حاصل ڪيائين. سندس ڪيترائي مقالا ڇپيل آهن، جڏهن تہ ڪتابن جو تعداد ٻن درجن کان وڌيڪ آهي. هن وقت سنڌي شعبي جو پروفيسر ۽ سنڌ يونيورسٽي آرٽس فيڪلٽي جو ڊين آهي.

ڊاڪٽر غلام حسين پناھ:

3- ڊسمبر 1966ع تي سنڌي شعبي ۾ استاد مقرر ٿيو. 1977ع ۾ پروفيسر علي نواز جتوئي جي نظرداري هيٺ "سنڌي ناول جي ارتقائي تاريخ" جي موضوع تي مقالو لکي سنڌ يونيورسٽي مان پي ايچ ڊي جي سَنَدَ حاصل ڪيائين. 1985ع ۾ سندس ڪتاب "تحقيق جو فن" تي اڪيڊمي آف ليٽرس جو شاھ عبداللطيف ڀٽائي ايوارڊ ڏنو ويو. 1986ع ۾ سندس تحقيقي مقالي "شاھ جي ڪلام ۾ تصوف" تي شاھ لطيف ثقافتي مرڪز طرفان انعام ڏنو ويو. سندس پي ايچ ڊي جو مقالو ۽ ٻيا ڪيترائي مقالا ڇپيل آهن. هن وقت سنڌي شعبي ۾ پروفيسر آهي.

ڊاڪٽر خادم حسين قاضي:

15- جون 1970ع کان سنڌي شعبي ۾ استاد آهي. تخليقي ۽ تنقيدي ادب سان گهڻي وابستگي اٿس. سندس ڪيتريون ئي ڪهاڻيون، ٽي وي ۽ ريڊيو

ناٽڪن کان علاوه ہہ اصلي ناول ۽ چار ترجمو ڪيل ناول پڻ ڇپيل آهن. ڪيترائي مقالا ۽ مختلف موضوعن تي ڇوڏنهن ڪتاب ڇپيل اٿس. علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي جي نظرداريءَ ۾ "سنڌي نثري داستان" جي موضوع تي مقالو لکي سنڌ يونيورسٽيءَ مان پي ايڇ ڊي حاصل ڪئي اٿائين. هن وقت سنڌي شعبي ۾ پروفيسر ۽ چيئرمين آهي، ۽ ان سان گڏ اسٽوڊنٽس گائيڊنس جي بيورو جو ائڊوائيزر پڻ آهي.

مسز نور افروز خواجہ:

21- جون 1976ع تي سنڌي شعبي ۾ ليڪچرار مقرر ٿي. گولڊ ميڊلسٽ آهي. ڪيترائي مقالا مضمون ۽ ٻارن جي ڪهاڻين جي ترجمو ڪيل هڪ ڪتاب ڇپيل اٿس. هن وقت شعبي ۾ ايسوسيئيٽ پروفيسر آهي.

ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو:

اپريل 1977ع ۾ سنڌي شعبي ۾ ليڪچرار طور مقرر ٿيو. ڪهاڻين ۽ شاعريءَ کان علاوه ڪيترائي تنقيدي ۽ تحقيقي مقالا ڇپيل اٿس. مرزا قليچ بيگ جي سوانح حيات تي ڪتاب کان علاوه ٽي مقالن جا ڪتاب ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي سان گڏ ايڊٽ ڪيل اٿس. انگلينڊ جي ايسيڪس يونيورسٽيءَ مان پروفيسر پيٽر ٽرڊ گل، ڊاڪٽر ريچيل هارس ۽ پروفيسر مارٽن ايٽڪنسن جي نظرداري هيٺ "سنڌيءَ جو ٻيٽا ٻيٽي سماجي لسانياتي اڀياس" جي موضوع تي مقالو لکي پي ايڇ ڊي حاصل ڪيائين. هن وقت سنڌي شعبي ۾ ائسوسيئيٽ پروفيسر آهي.

محترم هدايت پريم:

31- جولاءِ 1979ع ۾ شعبي جو ليڪچرار مقرر ٿيو. ڪيتريون ئي ڪهاڻيون ۽ مقالا ڇپيل اٿس. اسڪول آف اورينٽيل اسٽڊيز لنڊن مان لسانيات ۾ ڊپلوما حاصل ڪري واپس آيو. سنڌس ہہ ڪتاب ڇپيل آهن. اڄ ڪلهہ سنڌي شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي.

ڊاڪٽر قمر جهان مرزا:

18- فيبروري 1985ع ۾ شعبي ۾ ليڪچرار مقرر ٿي. 1983ع ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا جي نظرداري هيٺ ”حيدرآباد جي ٽالپرن جو علمي, سماجي ۽ ثقافتي تاريخ ۾ حصو“ مقالو لکي سنڌ يونيورسٽي مان پي ايچ ڊي جي سَندَ حاصل ڪيائين. ڪجهه مقالا ۽ هڪ ڪتاب ڇپيل اٿس. اڄ ڪلهه سنڌي شعبي ۾ ئي اسسٽنٽ پروفيسر آهي.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي:

جنوري 1932ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ پيدا ٿيو. استاد جي حيثيت ۾ پنهنجي ڪيريئر جو آغاز ڪيائين, پروفيسر, ڊگري ڪاليج جي حيثيت ۾ رٽائر ڪيائين. ڪيترن ئي مقالن کان علاوه ٻن درجن کان وڌيڪ ڪتاب ڇپيل اٿس. علامه غلام مصطفيٰ قاسمي جي نظرداري هيٺ ”شاهه ڪريم جو ڪلام“ ترتيب ڏئي پي ايچ ڊي جي سَندَ سنڌ يونيورسٽيءَ مان حاصل ڪيائين.

عبدالقيوم ”صائب“

هڪ نالي وارو اديب ۽ شاعر آهي. وڪالت جي پيشي سان منسلڪ آهي. سنڌي ادب ۾ سندس ڪتاب ”عروض جا اهڃاڻ“ وڏي حيثيت رکي ٿو. پاڻ مختلف موضوعن تي ڏهاڪو کن ڪتاب لکيا اٿس ۽ ڪيترائي مضمون ۽ مقالا مختلف رسالن ۾ ڇپجندا رهيا اٿس. هن وقت ”حيدرآباد جي ثقافتي تاريخ“ جي عنوان تي ڪم ڪري رهيو آهي.

كينجهر

سنذي شعبو

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

مخدوم صاحب جي سرپرستيءَ هيٺ نڪتل ٻه ادبي رسالا

("روح ادب" ۽ "شاعر" جو وچور)

مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولى، سنڌ ۾ خاص طور علم ادب، تعليم ۽ موسيقيءَ جي جيڪا سرپرستي ڪئي، سا ڪنهن کان ڳجهي نہ آهي. پاڻ اشاعتي ڪم ۾ جيڪا مدد ڏنائون، اُن جي تفصيل کي ڇڏي فقط ادبي رسالن کي ڏسبو تہ اُن سلسلي ۾ نمايان ڪم ڪيائون. هڪ طرف مالي مدد ڏنائون ۽ دلچسپيءَ سان اُن اشاعتي سلسلي جي ڪامياب ڪرڻ ۾ ڪوشان رهيا، ٻئي طرف مالي مدد سان گڏ مڪمل طور ادبي سهڪار ۽ ساٿ بہ فراهم ڪيائون.

سنڌن انهيءَ عزم جا ٻہ مثال، ٻہ ادبي رسالا "روح ادب" ۽ "شاعر" آهن. انهن رسالن ۾ مالي نقصان سَٺائون ۽ اشاعت ۾ دير بہ ٿي. پاڻ پورو پورو ادبي ۽ مالي ساٿ ڏيندا رهيا. ادارت بہ ٻن اهم اديبن جي حوالي ڪيائون. پر ڪاميابي حاصل نہ ٿي. اُهي ٻہ اديب محمد خان غني ۽ غلام محمد گرامي هئا. جن جي قابليت ۽ صحافتي توڙي ادبي، تجربي ۽ اهليت ۾ ڪنهن کي ڪڏهن بہ شڪ نہ هو. هِن مضمون ۾ فقط اِنهن ٻن رسالن جا تفصيل حاضر خدمت آهن:

روح ادب: هي سالو مخدوم صاحب. اداره روح ادب جي سايي هيٺ ڪڍيو. پاڻ هن اداري جا سرپرست ۽ باني هئا. اداري جي انتظاميہ جي سٿاءِ سان گڏ رسالي روح ادب جو ايڊيٽوريل بورڊ تشڪيل ڏنو ويو هو، جنهن ۾ جناب محمد خان غنيءَ جي ڪليدي حيثيت هئي. غني صاحب ايڊيٽر هو. کيس صحافت جو تجربو بہ هو ۽ سنڌيءَ جو مڃيل اديب ۽ شاعر بہ هو. هن رسالي جو پهريون پرچو آڪٽوبر 1954ع ۾ نڪتو. پرچي جا صفحا 50 ۽ ساليانو چندو ڏهہ روپيا

آهي. روح ادب جا ڪل چار شمارا نڪتا. هرهڪ ۾ آيل مواد جو تفصيل هن ريت آهي.

جلد: 1- نمبر: 1 آڪٽوبر 1954ع

1- مخدوم محمد زمان طالب المولي جو فوٽو.

2- مخدوم صاحب طرفان ٻـ لفظ "ارشاد گراميءَ" جي سِري هيٺ. هن مختصر تحرير ۾ مخدوم صاحب جن اداري روح ادب جو تعارف ڪرائيندي ٽن ذيلي شعبن جو اعلان ڪيو. اُهي آهن؛

دارالمصنفين، بزم مشاعره، راڳ سڀا.

3- اي شاهِ سنڌ (نظم) ساجد سرشاري.

4- التماس- طرح مصرع، ڀچ ڀرين ڪان ... الخ.

نائب ايڊيٽر جناب اسد تڪڙائيءَ طرفان ڏنل آهي.

5- حمد باري تعاليٰ (حمد) سرشار عقيلي

6- اداريو: پنهنجون ڳچارون- از: محمد خان غني.

7- مضمون نگارن کي گذارش.

8- روح ادب (نظم) - محمد خان غني.

9- شاه ڀٽائيءَ جو احوال - جي ايم سيد.

10- شاه جي سنڌڙيءَ جون حدون.

11- شاه جي حقيقت نگاري - حافظ شاه حسيني.

12- سلام (نظم) محمد خان غني.

13- سنڌ جو سينگار (نظم) - لالا آنند پرڪاش ڪنڌڪوٽي.

14- شاه ۽ سندس شعر جي مقبوليت - حافظ محمد احسن.

15- شاعر حق شناس - عبدالڪريم چشتي.

16- شاه بابت روايتون - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ.

17- گهوڙو شاه جي نظر ۾ - عبدالرحيم جوڻيجو.

18- شاه جي حب الوطني - قاضي محمد علي اختر.

19- جاڳ اي فرد سنڌ جاڳ - (نظم) امير قريشي سرشاري.

20- شاه جو بيدل تي اثر - ميمڻ عبدالمجيد سنڌي.

21- نعت شريف - مسڪين سرشاري.

22- شاھہ لطيف (نظم) - احمد خان اختر.

23- ساھڙ جي سڪ (نظم) - احمد خان اختر.

فوٽو

ڊاڪٽر گربخشاڻي - مرزا قليچ بيگ - محمد بخش واصف - دين محمد وفائي - غلام محمد شاھوائي- ميران محمد شاھہ - جي ايم سيد - ڊاڪٽر دائود پوٽو.

24- جي تو بيت پانئيا، سي آيتون آهين - سيد بچل شاھہ.

25- شاه ۽ تصوف - راز بلڙائي.

26- شاه جي سسئي - حسيني اسدالله شاھہ اسد.

27- شاه جو نظريہ انسان - غلام محمد گرامي.

28- سنڌ جو عوامي شاعر شاه ڀٽائي - غلام مصطفيٰ قاسمي.

29- شاه ڀٽائي ۽ سندس پاڙيسري - محمد يعقوب چانگ.

30- 'هاڻ ڪجھہ پنهنجي متعلق' جي سِري هيٺ اداري جي مشڪلات ۽ رسالو عربي خط جي ٽائيپ ۾ ڪڍڻ جو ارادو ظاهر ڪيل آهي.

31- فوٽو، سرشار، عارف المولیٰ ۽ غني.

32- شاه جا بيت ۽ محمد علي جوهر جو نظم.

33- تبرڪات شاه - عبدالڪريم سعدي.

(رسالو هاشمي پريس حيدرآباد ۾ ڇپيو).

جلد: 1 نمبر: 2، نومبر 1954ع

1- پنهنجون ڳالهيون (اداريو).

2- مخدوم غلام حيدر صاحب جو فوٽو.

3- سروري ڪاليج هالا جي عمارت جو فوٽو.

4- طلب الطالب (نعتيہ ڪلام) مخدوم طالب المولیٰ.

5- حضور رسول اڪرم صلعم جن جي سيرت پاڪ تي هڪ صفحي جو مضمون.

6- نعت - قاضي اسدالله شاهہ فدا.

7- باده ڪُهن (نعت) - شمس الدين بلبل.

8- گلستان مصطفيٰ (نعت) - محمد هاشم مخلص.

9- انتظار سرورِ ڪائنات (صلعم) - برده سنڌي.

10- محسنِ انسانيت - راز بلڙائي.

11- صبح ميلاد (نعت) - حافظ عبدالله بسمل.

12- اسان جي آقا جون خصوصيتون - عبدالڪريم چشتي.

13- تشريف - حافظ محمد احسن.

14- پريم جي شڪتي - بابا هرنام داس ڪبير پنٿي هريانہ واسي.

15- منهنجا سلام ڇُنجا (نظم) - احمد خان اختر.

16- يارسول الله (نظم) - مولوي محمد نورنگ زادو.

17- حضور جن جو حسنِ سلوڪ: دشمن مذهب و ملت کي معافي.

18- رحمت اللعالمين جي رهڻي ڪرڻي.

19- اسوه حسنہ - احمد خان اختر.

20- مصطفيٰ صلعم جو قيدي - محمد عثمان ڏيپلائي.

21- حق جو رعب - سيرت ابن هشام تان ورتل.

22- بُت شڪن - سوامي رامانند جي.

23- شانِ محمد (نظم) - رحيم بخش هوش.

24- شان رسول (نظم) - حافظ محمد احسن.

25- شان ربيع الاول (نظم) - محمد خان غني.

26- مدح و ثنا چار يار -

الف: شان ذولنورين - شان فاروق اعظم (حسين شبير ٽڪڙائي).

ب: مدحت مرتضيٰ - سيرت صديق (محمد دائود تاج ٽڪڙائي)..

27- فوٽو. پروفيسر محبوب علي چنہ

= محمد بچل محبوب هوسڙي والا.

/ 28- غزل - سرشار عقيلي.

29- اندلس جي علمي تاريخ - مولائي شيدائي.

30- غزل - محبوب هوسڙي والا.

31-مشاهيرسنڌ- حافظ محمدهارون دلگير جي باري ۾ مضمون- اسدالله شاه اسد.

32- دلگير جو ڪلام.

33- فتنہ خانقاه (نظم) - محمد خان غني.

34- سيوهڻ سنڌ - چنہ شبير ناز.

35- تنگ ڪشو ۽ لغام - عبدالرحيم جوڻيجو.

36- بره جي بهار (ڪافي) - عارف المولي.

37- ادبي محفلون (رپورٽ) - احمد خان اختر.

38- جهوڪ شريف ۾ ادبي ڪانفرنس جو خطبہ استقباليہ - فدا سرشاري.

39- شاه شهيد (هديہ عقيدت) - محمد خان غني، محمد نورنگ زادو، علي محمد خالدي، امير قريشي، اسدالله شاهہ، حافظ شاه حافظ، احمد خان اختر ۽ محبوب ٿٽوي.

40- ڪرشمہ قدرت (مضمون).

جلد: 1 نمبر: 3 ڊسمبر 54 ۽ جنوري 1955ع

1- دفتري اطلاع.

2- پنهنجون پچارون.

3- ارشاد گرامي: مخدوم طالب المولي جن جي طرفان اداره روح ادب ۽ اينڌڙ مخدوم نوح نمبر جي باري ۾ اعلان.

4- سنڌ جا گمنام شاعر ۽ سگهڙ: هان فقير ۽ پرپور شاه- ميمڻ عبدالمجيد سنڌي.

5- حضرت حمزه جو مسلمان ٿيڻ (نظم) - حافظ محمد احسن.

6- شاه جي سنڌي - اسدالله شاه اسد.

7- معلومات: ميمڻ قوم - مولائي شيدائي.

8- مرحبا روح ادب (نظم) - ڪريم بخش چنہ.

9- واقعات عالم - محمد خان غني.

10- مشاهير سنڌ: مراد علي ڪاظم جي خودنوشت سوانح حيات.

11- غزل - بلاول پرديسي.

12- رات جو وقت (نظم) - شاهنواز شاه ٽڪڙائي.

13- ڳائي تہ ڏس (گيت) - محمد خان غني.

14- گيت - بردو سنڌي.

15- سير و سياحت - بچل شاه.

16- پهاڪا پڙه (نظم) - احمد خان آصف.

17- باب التواريخ: فيروز شاه جي لٺ - محمد خان غني.

18- غزل - راز بلڙائي.

19- قيدي (افسانو) - محمد خان غني.

20- فوٽو: سرشار عقيلي (ٻين بہ انن شاعرن جون تصويرون بنا نالي ڏنل آهن).

21- غزل - خادم صوفي.

22- بزرگان دين: سيد شاه داد شهيد - محمد عثمان ڪتياڻ.

23- ڪافي- محمد عثمان تورنگ زادو.

24- گردان 'مگرها' (مذاحيہ مضمون) - عبدالجبار شام [جوڻيجو].

25- غزل - بشير موريائي.

26- شاعري جا سبق - ادارو.

27- سنڌي اخبار جي شروعات - موتيرام ڏامون مل.

28- اسان جون ادبي محفلون: بزم احباب ڪراچي جي مشاعري منعقد پهرين ڊسمبر 1954ع جي رپورٽ ۽ سرشار عقيلي، ساجد سرشاري، علي محمد خالدي، محمد دائود بن غني، طفيل عقيلي، علي محمد اسير ۽ امير بخش امير جو غيرطرحي ۽ طرحي ڪلام.

29- نظم - محمد عابد ابڙو.

30- نظم - حڪيم لالا آنند پرڪاش.

31- ميزان عدل - عاجز نقوي.

32- اعلان.

جلد: 1 نمبر: 4 فيبروري 1955ع

1- پنهنجون ڳالهيون - اسدالغني.
(اپريل جي پرچي مخدوم نوح نمبر جو اعلان)
2- طرح: پڇ پرين کان هو ڪڏهن منهنجي پوئواري ڪندا. تي ڪلام طالب المولي، محمد خان غني، نواز علي نياز، اسدالغني، علي محمد خالدي ۽ حافظ احمد لاڪو.
3- حسن علي آفنديءَ جو فوٽو.
4- فن تاريخ ۽ مؤرخ جا فرائض: ابن خلدون جي روشني ۾ - غلام محمد گرامي.
5- سارنگ (نظم) - محمد خان مجيدي.
6- ميمڻ قوم - مولائي شيدائي.
7- شاعريءَ جو پهريون سبق- سرشار عقيلي (اڻ ڇپيل ڪتاب 'سنڌي موزون شاعري' تان ورتل).
8- نظم - فضل الحق فضل.
9- ڪافي - محمد خان غني.
10- ياسمين (افسانو) - نثار مرزا پوري.
11- نظم - انيس مهيري.
12- اسان جي ادب جا اسان جي تهذيب تي اثر- سراج بسمل.
13- روح ادب (نظم) - راز بلڙائي.
14- تان سين - محمد علي اختر مورائي.
15- آه آتشين (نظم) - رسول بخش خمار.
16- ادب ۾ ڏند ڪٿائن جي اهميت - عبدالقيوم صائب.
17- سؤ قبن سان مسجد - چنم شبير ناز.
18- نظم - محمد رمضان ميمڻ رضا.
19- غزل - ثاقب سرشاري.
20- سنڌي هڪ قديم ۽ باعظمت زبان آهي - اي ڪي بروهي.
21- نظم - احمد خان اختر.

22- صاحب جو شڪار (افسانو) - محمد خان غني.

23- سائنس - احمد خان اختر.

24- نواب زينت محل - محمد حسن قريشي برق.

25- بچي يوسف - ميمڻ عبدالمجيد سنڌي.

26- سڪ سچي - تاج محمد مگريو.

27- ڪلام - مولوي محمد نورنگ زادو.

28- ڪلام - احمد خان آصف.

29- سنڌي اخبار جي شروعات (2) موتيرام ڏامون مل سوليجي.

منهنجي معلومات موجب اِهي ٿي چار شمارا نڪتا ۽ مالي مشڪلات سبب رسالو بند ٿي ويو.

شاعر: هي رسالو بہ مخدوم صاحب جي سرپرستي ۾ نڪتو. رسالي جي اجراء مان ئي مخدوم صاحب جن جو موسيقيءَ ڏانهن دلي لاڙو ظاهر ٿئي ٿو. هِن جو پهريون پرچو 'موسيقي نمبر' ٿي نڪتو. هن رسالي جو ايڊيٽر مولانا غلام محمد گرامي هو. جيڪو ڇهن پرچن تائين هليو. اُن کان پوءِ انتظامي تبديليون ٿيون ۽ حافظ شاه 'ناطق' حسيني ايڊيٽر ٿيو. روح ادب وانگر شاعر بہ پنجن اشاعتن کان پوءِ بند ٿي ويو. پهريون پرچو بہ- ماهي جون جولاءِ 1956ع امين منزل حيدرآباد مان شايع ڪيو ويو. شمارن جو وچور هن ريت آهي:

جلد: 1 نمبر: 1 جون- جولاءِ 1956ع

1- عرض حال.

2- شاعر (اقتباس) - علامہ آءِ آءِ قاضي.

3- شعر (اقتباس) - علامہ عمر محمد دائودپوٽو.

4- شاعر - هري دلگير.

5- شاعر - جهامنداس ڀاٽيہ.

6- موسيقي - ابوالڪلام آزاد.

7- راڳ وديا - اُڌارام آسرائي.

8- سُر آڌيا ۽ تال اڌيا.

9- اسان جا ساز ۽ راڳ (ادارو).

10- موسيقي - علامہ قاضي.

11- عربي موسيقيءَ جو يورپي موسيقي تي اثر.

12- بيجو باورا ۽ راڳ (ادارو).

13- غزل - طالب المولى، سرشار عقيلي، هري دلگير، مرزا همايون بيگ، شمشير الحيدري، محبوب سروري ۽ شبير تکڙائي.

14- نظم - جوش، تنوير عباسي ۽ عزيز الله مجروح.

15- گيت - محمد خان غني، خادم سروري.

16- قطعو - عبدالقيوم صائب.

17- بيت - عبدالجبار شام [جوڻيجو].

18- ڪافي - عارف المولى.

19- پيغام.

20- منهنجي پسند، شعر ۽ حوالا - طالب المولى.

21- وفات ناما - خاڪا - اسدالله شاھ.

22- تاريخ جو هڪ ورق - مولائي شيدائي.

23- سہ حرفي لفظن جو استعمال (ادارو).

24- غلط لفظن جو استعمال (ادارو).

جلد: 1 نمبر: 2 آگسٽ کان آڪٽوبر 1956ع

هي سماهي پرچو آهي. باني ۽ سرپرست مخدوم طالب المولى صاحب ۽ مدير مسؤل غلام محمد گرامي.

1- اداريو.

2- پيغام - علامہ آءِ آءِ قاضي.

3- سلام ۽ سنيھا.

4- ڪافي ۽ اُن جو تجزيو- مخدوم محمد زمان طالب المولى.

5- ملھار ڳائڻ تي مينهن وسي سگهي ٿو - ضياءُ الدين بلبل.

6- پراڻو ۽ نئون ادب - (ادارو).

7- سنڌي شاعر - ع. ق. شيخ.

8- خاڪا (طالب المولي، ميران محمد شاه، سرشار عقيلي، غلام محمد گرامي، محمد خان غني، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ دين محمد اديب جا) آسد ٽکڙائي.

9- تاريخ شاعري جو هڪ ورق - مولائي شيدائي.

10- غير قافيہ شاعري (ترجمو ۽ اقتباس) فراق گورکپوري.

11- سہ حرفي لفظن جو شعرن ۾ استعمال - ادارو.

12- لفظن جو شعر ۾ غلط استعمال- ادارو.

13- آرٽ (افسانو) - سلطان سڪندري.

14- ڪافر (افسانو) - بشير صابري.

15- هڪ ڏينهن جو واقعو.

16- ڪراچيءَ جون سونيون راتيون.

17- جواب طلب.

18- چند هٿ آيل سنڌي بيت - طالب المولي.

19- سنڌي قافيا سندن حرڪات ۽ سڪنات - ادارو.

20- ڪتابن تي تبصرا.

21- بزم مشاعره - تماشبين.

22- چا طبلہ ۽ ستار جو موجود امير خسرو آهي؟

23- وفات ناما.

24- گيت، نظم ۽ غزل، طالب المولي، ڊاڪٽر ابراهيم خليل، سرور علي سرور، محمد خان غني، همايون بيگ فائق، حافظ حسيني، عبدالله خواب، شبير ٽکڙائي، محبوب سروري، گل نصرپوري، راز بلڙائي، تنوير عباسي، اسدالله شاه، حسين بخش خادم اويس سروري، ميران محمد شاه، عبدالقيوم صائب، بردو سنڌي، عبدالحڪيم جوش ۽ خادم لاڙڪاڻائي.

25- اسان جا رسالا - مهراڻ ۽ نئين ڪيتيءَ تي تبصرا.

جلد: 1 نمبر: 3 اپريل کان جون 1957ع

1- ايڊيٽوريل

2- خَطَ

3- شعر ۽ شاعر، مرتب - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ.

4- بلئنڪ ورس - ڊاڪٽر جانسن/ مرزا ياس يگانہ چنگيزي.

5- علم عروض جا اصول - سرشار عقيلي.

6- سنڌي زبان جي سڌاري لاءِ ڪجهہ رٿون - طالب المولي.

7- اُچار ۽ تلفظ- ادارو.

8- تاريخ شاعري جو هڪ ورق - مولائي شيدائي.

9- ناسيہ (افسانو) - عزيز قنڌاري.

10- خودڪشي کان اڳ ۾ - فضل رحيم سومرو.

11- حصہ نظم:

طالب المولي، احسن، حسين بخش خادم، برده سنڌي، سرشار، علي بخش ڪوثر، عبدالله خواب، محبوب سروري، محمد حسن ساز، پرسرام ضيا، گل حسن ڪربلائي، اسدالله اسد، شبير ٽڪڙائي، محمد چٽل فدا، لطف الله بدوي، سرور علي سرور، هري دلگير ۽ ليکراج عزيز.

12- جميعت الشعراء جي تنظيم - محمد علي جوهر.

13- سرگرميون.

جلد: 1 نمبر: 4 جولاءِ کان ڊسمبر 1957ع

هن شماري تي نمايان طور "رفيق حيات اشاعت خصوصي شاعر" لکيل آهي. مخدوم صاحب جي وڏي فرزند مخدوم زاده محمد امين (فهيم) جي شادي خانہ آبادي تي يادگار طور شايع ڪيو ويو. هن شماري جو مرتب بہ گرامي صاحب آهي. ضخامت 275 صفحا.

1- بہ اکر - طالب المولي.

2- شاديءَ جي موقعي تي مخدوم طالب المولي جو فوٽو.

3- عورت لاءِ بہ لفظ - قائداعظم.

4- عورت - ابوالڪلام آزاد.

5- عورت - عزيز قنداري.

6- عورت ۽ قديم سماج - مولائي شيدائي.

7- عورت ۽ مرد جي حيثيت قرآن جي نظر ۾ - غلام احمد پرويز.

8- اسلام ۽ عورت - مولائي شيدائي.

9- شاديءَ جي باري ۾ - گرامي.

10- شاديءَ مشعل راه - ايس. بي . وائڊ.

11- دوستانہ شادي - انيس ڪوشل.

12- مختلف ملڪن ۾ شادين جا سونھن ۽ ساٿ - علي ناصر زيدي.

13- سماترا ۽ انڊونيشيا ۾ شادين جون رسمون - محمد مصباح الدين احمد.

14- مصر ۾ شاديءَ جون رسمون - جميلہ.

15- روس ۾ شادي - محمد عثمان ڏيپلائي.

16- سنڌي شادي ۽ ان جا سونھن ساٿ - ولي محمد طاهرزادو.

17- سماٽ قوم جي شادي ۽ ان جا ساٿ - محبوب سروري.

18- سنڌي ڪنوار ۽ ان جا زيور - ولي محمد طاهرزادو.

19- ڇا پردو ملڪ جي ترقيءَ ۾ رڪاوٽ آهي - پروين رضوي.

20- مغربي تهذيب ۽ عورت - مهدي علي صديقي.

21- پاڪستاني عورتون : قسمر.

22- پاڪستاني عورت - فضل رحيم سومرو.

23- پرديس کي ڇڏي ديس ۾ ڏسو - محمد شاه لطيفي.

24- عرب ۾ ٻانهين جي تجارت - جون ليفن.

25- موراڪو جي بي ۽ شهزاده بربر جا حرم خانا- برنارڊ نيومن.

26- عورت (نظم) - ضياءُ الدين بلبل.

27- مرد (نظم) - رحيم بخش هوش.

28- حضرت مخدوم نوح (اداره).

29- حالات حضرت مخدوم غلام محمد (اداره).

30- حالات حضرت مخدوم غلام حيدر (اداره).

31- سوانح حضرت مخدوم طالب المولیٰ (اداره).

32- طالب المولیٰ هڪ عظيم شخصيت (اداره).

33- گهوٽ (محمد امين فهيم) جي سهري سان تصوير.

34- گهوٽ کي والد جي منظوم دعا.

35- گهوٽ جي سوانح عمري.

36- تقريب نڪاح جو فوٽو.

37- درگاهہ مخدوم نوح اڳيان گروپ فوٽو.

38- ٻہ ٻيا فوٽو.

39- ايڊيٽر (گرامي صاحب) طرفان منظوم مبارڪباد.

40- قطعہ تاريخ - اديب فيروز شاهي.

41- قصيده دعائہ فارسي.

42- قصيده - مولوي محمد پنوي خادمؔ (فارسي).

43- سَهرو - حافظ شاه حسيني.

44- ڪچهريءَ واري بنگلي ۾ فوٽو: مخدوم طالب المولیٰ گهوٽ ٻيا دوست (مشاعرو).

45- گرامي صاحب جو فوٽو.

46- سَهرا - طرح مصرع: رخ دلدار تي ڪهڙا نہ سهڻا تا سونهن سهرا (ڪُل 24 سهرا).

47- فوٽو سرشار عقيلي.

48- نوح سرور (نظم) - غلام محمد گرامي.

49- فوٽو ميران محمدؔ شاهہ.

50- فوٽو حسين بخش خادم.

51- غير طرحي ڪلام (ڪُل 9 شاعر).

52- طرح سَهرا (حصو ٻيو) 12 سَهرا.

53- شاعرن جون تصويرون.

54- سنڌي ادبي بورڊ جو تعارف ۽ اُن جي ڪتابن تي تبصرو.

55- سنڌي ادبي سوسائٽي جو تعارف ۽ ڪتاب- " ڪلام گرهوڙي" تي تبصرو.

56- ڪتاب "ڍولا مارو" تي تبصرو.

57- ڏيپلائيءَ جي ڪجهه ڪتابن جو تعارف.

58- ٻين ادارن جي ڪتابن جو تعارف.

59- آخري گذارش جي سري هيٺ سنڌي رسالن جو تعارف.

60- بزم طالب المولي جي تنظيم جي باري ۾ معلومات.

جلد: 1

هن شماري کي حافظ شاهه ناطق جي ادارت ۾ جميعت الشعراء سنڌ جو "مجموعه شعر و ادب" ڪري شايع ڪيو ويو. اڳوڻي انتظاميه تي اشارتاً حرف رکيو ويو آهي، عرض حال ۾ به نئين دور بابت لکيل آهي ۽ ائڊريس به ٽنڊي محمد خان جي ڏنل آهي.

1- مقدمه شعر و شاعري – حالي.

2- تغزل – ظهير ڪاشميري.

3- سائي روشني (افسانو) – ترجمو شبير هاتف.

4- حصه نظم: طالب المولي، اسدالله بيخود. راز بلڙائي، غلام رسول سوز. شاهين اظهر گيلاني، هدايت تارڪ ۽ امداد حسيني.

5- حاضر جوابي – ساقي سجاولي.

6- هاري (ڊرامو) – اسدالله بيخود.

هن پرچي جو معيار به گهٽ آهي ۽ ترتيب به اڳوڻن پرچن کان مختلف آهي.

ڊاڪٽر غلام حسين پنهوَر

شاهه جي ڪلام ۾ روحاني حسن

حسن جي فطري خوبي اها هوندي آهي تہ هو جنهن بہ حواس تائين پهچي انهي کي پاڻ ڏي ڪشش ۾ رکي. ٻين لفظن ۾ حسن کي ڪشش هوندي آهي. جيڪا ڏسندڙن کي پاڻ ڏي متوجه ڪري ٿي. حسن کي عام طور تي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي: هڪ فطري حسن ۽ ٻيو غير فطري يعني اهو حسن جيڪو ڪنهن کي فطرت ڪان مليل هجي ۽ ٻيو جيڪو هٿ سان حسن پيدا ڪيو وڃي. فطري حسن ۾ زندگي ۽ تازگي هوندي آهي. جيڪا انهي ۾ حسن جي اهليت کي زنده رکندي آهي. ليڪن ٻي مصنوعيت هميشہ اصليت کي زنده نہ رکندي آهي پر اها اصليت کي لڪائي مصنوعيت کي ظاهر ڪندي آهي جنهن ۾ حقيقت ڪارفرما نہ هوندي آهي ۽ فطري حسن ۾ حقيقت ڪارفرما هوندي آهي. جيڪا حقيقت جو اظهار هوندي آهي. تنهن ڪري حقيقي حسن جي ڪشش عشق جي حد هوندي آهي. انهي ڪري چئبو تہ جتي فطري حسن هوندو. اتي عشق ضرور ڪارفرما هوندو. جيئن چڪمڪ جي خوبي ڪشش هوندي آهي، تيئن حسن جي خوبي بہ ڪشس هوندي آهي. ليڪن جتي حسن هوندو. اتي انهيءَ جي حد بہ مقرر هوندي ۽ انهي حد تي عشق ضرور ڪارفرما هوندو آهي ۽ اهڙي ريت جيترو حسن وڌيڪ هوندو اوترو عشق وڌيڪ هوندو ۽ انهي ۾ پختگي بہ اوتري هوندي آهي. عشق بہ ڪامل هوندو. پر حسن ڪامل فقط حق حقيقي ۾ ملي ٿو. تنهنڪري عشق بہ اهوئي ڪامل آهي جو حق حقيقي سان تعلق رکي ٿو.

صوفين جو عشق الله لاءِ هوندو آهي. جيڪو حقيقي ۽ حق آهي تہ پوءِ جنهن ۾ الله جو جلوو ۽ حسن يا نور نظر اچي ٿو انهي سان صوفي محبت ڪري ٿو ۽ انهي ۾ ئي هن جي اصليت هن کي نظر اچي ٿي جيئن شاهه چوي ٿو تہ:

جيڏانهن ڪريان پرک، تڏانهن سڄڻ سامهون.

وري چوي ٿو ته:

پاڻه جل جلاله، پاڻه جان جمال
پاڻه صورت پري جي، پاڻه حسن ڪمال
پاڻه پير مريد ٿئي، پاڻه پاڻ خيال
سڀ سيوئي حال، منجهائي معلوم ٿئي.

صوفي جڏهن حقيقت کي محسوس ڪري ٿو تڏهن هر شيء ۾ فطرت جو حسن ڏسي ٿو ۽ انهي جو جلوو پسي، انهي سان محبت ڪري ٿو. انهي لاء چيو وڃي ٿو ته "صوفين جو محبوب حق حقيقي آهي سندن عشق پاڪيزه آهي هن جي نظر ۾ هر اهو حسن نظر اچي ٿو جيڪو پاڪ آهي. جيئن شاه چوي ٿو ته:

مونکي اکڙين، وڌا تورا لائيا
ته پڻ پرين پسن، ڪٿا جي ڪر سامهون.

جيئن ته فطري حسن ۾ محبوب حقيقي جي نور جون تجليون هونديون آهن. تنهن ڪري صوفي حقيقي حسن جا عاشق هوندا آهن. انهي جي سارام ڪان سواء رهي نه سگهندا آهن ۽ هنن جي نظر ۾ حقيقي حسن جي هر خوبي انهيء جي اهميت ۽ انهي جو قدر هنن جي علم جي ميزان ۾ ترندو رهندو آهي ۽ اهو وزن الله سان عشق رکندڙن لاء ايترو ته وزني هوندو آهي جنهن جي ڪا انتهائي نه هوندي آهي هي سڄو وقت انهي جي قدرداني ڪندي نه ڍاپندا آهن جنهن جي ڪا انتها نه هوندي آهي. تن بابت شاه چيو آهي ته:

لوچان ٿي لاحد ۾، هادي لهان نه حد
سپيريان جي سونهن جو، نڪو قد نه مد
هن سڪڻ بي عدد، هت پري پروا ناه ڪا.

ڪشش ۽ خواهش ئي هوندي آهي جنهن جي محبت حاصل ڪرڻ لاء يا خواهش کي پوري ڪرڻ لاء وري قرباني ڏيڻ درڪار هوندي آهي. جنهن لاء تڪليفون برداشت ڪرڻيون پون ٿيون، ۽ انهن کان پوء به ڪڏهن ڪاميابي ٿئي ٿي ته ڪڏهن ناڪامي. پر نااميد نه ٿيڻ گهرجي نه ئي بيصبر ٿيڻ گهرجي ڇو ته تصوف ۾ اهي

ٻئي ڳالهيون ڪفر ۾ شمار ڪيون وڃن ٿيون جنهن لاءِ شاهه فرمايو آهي تہ:

جن کي دورو درد جو، سبق سور پڙهن،
فڪر ڦرهي هٿ ۾، ماٺ مطالع ڪن،
پنو سو پڙهن، جه ۾ پسن پرين کي.

انهي لاءِ صوفي ڏيڻ تي رنج ٿيندا آهن ۽ نہ ڦيڻ تي خوش ٿيندا آهن جنهن لاءِ شاهه چوي ٿو تہ:

ڏني ڏکويا، آڻ ڏني راضي ٿيا،
صوفي تي ٿيا، جن ڪين ڪنيائون پاڻ سين.

جيڪڏهن ڪنهن صوفي کي حقيقي حسن جي پرک جي قوت نہ هوندي آهي تہ پوءِ هو ظاهر يا جسماني حسن جي تعريف ڪندو آهي، انهي لاءِ تہ پاڻ کي ذهني طور تي حقيقي حسن کي سڃاڻڻ لاءِ تيار ڪري سگهي ۽ اهڙي ريت هي دنيوي حسن مان حقيقي حسن کي ڳوليندو آهي. جڏهن دنيوي حسن کي چڱي ريت سڃاڻي وٺي ٿو، تڏهن هن کي حقيقي حسن کي سڃاڻڻ جو رستو ملندو آهي جيڪو هن جو مقصد هوندو آهي. انهي ڪري دنيوي عشق جي مدد سان حقيقي عشق کي حاصل ڪن ٿا ۽ دنيوي عشق ۾ حقيقي عشق کي ڳولين ٿا.

حسن جي معنيٰ آهي تہ "اهڙي شيءِ جيڪا تمام بيحد پياري ۽ سزاوار حمد و ستائش هجي" جنهن ۾ ڏسندڙ يا محسوس ڪندڙ کي هيٺيون ڳالهيون حاصل ٿين:-

پهريائين اکين کي فرحت ڏيندڙ انتهائي طمانيت بخش ۽ سرور انگيز هجي، ۽ اها فرحت سڀ حواس، قلب، روح ۽ نفس محسوس ڪري. انهي کي اصطلاحن قرة العين چيو وڃي ٿو.

ٻيو اهڙو مشاهدو جيڪو سچو خالص هجي، جنهن جو مقصد حڪيماڻو ۽ فڪري هجي ۽ جيڪو جمالياتي هجي، جنهن مان جمالياتي حظ، سرور ۽ سوز بہ ملي. اهڙي مشاهدي کي اصطلاحن مشاهده بالحق چيووڃي ٿو.

جمالياتي حظ ۽ سرور مان مراد خالص لذت ۽ مسرت آهي جنهن جي ڪري حواس، قلب، نفس ۽ روح کي طمانيت سرور انگيز فرحت پهچي.

جمالياتي درد ۽ سوز جو وري مطلب آهي تہ خالص سرور انگيز غم ۽ محبت جيڪا محبت ڪندڙ کي يا طالب کي محبوب کان يا مطلوب کان ملي ٿي ۽ جنهن جي ڪري هن جو تزڪيہ نفس ٿئي ٿو.

دنيوي جيڪو بہ ڏک ۽ سوز ملي ٿو انهي سان دل کي اذيت ملي ٿي پر جمالياتي درد ۽ سوز مان قلب کي مزو حظ حاصل ٿئي ٿو هن جو تزڪيہ نفس ٿئي ٿو ۽ زندگي جي لذت، جمال ۽ جلال جو سرور ۽ فرحت محسوس ٿئي ٿي جيئن شاه فرمايو آهي تہ:

ڪاتي تکي مَ ٿئي، منيائي هوءِ،
مان ور من توءِ، مون پريان جا هٿڙا.

انهي ڪري چيو ويندو آهي تہ ذوق حسن جمالياتي ذوق آهي، جنهن سان سوز نہ پر سرور، مصيبت نہ پر صحت حاصل ٿئي ٿي، جيئن شاه جو بيت آهي تہ:

سور جنين کي سرٺو، سري تن صحت،
مٺي مصيبت آهي عاشقن کي.

ذوق حسن مان مراد جمالياتي ذوق آهي، جيڪو قدرت جي جمال ۽ جلال مان ملي ٿو. جيئن قدرت هر شئي جا جوڙا خلقيا آهن، تيئن ذوق حسن ۽ جماليات ۾ بہ سرور ۽ سوز جا جوڙا آهن، جنهن ۾ اثباتي (Positive) ۽ منفي (Negative) قوتون هونديون آهن. اهڙي ريت قدرتي صفتن ۾ جمال ۽ جلال بہ قوتون آهن جنهنجي گڏيل نالي کي يعني جوڙي کي حسن سڏيو ويو آهي.

جمال ۾ جيڪي قدرت جون خوبيون آهن سي آهن،

محبوبيت، معبوديت، لطافت، نزاڪت، عفت، حيا، محبت، رحمت، قدسيت، طهارت، غنا ۽ صمديت جون صفتون گهڻيون هونديون آهن. اصل ۾ جمال ۽ جلال، ٻئي حسن جا صفاتي عنصر آهن. جماليت مان سرور ملي ٿو، جلال ۾ وري قدرت جون هي خوبيون ملن ٿيون يا شمار ڪيون وڃن ٿيون:- عظمت، ڪبريائي، خوف، دٻدٻو، وسعيت هيبت، جبرويت، قهريت، جباريت، سبحانيت ۽ ربوبيت وغيره. جلاليت مان سوز حاصل ٿئي ٿو.

قرآن حڪيم ۾ رڳو ٻن حواسن جو ذڪر ملي ٿو جيڪي جمالياتي

سرور حاصل ڪن ٿا. جيڪي آهن، ڪن ۽ اکيون. جن کي اصطلاحن فردوس گوش ۽ قرة العين چيو ويچي ٿو. انهي مان مراد آهي ته اها شيءِ جيڪا سامع يعني ڪن سان ٻڌي وڃي ۽ باصره يعني جيڪا ڏٺي وڃي. ۽ جنهن جي ڪري نفس، روح ۽ قلب کي جمالياتي سرور ۽ مزو حاصل ٿئي. انهي ڪري چيو ويچي ٿو ته حواس خمس مان رڳو حواس سامع ۽ ناصره جمالياتي سوز، ۽ سرور جو حاصل ڪرڻ ۾ موثر ۽ اهم قابل ذڪر ڪردار ادا ڪن ٿا.

حسن ٻن قسمن جو چيو ويو آهي:-

(1) باطني يا داخلي اصطلاحن حسن موضوعي Subjective Beauty

(2) ظاهري يا خارجي اصطلاحن حسن معروض Objective Beauty

موضوعي يا باطني يا داخلي حسن مان مراد قلبي، نفسي، حسي نظام کي چيو ويچي ٿو. جنهن ڪري حسن جو مشاهدو يا جمالياتي مشاهدو جڏهن ٿئي ٿو تڏهن انهي جو سرور ۽ سوز روح، قلب ۽ نفس کي ٿئي ٿو ۽ ائين چئجي ته جمالياتي مشاهدو Aesthetic experience يعني حسن جو مشاهدو عام طور تي سامعي يا بصري قلب جي ذريعي حاصل ڪيو وڃي ٿو يا ٿئي ٿو. اهو جمالياتي سرور ۽ سوز ڪيئن پيدا ائي ٿو يا حاصل ٿئي ٿو تنهن کي مختصر طور هن ريت پيش ڪيو ويو آهي:

جڏهن انسان جي حواس ۾ جمالياتي ٽڪراءُ Aesthetic Impact ٿئي ٿو يعني جڏهن حسن شهودي يا حسن معروضي جي قوت جذب ۽ حسن مشاهد يا حسن معروضي جي قوت جذب جو هڪ ٻئي ۾ ٽڪراءُ ٿئي ٿو تڏهن انهي مان جمالياتي شهود پڌرو ٿئي ٿو. جنهن کي جمالياتي مشاهدو چئجي ٿو.

باطني حسن ۽ ظاهري حسن ٻئي صفتون آهن ۽ اهي ٻئي حقيقتون خارجي شين ۾ به آهن ۽ انساني جي باطن ۾ موجود آهن ۽ انهي وقت مشاهدي ۾ اينديون آهن جڏهن انهن ٻنهي ۾ ٽڪراءُ ٿئي ٿو يعني (Aesthetic Impact) تڏهن انهي مان قدر (Aesthetic Values) پيدا ٿين ٿا.

الله تعالي جي ذات حسن آهي ۽ هي سڀني حسن جي صفتن جو مخزن آهي يعني ٿي جليل ۽ جميل، رحيم ۽ ڪريم آهي. هن جي شان و صفت ربوبيت ۾ ڪو

بہ شريڪ نہ آهي ۽ هي هڪ ئي رب العالمين ۽ اڪيلو سڀني جو الله آهي.

صاحب نظر انسان اهو هوندو آهي جيڪو ذوق ۽ شوق رکي ٿو. جنهن ۾ جمالياتي حسن زنده آهي ۽ هو حسن ۽ انهي جي لذت کان آشنا هوندو آهي ۽ انهي جي آرزو ۽ جستجو رکندو آهي.

اهل درد اهو انسان آهي جيڪو جمالياتي غم ۽ محبت رکي ٿو جيڪو انسانيت يا پوري مخلوق جو غم يا محبت رکي ٿو ۽ انهي کي انفسي ۽ آفاقي جمالياتي غم ۽ محبت سان تعبير ڪيو ويندو آهي ڇو تہ اهو حسن حقيقي جي حوالي سان هن جو حسن خالص ۽ سچو غم يا محبت هوندي آهي. تنهنڪري انهي غم کي يا محبت کي جمالياتي حسن چئون تہ بيجاءِ نہ ٿيندو.

سالڪ معنيٰ اهو انسان جيڪو پنهنجي خوش اخلاقي سان پٿر کي باٿي بنائي. لوهہ کي ميڻ بنائي، باه کي گلزار بنائي، خزان کي بهار بنائي ۽ ظالم کي رحم دل بنائي.

صاحب حسن و سرور مان مراد اهو انسان هوندو آهي جنهن جو باطن يا ذات حسن نور سان منور ۽ طمانيت ۽ مسرت سان معمور هجي ۽ انهي کي جمالياتي انسان بہ چئي سگهون ٿا ۽ اهوئي مرد ڪامل مثالي انسان هوندو آهي.

محسن اهڙي انسان کي چيو وڃي ٿو جيڪو صاحب حسن خلق و مرد ڪامل هجي. احسان ڪرڻ هن جو شعار هجي ۽ پنهنجي فرض کي سهڻي نموني سان پايه تڪميل تائين پهچائڻ جو عادي هجي. لفظ احسان جو مطلب آهي اهڙو احسن سلوڪ ڪجي جيڪو ٻين کي مطمعين ۽ خوش ڪري.

احسان جا بہ جمالياتي مقام آهن جنهن مان هڪ مقام "مشهوديت" چيو وڃي ٿو ۽ ٻئي کي "شاهديت" سان تعبير ڪيو وڃي ٿو. مشهوديت تي فائز انسان پنهنجي الله جي نظر ۾ هوندو آهي ۽ بندي کي انهي حقيقت جو احساس ۽ شعور هوندو آهي. انهي کان اعليٰ مقام شاهديت جو آهي جنهن ۾ بندي جو منظور نظر هن جو الله هوندو آهي ۽ هن کي دوستي جي سعادت عظمت حاصل هوندي آهي.

صالح هڪ جامع ۽ مانع اصطلاح آهي. هنجي معني آهي تہ اهڙو انسان جو

متقي ۽ پرهيزگار ۽ محسن ۽ صادق هجي. معاشري ۾ فتنہ فساد ذهني انتشار ۽ تضاد ۽ مخالفت ۽ مخاصمت دور ڪرڻ ۽ انهن ۾ صلح ۽ صفائي ڪرائڻ وارو هجي. صالح شخص ولي الله هوندو آهي.

شهيد هي بہ قرآني اصطلاح آهي جنهجي معني آهي تہ طلب جستجو ڻي حق. حسن و صداقت جو حق اليقين ۽ هرحال ۾ پنهنجي قول ۽ فعل سان حق جي ڪواهي ڏي، حق جي تائيد ۽ تصديق ڪري، حق جي خاطر جان بہ قربان ڪري. انهي لحاظ کان شهيد طالب ۽ شاهد حق بہ هوندو آهي.

مقرب اهو اهل محبت هوندو آهي جيڪو مقام تقرب الهي تي فائز هوندو آهي ۽ اهوئي قرب حضوري جو جمالياتي مقام هوندو آهي.

مقرب جا ٻن قسمن جا حال هوندا آهن:-

هڪ مقرب جو حال هي هوندو آهي تہ بندو پنهنجي الله جي موجودگي ۾ قرب کي شعوري، طور تي محسوس ڪندو آهي ۽ احساس و شعور سان هن کي روح پروري ۽ جانفزائي طمانيت ۽ مسرت ملندي آهي. جنهن ۾ عجيب و غريب قسم جي جمالياتي فرحت هوندي آهي.

ٻئي قسم جي مقرب جو حال هي هوندو آهي جو بندو پنهنجي الله جي حضور ۾ هوندو آهي ۽ انهي حضوري جو احساس ۽ شعور هن کي هوندو آهي. جنهن ڪري هن کي جمالياتي ڪيف و سرور ملندو آهي. جنهن جي تڏان ۾ تاثير. حسن ۽ زندگي هوندي آهي.

سالڪ جي اندر ۾ قدرتي طور تي جمالياتي تخليقي قوت موجود هوندي آهي جيڪا هن جي اندر ۾ ايري ظاهر ٿيندي آهي ۽ اها الله تعاليٰ جي رحمت يا خداد نعمت هوندي آهي جا هن ۾ موزون طبيعت پيدا ڪندي آهي تہ هو الله جي حسن کي سڃاڻي ۽ انهي مان سرور ۽ مسرت حاصل ڪري. يا ائين چئجي تہ انسان جي اندر ۾ روح اخلاقي موجود هوندو آهي جنهن جي مدد سان هي الله جي جمال کي هر شيء ۾ ڏسي ٿو ۽ انهي مان هو پنهنجي اندر ۾ سوز. فڪر. جذبات جي ڪرمي ۽ احساس پيدا ڪري ٿو ۽ خلقڻهار جي ڪارسازي جي ڪماليت کي پرکي ٿو ۽ سندس نعمتن عنايتن جا ٿورا مڃي ٿو ۽ اهڙي ريت هو رب العالمين کي. سندس ڏڻن

کي هر شيءِ ۾ حسن و جمال جي صورت ۾ ڏسي ٿو. اهڙي ريت اگر سالڪ ۾ جمانياتي حسن زنده آهي ۽ جمالياتي ذوق سچو ۽ پاڪيزه آهي ۽ من ۾ سچي حسن کی ڏسڻ جي آرزو ۽ جستجو آهي ۽ طبيعت بہ موزون آهي تہ پوءِ هن جي روح اخلاق جي رنگ جلال سان ايجان بہ وڌي وجي ٿو ۽ هر شيءِ ۾ جمالياتي پوري حقيقت ۽ حسن کي جڳي ريت سڃاڻي وٺي ٿو. جيڪا ڄاڻ عام ماڻهو جي سمجهہ کان مٿي هوندي آهي جنهن لاءِ شاه فرمايو آهي تہ:

تـوکـي رسـي "تـو" ڏٺـي سـپـوئي جـمـال.
کونهي پٽو خيال، جي شارڪ شڪ وڃايين.

عام طور تي جماليات معنيٰ حسن و فن جي حقيقت و معارف ۽ صفتن ۽ قدرن کي معلوم ڪرڻ. سالڪ حسن يا جماليات جي مدد سان. هو پاڻ کي ۽ پنهنجي زندگي کي ۽ حسين قدرت جي ڪارخاني جي هر خلقت جي خوبين کي، برکي عالم نفس، آفاق ۽ عالم دهر و لامڪان جي حسن ۽ جمال مان جمالياتي سرور ۽ مزو حاصل ڪري ٿو ۽ پاڻ کي انهي جي اهل بنائي ٿو. انهي رنگ کي شاه هنن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي:

ڪي جو وڃي ڪال، اکيون پسي آئيون
لالون ڪيون لطيف چي، جانب جي جمال
تـيـا نـيـڻ نهـال، جـنـيـن دلبـر ديڪئو.

انهي جمال ۽ حسن سان، قادر مطلق جي جلال ۽ جمال جي صفتن جي مدد سان، اکين کي فرحت ملي ٿي. ڪنن کي سرور جي بخشش نئي ٿو پچو تہ حسن زندگي وانگر، ڪائنات جي هر عالم ۽ انهي جي هر گوشي ۽ هر شيءِ ۾ موجود ۽ جاري ۽ ساري آهي فقط انهي کي پرکڻ جي صلاحيت پيدا ڪرڻي آهي، جنهن جي ڪري انهن مان سوز ۽ سرور حاصل ڪري سگهجي ۽ اهو تڏهن ٿي سگهي ٿو جڏهن جمالياتي مشاهدو سالڪ کي حاصل ٿئي.

ٿورن لفظن ۾ ائين جنجي تہ حسن کي ڏسڻ يا محسوس ڪرڻ ۽ انهي سان محبت ڪرڻ ۽ پنهنجي ذوق حسن جي تسڪين ۽ جمالياتي حسن جي تقاضا کي پورو ڪرڻ ۽ انهي جمالياتي مشاهدي سان جمالياتي ثروت حاصل ڪرڻ لاءِ الله

تعاليٰ انسان کي باطني حسن جي انتهائي لطف و ذوق پرکڻ جو نظام ڏنو آهي جيڪو آزاد ۽ خودمختيار آهي. اهو جمالياتي حسن آهي جنهن ڪري انسان جمالياتي مشاهدو ڪري ٿو ۽ جمالياتي قدر مقرر ڪري ٿو ۽ انهن مان جمالياتي حظ ۽ سرور، درد ۽ سوز ۽ جمالياتي ثروت حاصل ڪري ٿو ۽ اهو سڀ الله جي مرضي مطابق ٿئي ٿو يعني رضا الهي تحت.

قدرت جوپورو نظام آزاد ۽ خودڪار آهي. اهو به هڪ جمالياتي حسن آهي جنهنجو انسان جمالياتي مشاهدو ڪري، جمالياتي قدر مقرر ڪري ٿو. انهي مان جمالياتي حظ ۽ سرور، جمالياتي درد ۽ سوز ۽ جمالياتي ثروت حاصل ڪري ٿو. پر انهي لاءِ باطني ۽ جمالياتي حسن ٻنهي جو هئڻ ضروري آهي. بغير ٻنهي جي حسن جو مشاهدو نه ٿيندو نه جمالياتي ٽڪراءُ ٿي ٿيندو. انهي لاءِ ٻنهي جي لاءِ ظاهر ۽ باطن جي هستي ضروري آهي.

انسان جا حواس، قلب، نفس ۽ روح سڀني جي خارجي محبت جومرڪز، سرور ۽ سوز آهي. روح کي هميشه سڀني ڪان سٺي جي طلب ۽ جستجو رهندي آهي ۽ انهيءَ راز کان فقط انساني سليم عقل، حسين قلب ۽ وجدان آگاهه هوندو آهي جو نه اصل مقصد هي آهي ته انساني روح جي خوب کان خوب تر جي طلب ۽ جستجو جي آرزو تي الله مضمر هوندو آهي، جيڪو حسن محض آهي ۽ يڪتا آهي. روح جيئن ته پنهنجي خارجي حسن و عشق (الله) جو شاهد آهي انهي لاءِ انهي آرزو ۽ جستجو ۾ رهي ٿو ۽ دنيوي حسين شين سان پيار ڪري ٿو ۽ انهي ۾ پنهنجي رب ۽ خالق جو پرتو ڏسي ٿو. تنهن ڪري انسان لاشعوري طور تي ڪشش ۾ رهي ٿو ۽ حسين کان حسين تر جي تلاش ۾ رهي ٿو. دراصل انهي ۾ الله کي ڳولي ٿو ۽ الله جي حقيقي حسن کي روح ڏسڻ چاهي ٿو جنهن کان جدا ٿي هن دنيا ۾ اچي ٿو، اهڙيءَ ريت خارجي دنيوي شين مان پنهنجي حقيقي باطني روحاني حسن کي تلاش ڪري ٿو اهائي هن جي جستجو ۽ تلاش هوندي آهي. حسن هر حال ۾ روح کي محبوب ۽ مطلوب آهي پوءِ چاهي اهو شڪل ۽ صورت ۾ هجي، چاهي قد و قامت، رنگ و بوءِ، آواز و آهنگ، ناز و انداز ۾ جلوه گر هجي ڇو ته روح جي الله لاءِ عظيم طلب جيڪا هن لاءِ گران قدر نعمت آهي سا جستجو ئي حسن آهي. جنهن ۾ هي

پنهنجي رب جميل خالق ۽ رحيم کي ڏسڻ چاهي ٿو ۽ انهي جي ڪري ئي انسان اهل ذوق، عالم و حڪيم، اهل درد ۽ صاحب حسن و سرور، محسن و صالح، شهيد و صديق، شاهد و مقرب ٿئي ٿو ۽ انهي درجي تي تڏهن پهچي سگهي ٿو جڏهن پاڻ ۾ الله جي جماليات کي سڃاڻڻ جي اهل بنائي ۽ حقيقي حسن کي ڏسي سگهي. جڏهين انسان محبت ساڻ ڏسڻ لڳي ٿو، تڏهن هر شيء ۾ هن کي حسن نظر اچي ٿو ڇو ته جمالياتي مشاهدو محبت جي نظر چاهي ٿو ۽ جڏهن هن کي هر شيء ۾ حسن نظر اچي ٿو. تڏهين هي چا ٿو ڏسي. تنهن بابت شاه فرمايو آهي ته:

جيڏنهن ڪريان پرک تيڏهن سڄڻ سامهون.

وري چوي ٿو ته:

ڏسڻ ڏسين جي، ته همه کي حق ڇئين
شارڪ شڪ نه ئين. انڌا انهي ڳال ۾.

حسن لافاني آهي ڇو ته هي روح وانگر هر شي ۾ مقيد آهي جيئن موت سان روح نه مرندو آهي بلڪ انهي کان آزاد ٿي وڃي ٿو، اهڙيء ريت شين جي مرڻ کان پوء حسن مري نٿو وڃي پر آزاد ٿيو وڃي. جيئڻ حق تي موت، حرام آهي ۽ حسن حق آهي تنهن ڪري حسن تي به موت حرام آهي ڇو ته جماليات حقيقت جو اظهار ۽ اعتراف آهي. حسن دين، اخلاقيات، تهذيب تمدن، عمرانيات، ثقافت علم حڪمت ۽ هنر و فن جي جمالياتي روح آهي ۽ ڪائنات جي هر عالم ۾ هر چيز ۾ جمالياتي روح موجود آهي تنهن ڪري هر شيء حسين هوندي آهي.

قدرت ڪائنات جي هر شي جميل و جليل دلڪش و نظر افروز لذت آفرين و سرور انگيز، راحت افروز، روح پرور، حيرت انگيز، بصيرت افروز ۽ تعجب خيز و معجزا نما تخليقي شهڪار ڪري بنائي آهي جيڪڏهن انهن ۾ جمالياتي روح نه هجي ته جيڪر هر شيء قبيح لڳي ها. حسن جمال و جلال، ذوق و شوق، ڪيف و مستي، سوز و ساز، لذت و سرور، عدل و احسان، محبت و رحمت، علم و حڪمت، احسن و خلق وغيره، سيني نڪتن جو سر چشمو آهي. بغير انهن جي نه سڄي دنيا هجي ها نه زندگي ڏسڻ جوڳي رهي آهي ۽ اهو حسن ئي آهي جنهن جي ڪري هڪ طرف دنيا جنت ۽ فردوس دلڪش قرة العين لڳي ٿي ۽ ٻئي طرف زندگي

ايتري تہ پياري بنائي آهي جو انسان دنيا کي ۽ زندگي کي ڇڏڻ لاءِ تيار نہ آهي. ٿورن لفظن ۾ ائين چئجي تہ دنيا ۽ زندگي ۾ حسن کان سواءِ ٻيو ڪجھہ بہ نہ آهي ۽ روح کي بہ هميشہ دنيا جي هر شيءِ ۾ حسن جي طلب ۽ جستجو رهي آهي ۽ اهوئي هن جو محبوب مطلب ۽ مقصد رهيو آهي. دين بہ انسان کي سيکاري ٿو تہ اي انسان تون پنهنجي حسن يقين و عمل سان پنهنجي داخلي ۽ خارجي دنيا کي حسين بناءِ ۽ وڌ ۾ وڌ الله جي ڪائنات مان جمالياتي سرور حاصل ڪر ۽ خود بہ صاحب حسن و سرور ۽ اهل دين و نظر بنجي رهہ.

روحانيت جي لحاظ کان فلسفہ حسن جو مطلب صداقت، حڪمت ۽ تلاش آهي. علم جو مقصد حق آهي ۽ حق آئينہ حسن آهي. ٿورن لفظن ۾ ائين چئجي تہ فلسفہ حسن جي علم جو مطلب ٿيو تہ علم جي صداقت ۽ حڪمت جي تلاش، ٻين لفظن ۾ حق جي صداقت ۽ حڪمت جي تلاش ڪرڻ. حق جي صداقت ۽ حڪمت وري جماليات ۾ لڪل آهي. انهي لاءِ چيو ويندو آهي تہ جمالياتي ثروت اهل حسن و حق جي ميراث آهي، هي جتان بہ ملي اتان حاصل ڪرڻ گهرجي. قادر جي قدرت جي ڪائنات جميل و جليل آهي. هن جي هر شيءِ حسين آهي ۽ اها هن حسن الخالقين جي تخليق بالحق آهي جيڪو سيني جو رب آهي.

الله تعاليٰ رب العالمين آهي هن پوري ڪائنات کي خلقيو جنهن جي هر شيءِ حسين و جميل خوبصورت آهي انهي جو علم انسان کي مليل آهي، ۽ حسن کي سڃاڻڻ انهي جي صداقت ۽ حڪمت کي سڃاڻڻ بہ انسان جو ئي ڪم آهي. انسان وري روح ۽ نفس جو مليل عمل آهي، نفس ظاهر آهي ۽ روح باطن آهي انهي ڪري انسان جي اخلاقي سونهن سندس نفس يعني عمل مان ظاهر ٿئي ٿي. انهي لاءِ صوفين جو اصطلاح آهي تہ جنهن پنهنجي نفس کي سڃاتو تنهن پنهنجي رب کي سڃاتو يعني جنهن پنهنجي نفس جي حسن کي سڃاتو تنهن رب جي جماليات کي سڃاتو ۽ جنهن رب جي جماليات کي سڃاتو تنهن معرفت کي حاصل ڪيو.

روحانيت جو اصطلاح آهي تہ ڪتاب النفس و آفاق. نفس جو جمع النفس ۽ أفق جو جمع آفاق آهي. اهي ٻئي اهل نظر جي لاءِ حسن و حق، علم و حڪمت، فن و هنر، جمالياتي حقائق و معارف ۽ قانون فطرت جا آئينہ دار آهن. لهٰذا جيڪو

شخص پنهنجي نفس جو ڪتاب پڙهي وٺي ٿو انهي کي صاحب ڪتاب جي ذات وصفات جي معرفت حاصل ٿيو وڃي يا ائين چئجي تہ جنهن ڪتاب نفس کي پڙهيو انهي مان پاڻ کي سڃاڻي ورتو تنهن پنهنجي نظام نفس جي عليم، حڪيم، عزيز و قدير، خالق و قيوم، مدبر و منتظم، پروردگار ۽ مالڪ کي سڃاتو.

جيئن آفاق کي قانون فطرت چيو وڃي ٿو جيڪو پنهنجي مالڪ جي صفتن جو آئينہ دار آهي. جيڪو ڪائنات جي هر شيء ۾ جاري ۽ ساري آهي ۽ سندس سڃاڻپ انهي جو حسن آهي ۽ جنهن انهي سونهن کي سڃاتو تنهن انهي ۾ پنهنجي رب کي سڃاتو. جيڪا شيء پنهنجي حسين ۽ فطري حالت ۾ هجي انهي کي سليم چيو وڃي ٿو پوء چاهي اهو عقل ئي ڇو نہ هجي. جيڪڏهن ڪنهن شخص کي الله تعالىٰ جي طرفان حسن، حق ۽ نور و هدايت هوندي آهي تہ اهڙي شخص کي سليم چيو وڃي ٿو. اهڙوئي شخص الهي حسن کي سڃاڻي سگهندو ۽ انهي جو سرور ۽ سوز حاصل ڪري سگهندو. پر ڪي اهڙا بہ انسان آهن جن کي حسن جو مشاهدو ٿيندو نہ آهي يا حسن جو مشاهدو ڪري نہ سگهندا آهن، نڪي جمالياتي قدر جي تعين تشخيص ڪري سگهندا آهن. اهڙن شخصن کي حسن ڪور چيو وڃي ٿو (Beauty Blind) يا ائين چئجي تہ انهي کي جمالياتي حسن (Aesthetic Sense) نہ هوندو آهي ڪي وري جمالياتي ذوق کان محروم هوندا آهن.

حق اليقين، سڃائي، جمالياتي سرور ۽ سوز اهي مقام حسن جا آهن تنهن ڪري حسن ٿيو:-

(الف) جيڪا شي جمالياتي سرور ۽ سوز ڏي اها حسين آهي يعني هن ۾ حسن آهي اصل ۾ حسن صوري ۽ معنوي ظاهري باطني هر اعتبار کان هي پنهنجي سڃاڻپ پاڻ آهي.

(ب) حسن صورت و سيرت، ظاهر و باطن، الفاظ و معنيٰ، معروضي و موضوعي ۾ هي سڀني ۾ پنهنجو جلوو پيدا ڪري ٿو.

(ت) ڪنهن شيء جي حسن جمال و جلال، خوبصورتي ۽ زيبائي کي سڃاڻي وٺڻ انهي جي جمالياتي اثرن کي محسوس ڪرڻ.

(ث) هر معروضي حسن ۽ جمالياتي تخليق ۾ حسن جو تاثر هوندو آهي.

(ث) جمالياتي سرور ۽ سوز معنيٰ جمالياتي اثر.

(ج) جمالياتي سرور باطني فرحت، جمالياتي لذت، طمانيت و مسرت، ڪيف و سرور، وجد و حال جي فرحت ۽ مسرت.

لهذا هن کي جمالياتي درد غم به تعبير ڪيو وڃي ٿو مگر هن جي نوعيت جداگانه آهي. اها جمالياتي محبت آهي. جمالياتي محبت مان مراد عدل ۽ احسان، حسن و رحمت هوندي آهي.

جمالياتي سوز سان تزڪيه نفس ٿئي ٿو ۽ انهي سان انسان جي باطني نظام جي اصلاح ٿئي ٿي ۽ انسان پنهنجي اصل حسين حالت ۾ واپس اچيو وڃي جيڪا هن کي گهربل هوندي آهي.

حسن کي جيڪڏهن تاثيري اعتبار کان ڏسجي ته معلوم ٿيندو ته حسن جمالياتي سرور ۽ سوز ڏئي ٿو، جيڪو باطني ۽ خارجي لحاظ کان اضافي جمالياتي قدر آهي جيڪو ادراڪ بالحواس وّ قلب آهي.

جمالياتي قدر جي اصطلاحي معنيٰ آهي ته ڪنهن شيء جي حسن تي ذاتي صفاتي عنصر، جمال و جلال، حيات و قيوميت، رنگ و نور جي ڪيفيت جو انداز ڪري ليکيو ويو آهي. هي پنهنجي ذات ۾ حقيقت ۽ سچائي آهي انهي لاء مستقل ۽ دائمي آهي. جمالياتي قدر جو انحصار وري جمالياتي تکراء ۽ شهود ۽ جمالياتي مشاهدن جي ڪيفيت تي هوندو آهي. انسان حواس خمسه سان ۽ قلب، دل، و دماغ خصوصاً جمالياتي حسن و ذوق، عقل، ضمير ۽ حافظي جي مدد سان جمالياتي قدرن کي محسوس ۽ معلوم ڪري ۽ انهي جي اثرن کي قبول ڪري ٿو.

سالڪ هجي يا مغني يا شاعر هجي هرڪو پنهنجي حس هنر سان پنهنجي جمالياتي فني ۽ تخليق ۾ جمالياتي مؤزونيت پيدا ڪري ٿو ۽ پنهنجي جذبي، شوق سوز و ساز سان ان ۾ پنهنجو جمالياتي روح وجهي ٿو ۽ اهڙيء ريت هو پنهنجي فن ۾ حسن ۽ زندگي پيدا ڪري ٿو.

ٿورن لفظن ۾ ائين چئجي ته حسن هڪ لطيف شيء آهي يا جمالياتي قدر آهي جو ظاهري، باطني، حقيقي، مجازي ۽ قرة العين آهي يا حسن اهو جمالياتي سرور ۽ سوز ڏين وارو جمالياتي حظ آهي جو باطني خارجي حقيقي ۽ مجازي آهي.

جماليات جا ٽي عنصر آهن؛

(1) جمال و جلال (2) حيات و قيوميت (3) رنگ و نور

جمال حسن جو هڪ لطيف عنصر آهي جيڪو هن جي صفت به آهي. حسن مان رڳو جمال مراد ورتي وڃي ٿي تنهن ڪري رڳو حسن ۽ جلال تي بحث ڪن ٿا. پر جمال تي نه. ۽ جلال کي حسن جو صفاتي ۽ ذاتي عنصر نه بلڪ هڪ جدا جمالياتي شيءِ ۽ قدر سمجهيو وڃي ٿو ۽ ادب ۾ به حسن ۽ جمال کي عمومن هڪ ئي شيءِ ڪري ورتو وڃي ٿو پر جمال حسن جو هڪ لطيف عنصر آهي جيڪو هن جي صفت به آهي.

جمال ۽ جلال ٻئي حسن جا صفاتي، ذاتي عنصر آهن ۽ هڪ ٻئي سان ڳنڍيل آهن. جنهن مان جمال جي هڪ اهم خصوصيت شان محبوبيت آهي ۽ هن جون ٻيون صفتون آهن. لطافت، نزاڪت پاڪيزگي، جمالياتي ڪيف و سرور حيرت و مستي دل آويزي، نظر افروزي قره العين. هن جون امتيازي خصوصيتون آهن. هيبت، جبروت، عظمت و ڪبرائي. قهاريت جباريت. قوت و 'توانائي' رعب. شان و شوڪت، وسعت و رفعت، انهي ڪان سواءِ ٻيون هي صفتون آهن جيڪي جمال ۾ ملن ٿيون جي آهن؛ ڪيف و مستي، جمالياتي سرور و سوز نظر افروز و دلڪشي وغيره.

اهڙيءَ ريت جمال ۽ جلال جن شين ۾ نظر اچي ٿو تن مان ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

آواز ۾ لطافت ۽ نزاڪت. نرمي ۽ ميناج هوندو ته جميل آهي جيڪڏهن ڪج گوڙ آهي ته جليل آهي.

رات جي چانډوڪي ۾ جمال آهي ۽ سج جي آب و تاب ۾ جلال آهي.

عورت ۾ جيترو جمال وڌيڪ هوندو اوترو حسين لڳندي. جنهن لاءِ شاه چوي ٿو ته:

سرمون سياهي جو رنن کي رهاءِ
ڪاني ڪارائي جي. مڙس ٿي مرَ پاءِ
اکن ۾ اتڪاءِ لالائي لالن جي.

مرد ۾ جلال جيترو هوندو اوترو حسين لڳندو آهي، هن باري ۾ شاهه چوي ٿو تہ:

سرمون سرخي جو، جڏهن پاتو جن،
تڏهن ڏٺي تن، رونق ريٽي جهڙي.

جيئن تہ جمال ۽ جلال گڏ حسن جا عنصر آهن ۽ ٻنهي ۾ پنهنجي پنهنجي شخصيت. جمالياتي تقاضائن مطابق هوندي آهي پر مرد ۾ جلال جي جمالياتي قوت ۽ اثر موجود هوندو آهي ۽ عورت ۾ جمال جي جمالياتي قوت ۽ اثر موجود هوندو آهي، انهي کي جمالياتي تقدير چيو وڃي ٿو.

جيئن مادي ۾ صورت مضمر هوندي آهي ۽ صورت ۾ الله تعاليٰ جو نور مضمر هوندو آهي ۽ نور ۾ رنگ مضمر هوندو آهي انهي لاءِ چيو ويو آهي تہ نور ۽ رنگ ۾ حسن مضمر هوندو آهي ۽ هر رنگ ۾ نور ۽ هر نور ۾ رنگ مضمر هوندو آهي جيئن شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ:

ڪاري رات اچو ڏينهن اي صفات نور
جتي پرين حضور اتي رنگ نہ روپ ڪو.

مٿئين بيت ۾ شاهہ صاحب تمام سهڻي نموني ۾ حسن نور ۽ رنگ جي اهميت سمجهائي ۽ اهو بہ ظاهر ڪيو آهي تہ رنگ نور جون صفتون آهن پر جتي محبوب حقيقي آهي اتي نڪو رنگ ۽ نڪو روپ، اتي سونهن ئي سونهن آهي.

نور جا وري بہ قسم آهن: نور جمالي ۽ نور جلالي.

نور جمالي ۾ هيٺيون ڳالهيون شمار ٿين ٿيون:-

تقدس ۽ لطافت، نظافت، بهار و نزهت، عفت و معصوميت، طمانيت انگيز و دل آويزي، روح پروري و جان فزائي، قرة العين و محبوبيت.

نور جلال ۾ وري هي ڳالهيون شمار ٿين ٿيون:-

تب و تاب، جدت و نضاري، سوز، تمارت و حرارت، حيرت انگيزي و نظر افرازي.

جنهن شيء ۾ نور جمال وڌيڪ هوندو آهي انهي ۾ صفات جمالي هوندي آهي ۽ جنهن ۾ نور جلالي وڌيڪ هوندو انهي ۾ صفات جلالي هوندي آهي. نور

جمالي سائي رنگ ۾ هوندو آهي ۽ نور جلال ڳاڙهي رنگ ۾ هوندو آهي. جمالياتي سرور ۽ سوز معنيٰ خالص ۽ سچي خوشي جنهن مان طمانيت نفس، راحت دلي ۽ روح کي فرحت ۽ لذت و حفظ، ڪيف و مستي حاصل ٿئي ٿي. جمالياتي سوز ۾ صرف حسن جي تاثير هوندي آهي، هن ۾ درد ۽ غم ملي ٿو، جيڪو جمالياتي هوندو آهي. هن ۾ جلائڻ واري باه نہ هوندي آهي بلڪ حسن جي جمالياتي تڏ هوندي آهي. هي حقيقت غم عشق آهي هن مان عشق جي مراد شوق محبت آهي. جيڪا انسان جي روح کي پنهنجي رب سان ملائي ٿي. اهو جمالياتي سوز ۽ اصل روح جي آرزو الله لاءِ ۽ الله جو سوز هوندو آهي.

ڪنهن جمالياتي قدر مان مراد ڪنهن خارجي حسن ۾ انهي جمال ۽ جلال جي ڪيفيت، بطور هڪ ايڪي جي، فطري انداز ۾ هوندي آهي، جيڪا ڪنهن حسين شيءِ جي جمالياتي تقدير هوندي آهي.

جمالياتي ذوق Aesthetic taste جمالياتي حس Aesthetic Sense عالمگيري آهن جيڪي هر انسان جي قلب ۾ آهن ۽ جمالياتي مشاهدو Aesthetic experience ۽ جمالياتي ٽڪراءَ Aesthetic Impact کان پهريائين جمالياتي شهود پيدا ٿيندو آهي. جنهن کي مشاهدو بلحق ۽ جمالياتي مشاهدي سان تعبير ڪيو وڃي ٿو.

جيئن انهي ۾ حسن آهي تيئن سندس امر ربي روح جيڪو انسان جي زندگي آهي، اهو بہ حسين آهي ۽ جڏهن الله جي حسن کي پنهنجي اندر کان ٻاهر وارين شين ۾ ڏسي ٿو تڏهن هن کي جمالياتي اثر يا تاثير ٿئي ٿو. جيڪو سرور ۽ سوز هوندو آهي يا ائين چئجي تہ جيڪي ڪجهہ خارجي حسن ۾ آهي اها جمالياتي سونهن آهي جيڪا انساني اندر يعني باطن ۾ جمالياتي سرور ۽ سوز پيدا ڪري ٿي. يعني خارجي حسن جيڪو باطن ۾ جمالياتي اثر پيدا ڪري ٿو انهي کي داخلي جماليات جيو وڃي ٿو. داخلي جماليات (Subjective) مان هميشہ قلب ۽ نظر مراد ورتي وڃي ٿي جنهن ۾ انسان جي حسي، قلبي، نفسي نظام کي تعبير ڪيو وڃي ٿو. جيڪو انسان جي باطن ۾ آهي. ٻين لفظن ۾ حسن جي باطني حيثيت ... ڪا انسان جي اندر ۾ آهي يا جيڪو خارجي (Objective) يعني ظاهري شين ۾ حسن ڪو

حسن آهي تنهن جي ڪري اندر ۾ تاثير پيدا ٿئي ٿو جنهن جي ڪري جمالياتي سرور ۽ سوز پيدا ٿئي ٿو. انهي مان مراد حسي، قلبي ۽ نفسي احساس ۽ تاثر آهي جيڪو جمالياتي شهود پيدا ڪري ٿو. اهو ائين سمجهو وجي ته جڏهن ڪو به شاهد ڪنهن ظاهري حسن يا حسين شيءِ کي ڏسي ٿو يا ٻڌي ٿو يا محسوس ڪري ٿو ته اتي هن جي اندر ۾ احساس ۽ تاثر بيد اٿئي ٿو. جنهن ڪري هن جو باطني حسن بيدار ٿئي ٿو ۽ اهڙيءَ ريت باطني ۽ ظاهري حسن جو ٽڪراءُ ٿئي ٿو. جو ته انسان جي اندر ۾ حسن موجود آهي، جنهن جو ٽڪراءُ ٻاهرين شين جي حسن سان ٿئي ٿو ۽ انهي ٽڪراءُ ڪري شهود پيدا ٿئي ٿو. جنهن ڪري جمالياتي مشاهدو ٿئي ٿو ۽ هن ۾ رڳو حواس ڪم ڪن ٿا جن ۾ هڪ ٻڌڻ ۽ ٻيو ڏسڻ، اهڙي ريت خارفي جمالياتي مشاهدي مان حواسن جي مدد سان جمال ۽جلال (حسن) مان جيڪا آسودگي طمانيت، سرور سوز حاصل ٿئي ٿو. تنهن کي جمالياتي حظ چيو وڃي ٿو. جيڪي ڪجهه جمالياتي مشاهدي مان حاصل ٿئي ٿو انهي ۾ خالص لذت ۽ حلاوت هوندي آهي ۽ اها لذت ۽ حلاوت تڏهن حاصل ٿئي ٿي جڏهن حسن لاءِ سچي خالص محبت هوندي آهي، جنهن کي جمالياتي محبت چيو وڃي ٿو (Aesthetic love) ۽ محبت جي شدت جو نالو عشق آهي. جڏهن عشق پيدا ٿئي ٿو تڏهن عقل جي اهميت عاشق جي اڳيان ڪجهه نه ٿي رهي پوءِ هر شي ۾ هن کي پنهنجو معشوق نظر اچي ٿو. اهڙيءَ ريت جڏهن انسان ۾ جمالياتي محبت پيدا ٿئي ٿي تڏهن هن جي نظر ۾ محبوب کان سواءِ ڪجهه نه هوندو آهي.

ٿورن لفظن ۾ ائين چئجي ته خارجي حسن جي ڏسڻ سان انسان جو باطني حسن بيدار ٿئي ٿو ۽ ٻنهي جي ٽڪراءُ ڪري جيڪو تاثر بيدا ٿئي ٿو انهي جو اثر اندر ۾ قلب، دل ۽ نفس تي ٿئي ٿو. جيڪو باطني هوندو آهي جنهن جي ڪري اندر ۾ سرور ۽ سوز پيدا ٿئي ٿو. اهو تاثر جڏهن محبت ۾ شدت اختيار ڪري وڃي ٿو، تڏهن عشق جنم وٺي ٿو ۽ جڏهن عشق ڪامل ٿيو وڃي ٿو تڏهن ڏسندڙ جي اڳيان معشوق هوندو آهي ۽ انهي جو حسن هوندو آهي. ٻيو ڪجهه به هن کي نظر نه ايندو آهي. جنهن کي جمالياتي حظ چيو وڃي ٿو.

جمالياتي تاثير ۾ ڪهڙيون ڳالهيون اچي وڃن ٿيون تن جو مختصر ذڪر

هيٺ ڪجي ٿو:-

جمال: نزاڪت، لطافت، طهارت ۽ نظافت، محبوبيت، دلڪشي، جاذبيت، قرة العين، حيرت، الستعجاب، روح پروري، سرور انگيزي، ڪريمي، رحيمي، حلم و بردباري، عفو و درگذري، سعادت و دردمندي، شفقت و رحمت.

جلال: عظمت و ڪبريائي، قهاري و جباري، قوت و صلت، شجاعت، مردانگي، هيبت و جبرويت، رفعت و رقامت، حيرت و تعجب، ڪيف و مستي، بصيرت افروزي ۽ عبرت انگيزي وغيره.

مختصر تہ زندگي پنهنجيَ ذات ۾ امر آهي تخليقات ۾ خلق آهي ۽ نور ۽ رنگ سان صورت پنهنجو جلوه پيدا ڪري ٿي ۽ نور اصل ۾ نور حسن آهي ۽ انسان حسن جي خوب کان خوب تر جي آرزو ۽ جستجو ۾ رهي ٿو ۽ جڏهن اصل حسن جو جلوو پسي ٿو تڏهن هن کي انهي مان انتها سرور ۽ سوز ملي ٿو. جيڪو هن جي قلب ۽ دل ۽ نفس کي لذت پهچائي ٿو ۽ جڏهن انهي منزل تي پهچي ٿو تڏهن هن کي حسن سان محبت ٿئي ٿي ۽ جڏهن محبت انتها تي پهچي ٿي تڏهن عشق ۾ بدليو وڃي ٿي ۽ پوءِ هي پنهنجو حقيقي محبوب يعني حق (حسن) کي پرکي وٺي ٿو ۽ هن کي هر طرف الله جو حسن ۽ جلوو نظر اچي ٿو جيئن شاه فرمايو آهي تہ:

عاشق چوم ان کي، مَ ڪي چو معشوق
خالق چومَ خام تون، نہ ڪي چو مخلوق
سلج تهين سلوڪ، جو ناقصئا نگيو.

شاه جڏهن الله جي حسن جي تعريف ٿو ڪري تہ چوي ٿو تہ:

چنڊ تنهنجي ذات پاڙيان تان نہ پرين سين،
تون اچو ۾ رات، سڄڻ نت سوجهرا.

ڊاڪٽر قاضي خادم

سنڌي جيون ڪهاڻي جو مطالعو

ٻولي ۽ ادب ۾ اهڙيون لکڻيون امر ٿينديون آهن، جن جو بنياد زندگي جي حقيقتن تي ٻڌل هوندو آهي. اها حقيقت آهي ته ادب ۾ تخيل جو حصو اتم آهي. ان هوندي به بنيادي حقيقتن کان انڪار نه ٿو ڪري سگهجي. انساني سڀيتا، رسما ناتا، سماج ۽ انسان جو ڳانڍاپو، واقعن ۽ حالتن جو تاريخي ۽ عملي تعلق ۽ ان ۾ تبديلين اچڻ ۽ تبديلين آڻڻ لاءِ ڪيل سوچ ۽ فڪر جو استعمال، اهي سڀ جزا هڪ بهترين ادبي لکڻي، کي پيدا ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿين ٿا. ليڪن ان هوندي به ناول، افساني يا ڊرامي کي ڪڏهن به حقيقت نه سمجهيو ويو آهي، بلڪه ان کي افسانو (فڪشن - Fiction) ڪوٺيو ويو آهي. جڏهن ته صرف واقعن ۽ حالتن جي سلسليوار بيهڪ کي تاريخ جو نالو ڏنو ويو آهي. جيڪا ماضيءَ ۾ سواءِ بادشاهن جي تذڪرن جي ٻيو ڪجهه به نه هئي. (اهي به جيڪي بادشاهن جي مرضيءَ مطابق واقع نويس يا مورخ لکندا هئا) اهڙيءَ طرح اهي لکڻيون پنهنجي دور جي سماجي ۽ ثقافتي زندگيءَ جو ڪو به احوال ڪونه ڏئي سگهيون آهن ۽ ٻئي طرف ادب پنهنجي تخيلي ۽ جذباتي حيثيت جي ڪري ڪيترن تاريخي واقعن کي رد ڏئي ڇڏيو آهي، جنهن ڪري اهو قابل ڀروسو نه رهيو آهي.

انهيءَ ڪري جيون ڪهاڻيون ۽ آتم ڪهاڻيون، اهي لکڻيون آهن، جن ۾ ادبي دلچسپي ۽ تخيل به موجود آهي ته تاريخ جو تسلسل به نظر اچي ٿو. خاص طور تي آتم ڪهاڻيون هن کيتر ۾ تمام وڏي حيثيت رکن ٿيون. انهن ۾ ڪيترين اهڙا واقعا به هوندا آهن، جيڪي بعد وارن تاريخن ۾ وقتي ضرورتن آهر موڙي توڙي پيش ڪيل نظر ايندا.

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترين اهڙين آتم ڪهاڻين ۽ جيون ڪهاڻين سان ٻريل آهي. جن ۾ سنڌ جي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن جو چٽيءَ طرح احوال نظر اچي ٿو. هتي آتم ڪهاڻين کي اسين ڪيترن ئي قسمن ۾ ورهائي سگهون ٿا. جهڙوڪ تاريخي. سماجي. ثقافتي. مذهبي ۽ تعليمي وغيره. اهڙين آتم ڪهاڻين ۽ جيون ڪهاڻين کي جيڪڏهن هڪٻئي سان ملائي پڙهبو ته ڪئين واقعن جو تفصيلوار احوال ملي ويندو. مثال طور مرزا قليچ بيگ جي آتم ڪهاڻي سائو پن يا ڪارو پنو. ديوان ڏيارام گدومل جو جيون چرتر ۽ حسن علي آفندي جي جيون ڪهاڻي جيڪڏهن گڏجي پڙهبي ته 19 صديءَ جي پڇاڙي 20 صديءَ جي شروعات جي سنڌ جي سياسي. سماجي. ثقافتي. تعليمي ۽ ادبي زندگيءَ جو تمام چٽو احوال ملي ويندو ۽ هندو مسلم اتحاد ٽوڙي هندو مسلم تعلقات جي ٽٽڻ جا ڪارڻ به معلوم ٿي ويندا. خاص ڪري لارڊ رپن کي مانپتر ڏيڻ واري سوال تان ڏيارام گدومل ۽ حسن علي آفنديءَ جو جهيڙو ۽ نتيجي ۾ حسن علي آفندي طرفان مسلمانن لاءِ جدا تعليمي ادارا کولڻ وارو معاملو. معلوم ٿي ويندو. جنهن جي نتيجي ۾ سنڌ مدرسي جهڙو اهم ۽ بنيادي تعليمي ادارو وجود ۾ آيو ۽ جنهن جي نتيجي ۾ نور محمد هاءِ اسڪول مدرسة البنات هاءِ اسڪول ۽ ٻيا ڪيترائي اهم ادارا وجود ۾ آيا ۽ مسلمانن کي تعليمي ميدان ۾ پنهنجي جدا حيثيت مڃائڻ جو موقعو مليو.

اهڙيءَ طرح جيڪڏهن حسن علي آفندي جي جيون ڪهاڻي. شمس العلماءِ عمر بن محمد دائود پوٽي جي آتم ڪهاڻي ۽ محمد اسماعيل عرسانيءَ جي آتم ڪهاڻي گڏي پڙهبي ته سنڌ جي تعليمي ۽ سماجي ماحول جو جائزو نظرن جي آڏو اچي ويندو ۽ اپر ۽ لوئر سنڌ جي تعليمي ادارن جي حالت. پڙهندڙن جا مسئلا. تعليمي معيار ۽ سهوليت سڀ نظر اچي وينديون.

سنڌ جي سياسي حالتن کي پروڙڻ لاءِ نائونمل جي يادگيرين سان گڏ جناب جي ايم سيد جي. "پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني". ڊاڪٽر چوئٿرام جي آتم ڪهاڻي کان وٺندي پير عالي شاهه جي "منهنجي مختصر ڪهاڻي" تائين سلسليوار پڙهبو ته سنڌ جي سياست جو چٽو نقشو اکين اڳيان تري ايندو. سنڌ جي جاگيردار. وڏيري ۽ سيد طبقي سنڌ جي عوام جو جيڪو استحصال ڪيو آهي.

تنهن جو احوال ان کان وڌيڪ زوردار لفظن ۾ جمال ابڙي يا نجم عباسي، جي ڪهاڻين ۾ به ڪو نه ملندو. نه صرف ايترو بر ان کان به وڌيڪ اهي حالتون نظر ايندڀون. جيڪي وقت گذرڻ سان هن دور جي افسانه ۽ ناول نگارن تائين نه پهچي سگهيون آهن. هتي ڪن اهڙين آتم ء جيون ڪهاڻين جو بيان ٿو ڪجي جن ۾ سنڌ جي تعليمي ء سماجي حالات جو نقشو چٽيل آهي. انهن ۾. "راج رشي ديارام گدومل جو جيون چرتر"، خانبهادر حسن علي آفندي، شمس العلما دائود پوٽي جي "منهنجي مختصر ڪهاڻي". محمد صديق مسافر جي "منازل مسافر" ء محمد اسماعيل عرساڻي جي "سڪر سي ٿي ڏينهن" شامل آهن.

راڄ رشي ڏيارام گدومل جو جيون چرتر
(1938)

سنڌ جي هڪ مهان شخصيت جي هيء جيون ڪهاڻي پروفيسر شيوارام نرسنگهداس ڦيرواڻي ايم اي لکي آهي. جنهن ۾ هن شاهاڻي خاندان جو پس منظر ڄاڻائيندي، سنڌ جي جاڳرتا ۽ انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ واري جدوجهد جي دور جو ڏاڍي ڄاڪوڙ سان چٽو نقشو چٽيو آهي. جنهن ۾ سنڌي عالم. اديب. سماجي ڪارڪن ۽ سياستدانن طرفان سنڌ جي تعليمي. معاشرتي ۽ سماجي حالتن کي سڌارڻ لاء هرڻ ۽ وڙان ڏٺي اسڪول. ڪاليج. جوڪرين جا ڪاليج. يتيم خانا. بيواهن لاء پناهه گاهون ء شاگردن لاء هاسٽلون. شاگردن جي ڄاڳرتا لاء ڊراميٽڪ ڪلبون. هنري تعليم لاء اسڪول ء لائبريريون قائم ڪرڻ جو احوال ڏنل آهي.

ڏيارام گدومل جي زندگيء جي احوال ۾ هن طرفان ڪيل سماجي. تعليمي خدمتن. سياسي ء انساني ڀلائيء جي ڪمن جو تفصيلي احوال ڏنل آهي. هن ٿي دور ۾ ڪراچيء ۾ ڏيارام جيٺمل ڪاليج به کليو (ڏيارام جيٺمل هڪ وڏو وڪيل ء مخير شخص هو. جنهن تعليم جي ڏس ۾ وڏي ڄاڪوڙ ڪئي هئي).

باب بهرين ۾ هن خاندان جي ساماڻي سڌائن جي باري ۾ ليکڪ لکيو آهي ته "شاهه بهار. حاڪم جاندڪا جي منشي هجڻ جي ڪري هو ساماڻي

سڏائيندا هئا"

باب ٻئي ۾ ديوان ديارام جي تعليم پرائڻ جي باري ۾ احوال ڏنو اٿن ۽ ٻڌايو اٿن تہ هن اوائلي فارسي آخوند نور محمد وٽ پڙهي هئي.

ٽئي باب ۾ ايلفنسٽن ڪاليج ۾ انگريزي پڙهڻ جو احوال ڏنو اٿن. جتي هن جا استاد پروفيسر ورڊس ورٿ ۽ مرزا حيرت هئا. تنهن کانپوءِ هن جي والد جي وفات جو ذڪر آهي ۽ ڪيئن هو واپس حيدرآباد ۾ آيو. هن اهو بہ لکيو آهي تہ ديارام ڪدومل سڪما جي فرضي نالي سان لکندو هو. هو سنڌي، ڪرمکي، عربي، فارسي، عبراني، آرمينين ۽ انگريزي جو ماهر هو. اهو سوڙ ندهن سڀ جدهن مذهب جو مطلعو ڪيائين ۽ ٻين مذهب جو ڪتاب ان پولي ۾ پڙهڻ مناسب سمجهيائين جنهن ۾ اهو اصل ۾ لکيل هو. هن سادو هيرانند جي جمون ڪهاڻي انگريزي ۾ لکي.

ديوان ديارام عورتن جي تعليم جو حمايتي ۽ هندو مذهب ۾ هڻ سان ٿيندڙ ڏاڍاين جي خلاف هو. هو ڏاج ۽ شادين ۾ اجائي خرچ جو بہ مخالف هو. اينري قدر جو ٻنهنجي ڌيءَ جي شادي بہ سماج جي رسمن جي ابر نهايت سادگيءَ سان ڪيائين. هن سکر سڌار سڀا جي جلسي ۾ ان جي باري ۾ هڪ نبڪحر بہ ڏنو هو ۽ ڇپائين. "هندن جو قاعدو گهٽو ٿي جڪو بر زالن جي باري ۾ ڪيور آهي." جن ان ڪري ناري سالا بہ قائم ڪئي.

ديوان صاحب سماجي ڪمن ۾ اڳتي وڌي حصو وٺندو هو. هن حيدرآباد واري بليڪ. جيڪا 1897 ۾ ٿي هئي ۽ ڪچ ۽ نر ۾ آيل ڏڪار جي وقت ۾ بہ وڌي جانفشانيءَ سان ڪم ڪيو.

سياست جي ميدان ۾ هن 1884 ۾ ميونسپل ائڪٽ جي سڌاري واري بل جي بحث ۾ حصو ورتو. ان کان سواءِ 1884ع ۾ ٿي لارڊ رپن کي مانپتر (Welcome Adress) ڏيڻ لاءِ سنڌ سڀا ۾ رٿ پيش ڪيائين. جيڪا مرحوم حسن علي آفندي نہ مڃي ۽ تلخ ڪلامي تي ان جو خاتمو ٿيو.

ديوان ديارام سڄي سنڌ هند جو گسٽ ڪيو هو ۽ ڪيترين اهم شخصيتن سان ملاقات پڻ ڪئي هئائين. انهن ۾ مهاتما گانڌي، ابوالڪلام آزاد،

مسز برلا حوذري، مرزا قليچ بيگ ۽ ٻيا ڪيترا شامل هئا.

ذاتي طرح هو نهايت نهٺو ۽ شرميلو انسان هو ۽ گهٽو ڪجهه ڪرڻ کان پوءِ به ڏيک تمام ٿورو ڏيندو هو. پاڻ نوڪري، دوران پنهنجي پگهار جو وڏو حصو سماجي ڪم ڪارين لاءِ دان ڪري ڇڏيندو هو. پنشن تي لهڻ کانپوءِ هو مٿيون ٻيون سڪون لکو ۽ پوءِ شادي سان ڪيائين.

ديوان ديارام گدومل جي هن جيون چرتر مان انگريزن جي دور ۾ سنڌ جي تعليمي، سماجي ۽ سياسي ترقي، توري مذهبي ۽ روحاني تحريڪن جو به احوال ملي ٿو. هن وقت حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ جيڪي به اهم ڪاليج، اسڪول، هاسٽلون ۽ جوڪرين جا ڪاليج، اسڪول، اسپتالون، جن ۾ سيهه توڙي گورنمينٽ واريون اسپتالون شامل آهن، اهم جڳهيون، بلڊنگون ۽ رستا موجود آهن، تن جو بنياد ۽ شروعات جو احوال هن ڪتاب مان ملي ٿو. خاص ڪري هندو مسلم ايڪتا واري دور جا ڪيترا قصا آهن. جيڪي هاڻي ماضي، جا داستان بڻجي چڪا آهن ۽ تن سان ٻڌڻ ۾ ڪونه ٿا اچن. ان سان گڏ انهي، دور جي محبر ۽ بي لوث ڪارڪن جا نالا نسان به هن ڪتاب ۾ ملن ٿا. سادو هيرانند شوقيرام، تارچند، ديارام جيٺمل ۽ اهڙا ٻيا ڪيئي عظيم انسان جن جا نالا ۽ انهن سان منسوب شهرتون اسپتالون، اسڪول، ڪاليج، هاسٽلون، باغ باغيچا، جانورن لاءِ ٽانڪي، جهونڊيون، ريلوي اسٽيشن تي مسافرن لاءِ چاٻرا ۽ سبيلون، اڄ به هن شهرن ۾ جٿ ڪٿ بکريل نظر اچن ٿا.

خانبهادر حسن علي آفندي
(1958)

سنڌ جي تعليمي لحاظ کان سجاڳ ڪندڙ هن عظيم شخصيت جي هي، جيون ڪهاڻي سنڌي علم ۽ ادب جي محسن شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي لکيل آهي. جيڪا هن سن 1924 ۾ لکي ۽ جيڪا پوءِ ڪتاب صورت ۾ شايع ٿي ۽ بعد ۾ مرحوم جي ورسي، جي موقعي تي سنڌي ادبي بورڊ جي ادبي رسالي مهران سه ماهي

۾ سال 1958 جي 3 ۽ 4 نمبر ۾ شايع ٿي.

هن جيون ڪهاڻيءَ جي ديباچي ۾ مرزا قليچ بيگ جيون ڪهاڻين جي اهميت جو ذڪر ڪيو آهي ۽ اهو ٻڌايو آهي ته اصل وڏو ماڻهو ڪير آهي؟ اهو جنهن جي ذات اوچي هجي يا اهو جنهن جو عمل اعليٰ هجي. ان طرح هن دنيا جي ڪيترن عظيم انسانن جا حوالا ڏنا آهن جن جي ذات يا خانداني ڪرت ڪا اتم ۽ اعليٰ ڪونه هئي. ليڪن ٻنهنجي علم، ڏاهپ، محنت، سچائي ۽ ايمانداريءَ جي ڪري وڏي اوج تي رسيا.

هن جيون ڪهاڻيءَ جي شروعات مرحوم آفندي صاحب جي وڏن، مائٽن، عزيز خويشن سان ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته هو اصل ۾ آخوندن جي علمي خاندان مان هو. هو ننڍپڻ ۾ ٿي ٻنهنجي ناءُ اميد علي وٽ فارسي زبان پڙهيو. پوءِ عربي ۽ انگريزي پڙهيو. انگريزي ۾ اهڙو پڙ ٿيو جو سررشتيداريءَ جي نوڪري مليس. قانون پڙهي ايڏو هوشيار ٿيو جو ڊگريءَ، ڪانسواءِ وڪالت جي سند مليس. وڪيل به اهڙو هوشيار ٿيو جو سرڪار جا ڪيس به هو لڙندو هو. ان دور ۾ جيترو مشهور ديارام جيٺمل ۽ اڌارام مولچند سول ڪيسن ۾ هئا. اهڙو ئي مشهور ڪرمنل ڪيسن ۾ هو هوندو هو.

حالانڪ ٻان جڏهن حيدرآباد مان ڪراچي ويو هو ته ڪو مشهور شخص ڪونه هو. ليڪن ترت اهڙو ته مشهور ٿيو جو ڪراچيءَ ۾ هن جهڙا مشهور ٿورا شخص هئا. هن جيڪي وڏا ڪم ڪيا تن جي بدلي ۾ ڪيس وڏا لقب به مليا.

قومي سڌارن ۾ هن جيڪي وڏا ڪم ڪيا آهن. تن ۾ سندس سنڌي مسلمانن لاءِ تعليمي ميدان ۾ ڪيل خدمتون ڪڏهن به وساري نه ٿيون سگهجن. ان دور ۾ جڏهن مسلمان انگريزي پڙهڻ کي ڪفر ٿيا سمجهندا هئا. جنهنڪري هندو اڳ مکيه عهدن تي وڃي پهچندا هئا ۽ مسلمان پوئتي رهجي ويا هئا. تڏهن هن ڪلڪتي جي انجمن اسلام (محمدن اسوسيئيشن) جي باني سيد امير علي ٻيرسٽر جي مشاورت سان 1884ع ۾ ڪراچيءَ ۾ انجمن اسلام قائم ڪئي. جا جلد ئي خود مختيار بنجي وئي. هن انجمن شروع ۾ سنڌ جي مسلمانن جي تعليمي

ترقيءَ ۾ وڏو حصو ورتو. حالانڪ ڪراچيءَ ۾ هن کان اڳ ئي ميان حسن علي جي همعصر ۽ هم پيشي مسٽر ڏيارام ڄيٺمل سنڌ سڀا * برپا ڪئي هئي. جنهن ۾ جناب مغلي ۽ ٻيا به ڪيترا ماڻهو شامل هئا. ليڪن ان مان هندن ڪهڙو فائدو ني ورتو. ليڪن انجمن اسلام مان مسلمانن کي ڪهڙو فائدو نيٺو هو. ان جي ئي ڪوشش سان سنڌ انڪمبرڊ اسٽيس ايڪٽ جاري ٿيو هو. هن ئي انجمن جي ڪوشش سان سنڌ ۾ ڪيترن هنڌن تي زناني تعليم کي به ترقي حاصل ٿي. نہ تہ اڳ جوڪرين لاءِ اسڪول ڪونہ هوندا هئا.

"سنڌ مدرسة الاسلام". سنڌ جي علمي جاڪرتا جو اهو روشن منارو آهي. جنهن جديد سنڌ جي علمي. ادبي توڙي سياسي. سماجي ۽ ثقافتي زندگي جو بنيادي پٿر رکيو. اهو حوڻ ۾ ڪو وڌاءُ ڪونهي تہ هن اداري جي نہ هجڻ جي صورت ۾ اڄ سنڌ هن علمي ماڳ تي پهتل نہ هجي ها. مرزا قليچ بيگ صاحب جن هن ڏس ۾ خانبهادر حسن علي آفنديءَ جي جاکوڙ جو تفصيلي ذڪر ڪيو آهي ۽

* هن ڏس ۾ ديوان ديارام ڪدومل جي جيون چرتر ۾ هي حصا اپاس جوڳا آهن:

انهن ڏينهن ۾ هندو. مسلمان ۽ پارسي راجسي ڪم گڏجي ڪندا هئا سو. جلد تي ڪري اچي مسٽر حسن علي ۽ هندن جو پاڻ ۾ نفاق پيو. ۽ مسٽر حسن علي وڃي مسلم انجمن ڪڍي جنهن مدرسو قائم ڪيو.

ان کان اڳ مت سڀد جو سر منظر هن ريت بيان ڪيل آهي. لارڊ رپن جي واهہ ساري هندستان ۾ مڃي وئي هئي. سنڌ اجهان ڪرڻ لاءِ عزاز ڪن ماڻهو جدا جدا ماڳن مان تيار ٿيا. سنڌ سڀا ۾ اها رٿ ائي تہ سنڌي ۽ انگريزي ۾ ڪس مانپتر ڏجي. خانبهادر حسن علي خان آفندي رٿ ڏني تہ مانپتر ڏيڻ جي ضرورت ڪهڙي آهي فقط خط لکي موڪلجي تہ جس آهي. ديارام ان جي مخالف سخت لفظن ۾ ڪئي. جانئين تہ جڏهن هندوستان جي هرهڪ ماڳي مان ڪس مانپتر ملي رهيا آهن. تڏهن سنڌ مانپتر نہ ڏيو تہ سنڌ ني لعنت آهي. انهيءَ تي خانبهادر حسن علي صاحب کي تمام ڌڪ لڳو ۽ لعنت لعنت هوندو سڀا مان نڪري ويو ۽ وڃي مسلمانن جي جدا انجمن ٺاهيائين. جنهن جي تحرڪ سان مدرسو برپا ٿيو.

ديارام صاحب کي سخت افسوس ٿيو ۽ ساري عمر هوندو هو تہ زبان مان لفظ تمام سنائي ڪڍڻ گهرجي. اهو ڏسو تہ هڪ لفظ لعنت مان ڪيرو ڦارو مچي ويو.

(پروفيسر شيوارام ٿرسنگهداس ڦيرواڻي ايم. اي - راڄ رشي ديارام ڪدومل جو جيون چرتر. ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل- ڪاشي پرسو حيدرآباد سنڌ. 1938)

ٻڌايو آهي ته ڪيئن هن اداري جي ذريعي بنا ڪنهن ڀيد ڀاو جي سنڌين کي علم جي روشني، سان منعارف ڪرايو ويو. هن مدرسي جتي ٻيرن، مسرن، وڏيرن ۽ ڪامورن جي ٻارن کي پڙهايو ٿي ان ۾ غريب غربو تعليم وٺندو رهيو ۽ ڪيترو عرصو مدرسو خيراتي طور تي هلندو رهيو. خاص ڪري جو مدرسي کي سنهجو بورڊنگ هائوس به هئو. تنهنڪري سڄي سنڌ مان علم حاصل ڪندڙن لاء وڏي سهوليت موجود هئي. اهو خانبهادر جي محنت جو نتيجو هو جو کين ١٨٨٨ع ۾ خانبهادر جو خطاب مليو. ان کانسواء هو سنہ ١٨٨٩ع ۾ ترڪي خليفي جي ٻاران، ڪراچي ۾ ملڪ وڪٽوريا جي خاص حڪم سان سفير مقرر ٿيو جنهنڪري کيس سلطان. "مجيدي" جو تمغو ڏيو ۽ افندي جو خطاب مليس.

هن جيون ڪهاڻي، ۾ ڪيترن اهڙن اهم شخصين جا نالا ڏنل آهن. جيڪي خانبهادر جا همعصر يا دوست هئا. ٻحاري جا ڏينهن وفات جي سري هيٺ خانبهادر جي 20 آگسٽ 1895ع تي وفات جو ذڪر ڪيو ويو آهي ۽ ٻڌايو ويو آهي ته ڪهڙي ته شاندار نموني سنڌ ٽاس حيدرآباد اتي افندي باغ ۾ دفن ڪيو ويو.

مرزا صاحب دادي تفصيل سان خانبهادر حسن علي افندي جي زندگي، جي هر هر پهلو. جي جهڄاڻ ڪئي آهي.

منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي

(1962)

شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جي آتم ڪهاڻي "منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي،" کي سنڌي آتم ڪهاڻين ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. حالانڪ هي، آتم ڪهاڻي مڪمل نه آهي ۽ ٿنهن زندگي ۾ جيل قسطن تي ٻڌل آهي جنهن کي ضميمن ذريعي مڪمل ڪيو ويو آهي.

هن آتم ڪهاڻي، جي ٻيرهه سنڌ جي سماجي صورتحال، ٺيٺ سنڌي ڪردارن جي هلت حلت، انهن ويهن ۽ روزمره جي زندگي، تي رکيل آهي. هن ننهنجي مسن مائٽن جو ذڪر به نهايت سٺي ۽ حسي نموني ڪيو آهي. ننهنجي ماء ٻيء ۽

مامي جا ڪردار تہ نهايت سادگي ۽ حيائي، سان ڀريا آهن. ماءُ جي همت، پيءُ جي سخاوت ۽ مامي جي جوانمردي ۽ طاقت جو ذڪر ڏاڍي اثر واري انداز ۾ ڪيو اٿن.

آتم ڪهاڻي، جو وڏو شرط ايمانداراڻہ بيان ۽ سچائي آهي. حالانڪہ ڪيترا ماڻهو پنهنجي آتم ڪهاڻين ۾ پنهنجي ماضي، جي ڪن احوالن کي لڪائيندا آهن ۽ اهو ثابت ڪندا آهن تہ هو هميشہ کان وڏا ماڻهو هئا ليڪن دائود پوٽو صاحب پنهنجو ماضي جيئن جو تيئن پيش ڪيو آهي. ٻان لکي ٿو:

"ڪڏهن ذهن ڪونہ هوندو هوس ليڪن ڪاهي ڪاهي اسڪول وڃڻ کان ٿاٽيندو هو. ڪڏهن ڏاڏي هاشم جي ڳئن سان ٻهري تي ويندو هوس ۽ ڪڏهن ناني محمد صالح جي ڪاري، واري ڪوري تي ٻچي ويندو هوس. يا ٻنهي ني حرجي جهار هڪليندو هوس ۽ ڪڏهن وري پنهنجي نار جي ڳاڌي، تي وهندو هوس.

راند جو ڪهڙو سوق ڪونہ هوندو هئم پر ٻهرازي، جون سڀ رانديون ڪيڏي سگهندو هوس. جهروڪ، ونجهوٽي، ٻلهارو، ملهہ، اٻي ڏڪر، حبڪلو، اڪمو... وغيره. اکر سٺا ڪونہ هوندا هئم. سايد پهرين يا ٻئي درجي ۾ هوندو هوس تہ قاضي عبدالوهاب صاحب ٻوبڪن وارو اسان جو امتحان وٺڻ آيو. سليٽن تي صورتخطي لکارائين. جڏهن مان پنهنجي سليٽ وٺي ڪٽي ويس. تڏهن مسڪي چيائين تہ "اکر لکيا اٿئي يا ٿڌي ماڪوڙن جون ٽنگون!" انهي طعني تمام ڪري جذبو.

پنهنجي خانداني پيشي جو ذڪر ڪرڻ ۾ بہ فخر ٿو محسوس ڪري:

بابا کي مدد ڏيڻ خاطر هنري ۽ جنڊي اسڪول ۾ داخلا ورتم ۽ واڍڪي ۽ جنڊي، جي ڪم ۾ ايتري تہ مهارت حاصل ڪيم جو ڪنون منجيون ۽ جيڪلا ٺاهي ويندو هوس ۽ اهي شهر جي هٽن کي وڪڻي پيسا بابي کي پهچائيندو هوس. جنهن ڪري مون کي پڙهڻ کان ڪڏهن بہ ڪونہ روڪيائين."

ان سان گڏ ان دور جي ڳوٺاڻي ثقافت، راڳ ۽ ڪافين جو ذڪر نهايت دلپذير انداز ۾ ڪيو اٿس. "مولودن ۽ معجزن سان گڏ مون کي ڪافين ۽ ڳالهين ٻڌڻ جو بہ وڏو شوق هوندو هو. ابتدائي اسڪول واري زماني ۾ گل خندان، امير حمزو، ممتاز دمساز، الف ليلہ، چار درويش، گل بڪاولي ۽ خورشيد جهڙا

ڪتاب پڙهي ڇڏيم."

هن ڏس ۾ وڌيڪ ٻڌائي ٿو:

"ڪافيون اتي محمد بچل جي دڪان تي ڳائبيون هيون. جنهن ۾ شهر جا راڳيندڙ. جهڙوڪ اوستو محمد امين ۽ عيسو پخالي ڳائي لاءِ سندس بلغاري چلم مان وزم پرڻ لاءِ ڪنا ٿيندا هئا."

پنهنجي اعلي تعليم لاءِ لاڙڪاڻي جي مدرسة الاسلام ۾ داخل ٿيڻ تي وڏن ماڻهن طرفان طعنن ڏيڻ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: "حقيقت ڪري هي بهريون مثال هو جو هڪ غريب هاري، جو پار. لاڙڪاڻي جي زميندارن جي ٻارن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي تعليم وٺي ۽ ساڻن ساڳي ميز تي ماني کائي. اها هنن لاءِ وڏي اهانت ۽ ذلت هئي. جو هڪ لال پيوت ساڻن همسري ڪري."

هن پنهنجي انهيءَ دور جي هم مدرسين. جهڙوڪ مرحوم غلام رسول ڪيهر. مرحوم سردار واحد بخش ڀٽو. مرحوم محمد ايوب کهڙي جو ذڪر به ڪيو اهي. جيڪي نهايت دولتمند سخص هئا.

لاڙڪاڻي جي مدرسي کانپوءِ نوشهري جي تاريخي مدرسي ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جو بيان ڪيو اٿس. جتان ٻن نهايت ڪاميابي، سان ٻرهي پار ويا ۽ اتي جا استاد نوڙي شاگرد ساڻس پيار ڪرڻ لڳا.

ان کان پوءِ ڪراچي، جي سنڌ مدرسة الاسلام ۾ پنهنجي پڙهائيءَ جو ذڪر ڪيو اٿن. جنهن ۾ ان دور جي اقدار جو مڪمل ۽ جنو احوال ڏنو اٿن. هاسٽل ۾ ماني، جو ذڪر ڪندي چون ٿا:

"رات جو ماني، جو کهنڊ وڳو ۽ سڀڪو ڊائننگ هال ڏي ڀڳو. ان وقت ماني، جا ٽي قسم هئا. غريب. متوسط ۽ ساهوڪار درجي جا شاگرد جدا جدا ميزن تي ويهاريا ويندا هئا. اهو ڪلاس بندي، جو طريقو دسي دل کي سخت نفرت آئي."

اهڙين حالتن ۾ هن تعليم جو هٿ نه ڇڏيو ۽ آخرڪار ان اوج تي پهتو. جيڪو ٿورن کي نصيب ٿيندو آهي. پاڻ انگريزي. پارسي، ۾ وڏي مهارت حاصل ڪري ورتائون. جنهن جي ميجتا ان وقت سنڌ استادن به ڪئي. ايتريقدر جو

سنڌن استاد پروفيسر گربخشاڻي به سنڌن گرويدو هوندو هو.

ٻنهنجي هن نامڪمل آتم ڪهاڻيءَ جي ٻِجاريءَ ۾ مرحوم دائود پوٽي هندستان جي آزادي واري جدوجهد جو ٻن ذڪر ڪيو آهي. ٻانَ بٿرس گول ميز ڪانفرنس جي موقعي تي سنڌ مدرسي ۾ هڪ تقرير به ڪيائين ۽ مسدس حاليءَ جو ڪجهه حصو ترنم سان پڙهيو هوائين.

ٻانَ جن اهم شخصيتن جو احوال ڏنو اٿس، اهي هي آهن. سنڌن ڏاڏو ميان عبدالمطلب مرحوم. والده مرحومه مائي صفوران. والد ميان حاجي محمد دائود پوٽو ۽ استاد چيٿانند. مرحوم قاضي عبدالوهاب پوبڪن وارو. مرحوم محمد ابراهيم سومرو. ماستر تذارام. حضرت خواجه حسن جان سرهندي. مولانا غلام محمد ملڪاڻي. مرحوم عبدالرحيم ٽنو. مرحوم قاضي غلام نبي ٻاساڻي. مسٽر ڊي بي ڪونوال. سيد ميران محمد ۽ حسن علي. خانبهادر ولي محمد. نڪر جا سيد. مسٽر واٿين پرنسپال سنڌ مدرسو. مولانا حاجي عبدالرحيم مڪسي. پرنسپال صاحب سنڪهه چندا سنڪهه شاهاڻي. پروفيسر ٽي- اي آڏواڻي. ڊاڪٽر هوتچند مولچند آڏواڻي. پروفيسر رضا محمد سيرازي.

هيءَ آتم ڪهاڻي ٻنهنجي نوعيت جي نهايت دلچسپ ۽ حقيقتن سان ٻريل آهي. جنهن ۾ مصنف ٻنهنجي دور ۾ سنڌ جي ٻهراڙين ۽ شهرن ۾ تعليم توڙي سماجي حالتن جو بي باڪيءَ سان احوال ڏنو آهي. هن کي پڙهڻ سان ان وقت جي تعليمي ادارن ۽ ان ۾ ملندڙ تعليم جو مڪمل ۽ سچو نقشو اکين اڳيان تري اچي.

منازل مسافر

(جولاء 1965)

هيءَ آتم ڪهاڻي سنڌ جي مشهور تعليمدان محمد صديق مسافر جي لکيل آهي. عن جا ٻه حصا آهن جيڪي ڪليات مسافر ۾ ٽي گڏ شايع ٿيل آهن.

منازل مسافر ۾ محمد صديق مسافر ٻنهنجي خانداني پس منظر. ٻنهنجي ٻيءَ جي حياتي جو احوال ۽ ان دور جا مشهور ۽ اهم واقعات بيان ڪيا آهن. جنهن مان ويهين صديءَ جي شروعات واري سنڌ جي تعليمي، سماجي ۽ ثقافتي زندگيءَ جو

تفصيلي احوال مليل ٿو.

ٽاڪي ٻني ۾ ٿنهنجو ننڍپڻ. شروعاتي تعليم. عربي ۽ فارسي سکڻ. سگهڙ جو هنر سکڻ. ٽريننگ ڪاليج. ٽريننگ اسڪول ۾ نوڪري. انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ. وطن جي خدمت ڪرڻ جو جذبو انگريزي اسڪول قائم ڪرڻ جي ڏس ۾. عورتن جي تعليم لاءِ ڪوشش ۽ ٿنهنجي تصنيف ۽ تاليف جو احوال ڏنو آهي. انهيءَ احوال ۾ هن ڪيترائي اهم ۽ دلچسپ واقعا بيان ڪيا آهن. خاص ڪري ان دور جي تعليمي ترقيءَ جي باري ۾ هن ڏاڍي معلومات ڏني آهي. هن ڏس ۾ مسافر مرحوم، مرحوم حسن علي آفندي، علامه دائود پوٽي، ديوان ڏيارام جيٺانند، ڏيارام ميهرومل، خانبهادر محمد صديق ميمڻ، سادو هيرانند، ديوان تاراچند جي حيثيت جو تعليمي ماهر هو. هن نه صرف ٽريننگن جي نوڪري ڪئي، بلڪ ٽنڊي باگي ۾ اسڪول قائم ڪيائين، جتي انگريزي تعليم ڏني ويندي هئي. اهو اسڪول ڏاڍو ناميارو ٿيو ۽ لارنس مدرسي جي ٻالي سان ڄاتو ٿو وڃي. ان ڪانسواءِ ٽنڊي باگي ۾ زناني تعليم جي لاءِ پڻ ڏاڍيون ڪوششون ورتائون. جنهن جي نتيجي ۾ اتي گورنمينٽ پرائمري گرلس اسڪول قائم ٿيو.

هن ٿنهنجي 25 مشهور تصنيفن جو به احوال ڏنو آهي جن جي ٿنهنجي علمي ۽ ادبي حيثيت آهي.

مسافر ٿنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ ڪافي واقعا ۽ ڳالهيون بيان ڪيون آهن. ليڪن جيئن ته هو محمد اسماعيل عرساڻي ۽ علامه دائود پوٽي وانگر هڪ ماهر تعليم هو. تنهنڪري هن جي لکڻ جو بنياد سنڌ جو تعليمي ماحول تي آهي.

سڪرسي ٽي ڏينهن

(1985)

هيءَ آتم ڪهاڻي سنڌي ادب ۾ اهم جڳهه والاري ٿي. هن جو ليکڪ مرحوم محمد اسماعيل عرساڻي سنڌ جو تمام پراڻو ماهر تعليم هو. هن سنڌ جي تعليمي ترقيءَ جا مختلف دور ڏٺا هئا. انگريزن جي دور ۾ جڏهن سنڌ جا هندو تمام گهڻي تعليم حاصل ڪري چڪا ۽ مسلمان، ملن جي چوڻ تي انگريزي تعليم

کي حرام حوندا رهيا ۽ وڏيرا، جاگيردار ۽ پير سيد عوام کي جاهل رکڻ لاءِ تعليم متعلق هتان جي دل سڪني ڪندا رهيا. تڏهن خانبهادر حسن علي آفندي مرحوم ۽ ٻين سڄاڻ سنڌي مسلمانن کي تعليم جي زيور سان آراسته ڪرڻ لاءِ سنڌ مدرسو ۽ ٻيا ڪيترا تعليمي ادارا کوليا. اهڙيءَ طرح سنڌ جي مسلمانن ۾ پڙهڻ جو چاهه پيدا ٿيو. ان ئي دور ۾ عرساڻي صاحب به تعليم پرائي.

پنهنجي خاندان جي پس منظر جي بيان ڪانسواءِ جن ڪالهين جو هن تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي. سي پاڻ به تعليم حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ اهن پا تعليم ڏيڻ جي باري ۾. هن 5 باب ڪان وٺي 19 باب تائين پنهنجي تعليم جو بيان ڪيو آهي. جنهن ۾ هن ابتدائي تعليم (شروعات پرائمري ۽ ابتدائي) انگريزي تعليم. سنڌ مدرسة الاسلام وارو دور. ٽولراڻ هيرانند اڪيڊمي حيدرآباد وارو دور. سنڌ نيشنل ڪاليج حيدرآباد ۽ ان کان پوءِ عليگڙهه ڪاليج ۽ ڊي. جي سنڌ ڪاليج واري پڙهائيءَ، جو ذڪر ڪيو آهي.

هن پنهنجي پڙهائي، جو بيان ڪندي، ان دور ۾ ٿيا به جيڪي اهم سياسي ۽ سماجي واقعا ٿيا. تن جو ٻن ذڪر ڪيو آهي. خاص طور جو ان وقت سنڌ بمبئي پريزيڊنسي، سان لاڳو هئي. تنهن جو ٻن احوال ڪيو اٿن. پاڻ 1925ع ۾ مشرڪ جو امتحان ڏنائون. ٽولراڻ اڪيڊمي مان 11 اميدوار ويٺا. جن ۾ پاڻ اڪيلا ڪامياب ٿيا. هن سال جو ٻيو اهم واقعو مسلم ايجوڪيشن سوسائٽي جو قيام هو. جيڪا مرحوم نور محمد وڪيل قائم ڪئي هئي ۽ سر ابراهيم رحمت الله کي صدارت لاءِ گهرايو هوائين. پاڻ ان موقع تي ٿيل مشاعري جو به ذڪر ڪيو اٿن. جنهن جي صدارت مرزا قليچ بيگ ڪئي هئي.

تعليم ڪانسواءِ پاڻ پنهنجي نوڪريءَ جو ذڪر ڪيو اٿس. پاڻ بهرين ڏکهري ۾ انگلش جو ٽيچر ٿيو ۽ پوءِ بدلبون ٿيندو 1933 ۾ ٽنڊي محمد خان جي اي. وي اسڪول ۾ بهرين نائب ۽ پوءِ هيڊ ماسٽر ٿيو. اهڙيءَ طرح اڏيرو لعل. ميرپورخاص. هالا. لاڙڪانو. سڪرنڊ. جامع عربيه حيدرآباد ۾ نوڪريءَ واري وقت جو ذڪر ڪيو اٿس.

هي سڄو بيان هڪ صاف دل. سچي ۽ ايماندار ماڻهوءَ جي ڪهاڻي آهي

جنهن هميشہ حق جو پاسو ڪيو. مذهبي عقيدن جي بنياد تي ڪنهن کي ڪونہ رنجايو. علم ۽ ادب جي خدمت ڪندو رهيو. حالانڪہ هن ڪافي تڪليفون ڏٺيون پر پنهنجي نيڪ نيتيءَ جي ڪري سڀني مان بار ويو.

ڪتاب جي تعارف طور ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکي ٿو تہ: "محمد اسماعيل عرساڻي فقط هڪ قلمڪار جو نالو نہ آهي. بلڪہ سنڌ جي ثقافتي تاريخ ۾ هو هڪ نهايت ئي مانهون درجو والاري ٿو. هو سنڌي ٻوليءَ جو هڪ محبوب اديب هئڻ ڪان علاوه ماهر لسان بہ رهيو آهي تہ وري هڪ قابل استاد ۽ مجيل نصابدان بہ ليکيو وڃي ٿو.

"سڪر سيئي ڏينهن". هڪ عام وچولي سنڌي خاندان جي هڪ مهذب فرد جي خود نوشتہ سوانح حيات آهي. جنهن زندگي جي جدوجهد ۾ هميشہ صراط المستقيم وارو رستو ورتو. سندس احوال پڙهبو تہ ان ۾ ڪي بہ غير معمولي واقعا، انوکا يا جرڪائيندڙ حادثا نہ ملندا ۽ نہ وري ڪو ان ۾ اوکيون لاهيون چاڙهيون يا ڪي عبرتناڪ ڳالهيون ملنديون." هو اڳتي لکي ٿو تہ، "هن ڪتاب جي ان ڪري بہ اهميت آهي. جو آتم ڪهاڻيءَ ۾ ذڪر ڪيل ڪن مختلف دورن ۽ ان زماني جي پس منظر جي سهڻي ريت عڪاسي ڪئي وئي آهي. جنهن مان اڳوڻي وقت جي طرز حيات. سادي سودي رهڻي ڪهڻيءَ ڪان سواءِ تعليمي ماحول ۽ طريقہ ڪار جي بہ بخوبي آگاهي ملي ٿي."

سڪر سي ئي ڏينهن. جي ٻوليءَ لاءِ هو لکي ٿو تہ: "سڪر سي ئي ڏينهن" جي خاص خوبي مصنف جي سوادي زبان آهي جا هميشہ جان سندس ٻين ڪتابن وانگر معيار جي تور-تڪ جي لحاظ ڪان نهايت ئي بلند مقام تي رسيل آهي. جنهن ۾ شائستگي وارو مدرسي پيرايو ملي ٿو. جيڪو پنهنجي پر ۾ ٻولي سکندڙن لاءِ گهڻو ئي سامان رکي ٿو. در اصل اسلوب جي سموري شوخي ان جي فڪري رواني ۾ سمايل آهي. جيڪا نج لفظي سرمائي ۽ اصطلاحن جي ڀرپوريءَ سبب ان ۾ پيدا ٿي سگهي آهي."

"سڪر سي ئي ڏينهن" پنهنجي انداز جي نهايت اهم آتم ڪهاڻي آهي. سانئو ٻن يا ڪارو پنو (مرزا قليچ بيگ) منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي (علامہ دائود

بوتو) جي طرز سان واسطو رکندڙ هن ڪهاڻيءَ ۾ ويهين صديءَ جي شروعات کان وٺي بوٿين اڌ تائين جا اهم واقعا، جن ۾ هندو مسلم ايڪتا، هندو مسلم تضاد، آزاديءَ جون تحريڪون، پاڪستان جي تحريڪ، ورهاڱو، پاڪستاني معاشرت، ون يونٽ ۽ ان جا هاڃا، ون يونٽ جو خاتمو ۽ بعد واري سماجي ۽ تعليمي ماحول جو احوال ملي ٿو.

مرحوم محمد اسماعيل عرسانيءَ، پنهنجي ذات جي واسطي سان ڪا به ڳالهه لڪائي ڪونهي. هن هر ان ڳالهه جو بيان ڪيو آهي، جنهن جي ضرورت هئي. نه بان کي ڪو تونگر خاندان جو فرد ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪوڙ جيو انس نه ئي وري ڪنهن حقيقت کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. هن پنهنجي خاندان جو احوال توري بعد ۾ پنهنجي ذاتي زندگيءَ جو احوال نهايت سادي ۽ صاف نموني سان ڪيو آهي..

هيءَ آتم ڪهاڻي سنڌ جي تعليمي، سماجي ۽ سياسي پس منظر ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ ليکڪ گهڻو ٿو مواد پنهنجين يادگيرين تان ورتو آهي، ليڪن انهن جي مدد طور تاريخي شاهديون به ڏنيون اٿس. تنهنڪري ان جي ادبي اهميت سان گڏ تاريخي اهميت به آهي. سنڌ جي تعليمي ماحول جو اڀياس ڪرڻ لاءِ هن آتم ڪهاڻيءَ کي پڙهڻ تمام ضروري آهي.

هن مضمون ۾ بيان ڪيل آتم ڪهاڻين ۽ جيون ڪهاڻين جو گڏيل مطالعو ڪيو ته ان مان وڌيڪ معلومات ملي سگهندي. خاص ڪري ان لاءِ جو انهن ۾ ڪيترائي واقعا اهڙا آهن، جن جي هو تصديق ڪنديون نظر اينديون. اڃا به جيڪڏهن مشهور ماهرِ تعليم حاجي خوجا صاحب، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر آپا شمس، ڊاڪٽر علينواز جتوئي، ڊاڪٽر غلام علي الانا، محمد ابراهيم جويو ۽ پروفيسر غلام مصطفيٰ شاه پنهنجون آتم ڪهاڻيون لکن ته، سنڌ جي تعليم جي جدا تاريخ لکڻ جي ضرورت ئي نه پيش اچي.

مددي ڪتاب

1- محمد اسماعيل عرساڻي - سڪر سيٺي ڏينهن- ڪتابي دنيا اشاعت گهر حيدرآباد 1985.

2- محمد صديق مسافر - منازل مسافر. آر ايچ احمد اينڊ برادرس. شاهي بازار حيدرآباد 55-1954.

3- مرزا قليچ بيگ - خانبهادر حسن علي آفندي. سه ماهي مهراڻ - نمبر 3-4 سنڌي ادبي بورڊ 1958.

4- شمس العلما ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو - منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي. سنڌي ادبي سوسائٽي گلشن منزل. گارڊن ايسٽ ڪراچي 3- 1962.

5- راءِ بهادر ديوان تاراچند شوقيرام. راج رشي ديوان ڏيارام گدو مل - جو جيون چرتر. گورو مل سنڌي ساهتيه منڊل ڪاڇي رستو. حيدرآباد سنڌ 1938.

نور افروز خواجه

سندري انم چنداڻي

سندري انم چنداڻي 28 سيپٽمبر 1924ع تي ناهين جي ٻڙ. حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائي هئي. هن ميٽرڪ تائين تعليم "تولارام اسڪول" ۾ حاصل ڪئي هئي. هن جي تعليم دوران حيدرآباد ۾ ئي سنڌيءَ جي مشهور ليکڪ ڪامريڊ آسنداس چينانند انم چنداڻي سان شادي ٿي ويئي. ڪيس ٻه ڊيٽر ٻڻ آهن. ورهاڱي ٿيڻ کان پوءِ هوءِ پنهنجي مڙس انم چنداڻيءَ سان گڏ وڃي بمبئي ۾ رهي جتي ايم- اي تائين تعليم حاصل ڪيائين ۽ اتي ٿي ڪي- جي ڪلناڻي اسڪول جي ڪاليج سيڪشن ۾ سنڌيءَ جي ليڪچرر ٻڻ رهي آهي.

سندري انم چنداڻي ورهاڱي کان اڳ عورتن جي مخزن "ساٿي" 1946ع جي ايڊيٽر رهي آهي ۽ پوءِ "سنڌو سماچار" ۽ "سنڌو سنسار" روزاني اخبارن جي عورتن جي پاڱي جي ايڊيٽر ٻڻ هئي.

سندريءَ کي راڳ ٻڻ تمام گهڻو وڻندو آهي جنهن جي لاءِ هن سنڌ ۾ برهمانند کان باقاعده راڳ ڳائڻ جي ٽريننگ ورتي هئي انهيءَ کان علاوه هن کي ناٽڪ سان ٻه لڳاءُ آهي. هوءَ اداڪاره جي حيثيت سان "املهه مائڪن جو واپار" ۽ ٻين ڪيترن ناٽڪن ۾ ڪم ڪندي رهي آهي ۽ سنڌي فلم "سنڌوءَ جي ڪناري" ۾ ٻڻ هن سٺي اداڪاري ڪئي آهي. انهيءَ کان علاوه آل انڊيا ريڊيو تان ٻه هن ڪيترن ئي ريڊيو ناٽڪن ۾ ٻه حصو ورتو آهي.

هوءَ "سنڌي ساهت منڊل" بمبئي جي باني ڪار ۽ "سنڌو ناري سڀا" ۽ "سنڌو ٻال مندر سوسائٽين" جو باني وجهندڙ ٻڻ آهي.

سندريءَ کي ادب سان خانداني طور تي گهڻو چاهه آهي هوءَ گذريل 35 پنجتيهن سالن کان لاڳيتو لکندي ٿي اچي. هن وقت تائين سندس ڪهاڻين جا چار

مجموعا شايع ٿي چڪا آهن. جيڪي هن طرح آهن:

(1) اُڃا وار، ڳاڙها گل 1965
(2) توجنين جي تات 1970
(3) بوري 1979
(4) بندڻ 1982

سندريءَ جا ٻه ناول به شايع ٿي چڪا آهن ڀهريون "ڪرندڙ ديوارون" 1953ع ۾ ۽ ٻيو "پريت پرائي ريت نرالي" 1956ع ۾ شايع ٿي چڪا آهن. سندس هڪ مضمونن جو مجموعو "ڀارت ۽ روس ۾ ٻانهن ٻيلي" 1975ع ۾ شايع ٿيل آهي.

. انهيءَ کان سواءِ سندريءَ ٻيا ڪيترائي ڪتاب ترجمو پڻ ڪيا آهن. جن ۾ مئڪسم گورڪي جي ناول جو ترجمو "تنل ساز" جي نالي سان 1956ع ۾ ڪيو ۽ ڪرشن چندر جي ناول جو ترجمو "پياسي ڌرتي، پياسي دلڙيون" جي نالي سان ڪيو. امرتا پريتم جي ناول جو ترجمو "هڪ سئني سئو سور" 1978ع ۾ ڪيو انهي سان گڏوگڏ هن هڪ سئو روسي ڪويتائن جو ترجمو "امن سڏي پيو" 1966ع ۾ ڪيو. شولو خوف جي جهلڪ 1975ع ۾ بريزنيف جي يادگيرين تي ٻڌل ٽي ڪتاب "ملايازيمليا" 1978ع ۾ "نئون جنم" 1978ع، "ڪنواري ڌرتي" 1979ع ۽ روس جو سفرنامو "نئين سڀتا جو درشن" 1980ع ۾ ترجما ٿيل شايع ڪيل آهن.

سندريءَ کي سندس ڪيترين ئي معياري ڪهاڻين ۽ ڪتابن تي مختلف انعام پڻ مليا آهن. سندس ڪهاڻين تي "نئين دنيا" جي ڪهاڻي جنا پيتي 1954ع ۾ ڪوشان ڪهاڻي "لا" ڪير ٻريا هنڙا ڪهاڻي 1960ع ۾، ۽ "وڇوڙو" ڪهاڻي تي انعام حاصل ڪيا آهن 1966ع "امن سڏي پيو" ڪتاب تي "سوويت لئنڊ نهرو امن" انعام حاصل ڪيو ۽ 1978ع ۾ رشيا جو انعام بہ حاصل ڪيو آهي.

منهنجي هن مضمون جو واسطو صرف سندريءَ جي ناولن جو جائزو پيش ڪرڻ آهي. انهيءَ ڪري سندس ناولن تي روشني وجهان ٿي. سندريءَ جي لکڻ ۾ هڪڙوئي ريئلزم (Realism) حقيقت وارو اسٽائيل اهو آهي جنهن جي لاءِ هوءَ خود

ٻہ محسوس ڪري ٿي تہ ڪوبہ حساس دل فنڪار هن نئين زماني جي حقيقتن کي ڪيئن نہ محسوس ڪري سگهندو آهي. اهي (Changes) تبديلون هر فنڪار جي رت ۾ شامل هونديون آهن، جيڪي سندس لکڻين ۾ بہ اچي وڃن ٿيون. مثلا جيئن هوء خود انهيء جي باري ۾ چوي ٿي تہ:

"مون ٽيڪنڪ جاٺي ٻجهي ناهي اپنائي، مون نواڻ کي پنهنجو پاڻ اچڻ جي حد تائين رکيو آهي ۽ اها آئي بہ آهي جاڪاڻ تہ ڪجهہ نہ ڪجهہ پڙهبو ۽ سوچبو رهجي ٿو. هڪ لڳاتار بدلجندڙ وايو منڊل بہ رهجي ٿو ۽ ان ۾ پيدا ٿيندڙ واقعن جي نوعيت بہ بدلجندڙ ۽ نئين هجي ٿي. انهيء ڪري ضروري آهي تہ اظهار بہ ان خاص صورتحال مطابق هجي تہ اهي سڀ ڳالهيون ملي ڪري هڪ ٻئي (Alternate) يا تبديليء طرف وٺي وڃڻ ٿيون. منهنجي ڪهاڻين ۾ بہ جائز ۽ سياويڪ حد تائين اهي تبديليون آيل آهن". (1)

سندريء جي ناولن ۾ خاص طور تي هن جاگيرداري نظام جي ڪري سنڌي عورت سان ٿيندڙ ڏاڍ ۽ ظلم کي پنهنجو موضوع بنايو آهي ۽ انهنجي خلاف تمام ڪهڻي جدوجهد ڪئي. جيئن انهيء جي باري ۾ هوء خود وڏيڪ وضاحت پيش ڪري ٿي تہ:

"سنڌي عورتن کي جنهن نموني ڏاڍ ۽ جهالت جو شڪار بنايو ويو هو. مان ان سان جنگ جوٽڻ چاهيان ٿي سنڌي عورت مان ڏاڍن. ٿوٽن. وهمن، وسوسن جا ادنکا خيال ڪڍڻ چاهيان ٿي." (2)

انهيء کان علاوه سندس ناولن جا موضوع گهريلو آهن. جن ۾ گهريلو ماحول ۽ پيار و محبت شامل آهن. سندري پيار و محبت کي جيڪو هڪ پراتو جذبو آهي ہر وقت بوقت روپ مٽائيندو رهي ٿو. انهي. موضوع کي ڏادي سلجهيل ۽ سهڻي طريقي سان سندس ناولن ۾ پيش ڪيو آهي.

ررهاڪي کان پوء سندس پهريون طبعزاد ناول "ڪرندڙ ديوارون" 1953ع ۾ شايع ٿيو جيڪو هڪ مکيہ ۽ ڪامياب ناول آهي هي هڪ گهريلو ناول آهي هن ناول ۾ شادي ۽ گهريلو ماحول ۾ زال ۽ مڙس جي هڪ ٻئي جي لاء عزت ۽ همدردي ڏيکاريل آهي. هن ناول ۾ لڏ پلاڻ کان پوء سنڌ مان هندستان ۾ لڏي

ويلن جي حالتن ۽ انهيءَ وقت جي معاشي ۽ اقتصادي حالتن جو ذڪر ڪيل آهي. ورهاڱي کان پوءِ سنڌين جو هندستان لڏي وڃڻ کان پوءِ سڀ کان وڏو اهم مسئلو روزگار جو مسئلو هو. ان وقت ڪيترين ڇوڪرين کي پڻ پنهنجن مائٽن کي سپورٽ (Support) ڪرڻو ٿي پيو. گهرن ۾ گذيل ڪمائي گهٽ هوندي هئي. ڪيترا ته اڃا ٻار هئا، جن کي ٻرهائڻو هو. انهي ڪري ڪيتريون نوجوان ڇوڪريون اهڙي صورتحال جو شڪار ٿي ويون. سنڌ ۾ هميشه پوري عمر ۾ ڇوڪريون پرڻايون وينديون هيون، پر هتي گهڻيون جوان ڇوڪريون ڪنواريون ئي رهجي ويون. انهن مان ڪن ته نوڪريون به ٿي ڪيون. پر سماجي طور تي اها هڪڙي ڏاڍي ڏکي صورتحال هئي. ٻيو اهم مسئلو اهو به هو ته ڏيتي ليتي تمام گهڻي وڌي هئي، جيڪو سنڌي عورتن لاءِ وڏي ۾ وڏو مسئلو هو. سنڌي سماج ۾ تمام گهڻو ويڇو اچي ويو. ڪي ماڻهو ته تمام گهڻا شاهوڪار ٿي ويا ته ڪي وري گهڻا غريب ٿي ويا. ٻاهرين ملڪن ۾ رهندڙ سنڌين جو هتي رهندڙ سنڌين جي اسٽينڊرڊ (Standard) کي ڏاڍو متاثر ڪيو هو ڇاڪاڻ ته هو ٻاهران گهڻو ناڻو آڻي هتي مسئلا پيدا ڪندا هئا ۽ هتي رهندڙ سنڌي انهن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي نٿي سگهيا ۽ نتيجي طور اهي ڇوڪريون ويچاريون ڪنواريون رهجي ويون ٿي. انهيءَ مسئلي تي اسان جي گهڻن ئي اديبن لکيو آهي. جن ۾ سندري اتم چنداڻي به شامل آهي. سندري اهڙين حالتن کان متاثر ٿي هن ناول لکڻ جو مقصد بيان ڪندي هن ناول جي مقدمي ۾ خود لکي ٿي ته:

" ڪرندڙ ديوارون ته مون انهيءَ وقت لکيو هو، جڏهن سچ پچ اسان جي سماج جون ديواريون ڪري رهيون هيون. اسين مڊل ڪلاس جا ماڻهو جڏهن هتي آياسين. تڏهن ڏاڍا ڊنل ۽ ڊٺل هئاسين اسان جي چوگرد اقتصادي ديوار هئي سا ته بلڪل ڪري اچي پٽ پئي هئي. کهڙيون نه ڏکوئيندڙ حالتون هيون اهي... جڏهن اسڪول ويندڙ ٻار اسان کي سنڌن جتيون لاهي ڏيکاريندا هئا. جن ۾ وڏا وڏا ٽنگ هئا. اسان انهن کي اها معمولي ربيٽر به نٿي ڪرائي ڏيئي سگهياسين. ٻارن کي جتيون نه هجن. چڱا ڪپڙا ۽ صحتمند کاڌو نه هجي وڏي ڳالهه ته ڪيترن مائٽن کي ڪو اجهو نه هجي. ڪيڏيون وڏيون دردناڪ تڪليفون هيون. اهي جيڪي

اسان سان گڏ اسان جي پارن ۾ پوڙھيون ڪيترا پار ويچارا تہ بسن ۽ ٽرينن ۾ ڪنمڙا وڪڻندي جيئاتجي ويندا هئا. ڪنهن معصوم جي تنگ، پانهن جهرڻ تہ روز جو معمول هو. هي حالتون ڪي رڳو منهنجي گهر جون ڪونہ هيون. پر اسان جو سڄو سنڌي سماج پيڙهجي رهيو هو. اهوئي درد هو جنهن مون کان اها آڪاڻي لکائي ۽ اهائي آکاڻي ان وقت جي سنڌي سماج جو عڪس آهي هڪ اتهاس آهي." (3)

ڪرنڌ ديوارون جيئن تہ هڪ گهريلو ناول آهي. هن ناول ۾ هڪ گهر جي ڪهاڻي پيش ڪيل آهي. جنهن ۾ هڪ دولت جي ٻوپاري هڪ آدرشي انسان، هڪ رواجي ننهن ۽ هڪ پيار جي جاهنا رکندڙ ڪومل هستيءَ. هڪ ماءُ ۽ هڪ سس جي ڪهاڻي آهي جنهن ۾ گلاب دولت جو ٻوپاري آهي پنهنجو گهر ڇڏي آفريڪا ڪمائڻ خاطر وڃي ٿو سندس زال ديوي آهي. جيڪا شاهوڪار مائٽن جي ڌيءَ آهي. جندن آهي جنهن جي دل ۾ غريب مزدور ۽ هاريءَ جو درد آهي. هو پنهنجو سڀ ڪجهہ غريبن جي ڀلائيءَ لاءِ قربان ڪري ڇڏي ٿو. هو جيل جون تڪليفون سهي ٿو بکون بہ ڪاٽي ٿو. ايتري حد تائين جو سندس سهڻي ۽ خوبصورت زال ريکا جيڪا ڏاڍي نازڪ نفيس آهي انهيءَ کي مزدورن کان بہ گهٽ اهميت ڏئي ٿو. هوءَ پنهنجي مڙس جي پيار لاءِ واجهائيندي رهي ٿي، هوءَ پنهنجي مڙس ۽ سس جي سک ۽ آرام لاءِ هر ڏک. تڪليف ۽ طعنا برداشت ڪندي رهي ٿي ۽ نيٺ پاڻ بہ پنهنجو پاڻ کي گند جي ڍيرن ۽ ڪکائن جهڳين ۾ رهندڙ ڪمزور، ڪارن ڪوجهن پيٽ بکين انگ اگهاڙن انسانن جي ڀلائي لاءِ وقف ڪيو ڇڏي، تڏهن اوڇتو ڪيس پيار جي لافاني دولت ملي وڃي ٿي. هن سڄي ناول جو مقصد خاص طور تي زال ۽ مڙس جو هڪ ٻئي سان پانهن ٻيلي ٿي سڄو جيون ساٿي بڻجڻ آهي. هن ناول کي سندري تمام عمدي نموني ۾ پيش ڪيو آهي. انهي ڪري هي ناول عوام ۾ تمام گهڻو مقبول ٿيو آهي. هن ناول ۾ گهرو ناٽي زندگيءَ جا نظارا تمام سهڻي نموني چٽيا ويا آهن. هن ۾ خاص ڪري سورميءَ جو ڪردار ڏاڍي اثرائتي نموني پيش ڪيو آهي. سندري پنهنجي ناولن ۾ عورت جي آزاديءَ متعلق بہ تمام گهڻو لکيو آهي ۽ انهن کي هن مختلف ڪردارن ۾ واضع ڪيو اهي مثلا جيئن هوءَ لکي ٿي:

"عورت کي پوري آزادي هجڻ کپي. هن لاءِ ائين سمجهڻ ته کيس هٿ هيٺ رکڻ ئي درست ڳالهه آهي. ائين ڪونهي عورت کي اسان هڪڙي چيز (شئي) نه سمجهون. عورت به انسان آهي هوءِ به مرد جي برابر آهي جيڪڏهن مرد زندگي ۾ Enjoy ڪري ٿو ته عورت به پنهنجي زندگي Enjoy ڪري سگهي ٿي. مرد ملڪي ۽ سياسي ڪمن ۾ حصو وٺي ٿو، ته عورت به حصووٺي سگهي ٿي. هن کي صرف اهو سمجهڻ ته هوءِ رڳو ماني پچائڻ لاءِ پيدا ٿي آهي يا رڳو اسان جون چيزون آهن ته اها انسان دشمني آهي ظلم آهي. اڄ جي دور ۾ عورت کي چيز نه سمجهيو وڃي ته بهتر آهي ۽ نه ئي هن کي پالتو جانور سمجهيو وڃي. (4) عورت جي عزت ۽ عظمت کي برقرار رکيو وڃي اهوئي سندس هن ناول جو مقصد آهي. جنهن کي هن سهڻي ۽ خوبصورت پوليءَ ۾ بيان ڪيو آهي.

انهيءَ کان پوءِ 1956ع ۾ سندري جو ٻيو ناول "پريت پراڻي ريت نرالي" "جيڪو اجنتا ساهت مالها" وارن شايع ڪيو. هن ناول جو موضوع بڻ عنوان وانگر انوکو آهي. پيار هڪ پراڻو ازلي ۽ عمر گير جذبو آهي. ۾ وقت بوقت روپ مٽائيندو رهي ٿو. انهي موضوع کي سندري تمام سلجهيل ۽ سهڻي طريقي سان پيش ڪيو آهي. انهيءَ کان سواءِ ڪردارن جو به موضوع سان لڳاءُ به نهي اڇي ٿو. "نارائڻ" ۽ سرلا" ٻئي رجائي آهن ۾ سندن رجائيت نه ڪو جذباتي الهڙپڻو آهي ۽ نه ئي وري مناجري ۾ ڏيکاريءَ واري نه ڪو اهي ٺهيل ٺڪيل (ريڊي ميڊ) ڪردارن جي سانچي مان نڪتل آهن جن جو ڌنڌو روزگار، انقلاب ۽ ترقي پسندي هوندي آهي. سڀئي ڪردار فطري سلجهيل حقيقت پسند ۽ متوازن ذهن جا مالڪ آهن. انهيءَ ڪري ناول جو موضوع ۽ ڪردارن جو به ان سان لاڳاپو ملبل رهي ٿو. هن ناول جي باري ۾ تنوير عباسي پنهنجي هيءَ راءِ ٿو پيش ڪري ته:

"هيءُ ناول سندريءَ جي بهترين تخليق آهي. هن ۾ ڪردارن جي نفسياتي ڪيفيتن جو چٽو ۽ باريڪ مطالعو پيش ڪيو ويو آهي. سڀئي ڪردار فطري سلجهيل حقيقت پسند ۽ متوازن Normal ذهن جا مالڪ آهن. انهيءَ ڪري ناول جو موضوع ۽ ڪردارن جو ان سان لاڳاپو رهي ٿو." (5)

هن ناول ۾ ٿي ڪردار پيش ڪيل آهن ۽ تنهي ڪردارن جي نفسياتي

ڪيفيتن جو ڇنو ۽ باريڪ مطالعو ڪيو ويو آهي. "موتي" تعليم يافتہ پر بزدل نوجوان آهي جمنا هڪ ڳوٺاڻي پر مڙس جي وفادار عورت آهي ۽ "سرلا" تعليم يافتہ پر ڏاڍي سمجهہ واري ۽ همت واري ڇوڪري آهي. ناول جي هر هڪ واقعي ڏي ٽنهي جو ردعمل نرالو آهي. هر ڪردار جي واتان ساڳين واقعن کي مختلف نموني ۾ بيان ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري ناول جي ٽيڪنيڪ ۾ دلچسپي سان گڏوگڏ انوکائي پڻ پيدا ٿي پئي آهي. مثلا: موتي جي شادي، جو واقعو موتي ۽ سرلا ٻنهي جي واتان بيان ڪرايو آهي ۽ سهڻي فنڪاري، سان موتي ان واقعي کي ٻنهنجي نقطہ نظر سان ڏسي ٿو ۽ ٻنهي جي سوچڻ ۽ محسوس ڪرڻ جي طريقي ۾ وڏو فرق آهي ۽ وري سندري، جو طريقو اهڙو آهي جو پڙهندڙ جي اڳو ٻنهي جي شخصيت جون اندروني ڪيفيتون ابري اچن ٿيون ۽ ٻنهي سان همدردي پيدا ٿي وڃي ٿي. (6).

هن ناول جي ڪهاڻي هن ريت آهي تہ حيدرآباد نيشنل ڪاليج ۾ هڪ حسين سمجهدار ڇوڪري، کي هڪ ڇوڪرو پيار ڪري ٿو جنهنجو نئين زماني جي ڪن زنده دل جوانن وانگر شادي ۾ اعتبار ڪونهي. پر پوءِ زبردستي ٻنهنجي پيءُ جي دٻاءُ کان ڊڄي هو هڪ ٻي پوري سوري (جهڙي تهڙي) ڇوڪري، سان شادي ڪري ڇڏي ٿو. ورهاڱي کان پوءِ بمبئي ۾ اها ڇوڪري (هيروئن) هڪ سلجهيل، آزاد خيال جوان سان پيار ڪري ٿي ۽ ٻنهنجي پراڻي پريمي کي وساري ڇڏي ٿي ۽ نئين پريمي، سان شادي ڪرڻ چاهي ٿي. ايستائين "پريت پراڻي ريت نرالي" بلاشڪ هٿي چاڪاڻ تہ اڄ ڪلهہ جون عقلمند ڇوڪريون بيوفا پريمي، سان وفادار ٿي ستي ساوتري ڪونہ ٿيون آهن پر پيو ڪو لائق ۽ سٺو پريمي ڳولي سٺي زندگي گذاريندڙيون آهن. پر جڏهن اهو پراڻو پريمي بمبئي ۾ اچي زال مرڻ جو ڪوڙو بهانو ڪري سندس گهر ۾ اچي رهي ٿو ۽ وري ڪوري وفاداري جتائڻ لڳي ٿو. تڏهن هوءَ ان کان نٺائڻ بدران رحم ۽ همدردي ڪندي رهي ٿي. هن سان ڳالهيون ٻوليون ڪرڻ ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏيڻ ۽ پڪنڪ وغيره تي سمنڊ جي ڪناري وڃي ويهڻ ٿي ۽ اهڙي طرح ٻنهنجي نئين پريمي کي ڇڏي هن سان هر هنڌ هلي وڃي ٿي. شايد سندس ٻهرئين پريمي، کي ڏسي دلي ڪشش وڌندي رهي ٿي. پر اهو دغاباز پريمي ساڻس شادي ڪرڻ چاهي ٿو پر هوءَ سورمي هن سان شادي ڪرڻ کان انڪار ڪري ٿي. اهڙي طرح هن ڪوڙي عاشق جو راز اوچتو فاش ٿيو

ته ۽ ڏاڍو سرمندو ٿئي ٿو ۽ پڇتائي ٿو پر ٿيو ۽ٿيو، ٻنهنجي زال جمنا جنهن سان ڪوڙ ڪري جدي آئي ٿو ان وٽ واپس وڃي ٿو پر سندس زال جلدي ٿي مري وڃي ٿي ۽ هن کي سخت سزا ملي ٿي.

هن ناول ۾ جمنا جو ڪردار تمام گهڻو سٺو ڏيکاريل آهي جمنا اها ڳوٺاڻي ڇوڪري آهي جنهن جي شادي موتيءَ سان ٿي سندس ذهني اوسر ۽ ذهني لاڙا موتيءَ جي معيار کان گهڻو گهٽ هئا. پر هوءَ مڙس جي خدمت ڪرڻ، انهيءَ جي پوڄا ڪرڻ عبادت سمجهندي هئي. هوءَ مڙس جي سڀني عملن کي حيرت ۽ تعجب سان ڏسندي رهندي هئي ۽ دل ئي دل ۾ سڙندي رهندي هئي ۽ سندس هر واقعي تي ردعمل اڻوڄهه ۽ بي گناهه ڇوڪريءَ وارو لڳندو آهي.

هن ناول جي ڪردارن مان هرهڪ جي اندروني نفسيات جو تمام گهرو مطالعو پيش ڪيو ويو آهي. سرلا جڏهن موتي کان مايوس ٿي، ٻنهنجي آفيس ۾ ڪڏ ڪم ڪندڙ ناراڻ دي مسائل نيڻ لڳي ٿي ته اٿين لڳي ٿو ته ڄڻ هر واقعو فطري واقعو آهي.

سندري هن ناول ۾ ٻنهنجي ڪردارن تي جبر ڪرڻ بدران ڪين اهو اختيار ڏنو آهي ته هو ٻنهنجي ٻنهنجي فطرت ۽ ٻنهنجي ٻنهنجي شخصيت مطابق هلن ۽ ٻوءِ ڪهاڻي ۽ پلاٽ ٻنهنجو پاڻ اڳتي وڌندا رهن ٿا.

هن ناول جي جائزي وٺڻ کان پوءِ انهيءَ نتيجي تي پهچون ٿا ته سندري جي هن طبعزاد ناول ۾ ڪردار نگاري تمام عمدي نموني ۾ پيش ڪيل آهي. هي ناول به زندگيءَ جي انهن حالتن سان واسطو رکي ٿو. جيڪي هر انسان کي ڪنهن به وقت زندگي ۾ پيش اچي سگهن ٿيون.

حوالا

(1) سندري اتم چنداڻي "آرسي ميگزين" انٽرويو ظفر حسن ۽ ولي رام ولڀ. آرسي پبليڪيشن حيدرآباد.

(2) ايضاً.

(3) سندري اتم چنداڻي "ڪرندڙ ديوارون" ناول مقدمو.

(4) تنوير عباسي تبصرو ناول "پريت پراڻي ريت نرالي" اجنتا ساهت مالها ڀارت.

(5) سندري اتم چنداڻي ناول "پريت پراڻي ريت نرالي" اجنتا ساهت مالها ڀارت.

ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو

لسانيات کان سماجي لسانيات تائين (1)

(هڪ اڀياس)

[گذريل ٽيهن سالن دوران علم لسانيات يعني ٻوليءَ جي علم جو زمان، مڪان، گهاڙيٽي ۽ مختلف شاخن جي حوالي سان ترتيبوار مطالعو وقت جي ضرورت ۽ وقتائتي فڪر جي حيثيت اختيار ڪري چڪو آهي. هن علم تيزيءَ سان پکڙجي ايتريقدر ته مقبوليت حاصل ڪئي آهي، جو دنيا جون ڪيترين ئي اهم يونيورسٽيون هن علم کي گريجوئيشن ۽ پوسٽ گريجوئيشن جي نصابن ۾ شامل ڪري مڪمل سندون ڏئي رهيون آهن.

ترقي يافته دنيا جي ابتڙ پاڪستان ۾ هن علم بابت اڃا تائين سنجيدگيءَ سان ڪونه سوچيو ويو آهي. جيتوڻيڪ ڪجهه يونيورسٽين ۾ هن جديد علم جي تربيت حاصل ڪيل ڪجهه استاد موجود آهن. پر انهن يونيورسٽين ۾ به رڳو تعارفي لسانيات ئي پاڙهي وڃي ٿي ۽ ان جي تفصيلي، تشريحي مطالعي کان علاوه لسانيات جي ٻين اهم شاخن طرف ڌيان ڪونه ٿو ڏنو وڃي.

ترقي يافته دنيا ۾ هن علم جي چرچي ۽ تحقيق سماجيات، نفسيات، فلسفي ۽ علم انسان جي ڄاڻن، استادن ۽ ڳالهه ٻولهه جي علم کي تجربيگاهن ۾ پرکيندڙن (speech therapist) کان علاوه ٻين ڪيترن ئي سماجي سائنس جي ماهرن کي احساس ڏياريو آهي ته، ٻولي سندن ڪم ۽ زندگيءَ جي سمورين مصروفيتن ۾ تمام وڏي ۽ اهم جاءِ والاري ٿي. پر جڏهن انهن هن علم جي باري ۾ وڌيڪ کوجنا جي ڪوشش ڪئي ته کين محسوس ٿيو ته لسانيات جو موضوع

ڳوڙهو. فني ۽ گهٽي قدر محدود قسم جو آهي.

موجوده مقالي ۽ ايندڙ تحقيقي مقالن ۾ ڪوشش ڪئي ويندي تہ اهو ڳوڙهو ۽ فني مسئلو، تازين تحقيقن جي روشنيءَ ۾ جتي ۽ غير فني (non-technical) طريقي سان پيش ڪري حل ڪيو وڃي. تہ جيئن سماجي سائنس جي ماهرن کان علاوه عام پڙهندڙ کي بہ هن اهم موضوع بابت ڄاڻ ڏئي دلچسپي پيدا ڪري سگهجي. جنهن جا بہ چٽا ۽ سگهارا مقصد آهن: هڪ تہ ٻوليءَ جي اهم حصن يعني شاخن تي ڏيان ڏئي ماضيءَ جي ورقن اٿلائڻ بدران، موجوده حالتون ۽ حال ۾ ٻوليءَ سان ۽ ٻوليءَ ۾ ڇا ٿي رهيو آهي جي کوجنا ڪرڻ؛ ۽ ٻيو تہ ڪيئن لسانيات جي هن وقت تائين تسليم ٿيل خشڪ ۽ فني موضوع کي سماجي سائنس جي ٻين ضابطن (disciplines) جهڙوڪ: سماجيات، نفسيات، فلسفي، ڳالهہ ٻولهہ جي علم (speech therapy) ۽ ٻوليءَ جي سکيا جي ڳانڍاپي سان اپياس ڪري، عام سمجهہ لائق بڻائي، اهو تاثر ختم ڪرڻ آهي تہ هي سائنسي ۽ سماجي علم صرف چند مخصوص ڄاڻ رکندڙ ماڻهن جي لاءِ ئي مخصوص آهي. پر ٻين سماجي ۽ سائنسي علمن سان لاڳاپي وارن کي ٻڻ هن پاسي ڏيان ڏيڻ گهرجي. موجوده مقالي ۾ پڙهندڙ کي علم لسانيات جي ڄاڻ ڏيڻ سان گڏ علم لسانيات کان سماجي لسانيات جي ارتقائي سفر جو سائنسي اپياس مختصر طور پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.]

انساني ٻوليءَ جو گهرائيءَ سان اپياس ڪرڻ ۽ جائزو وٺڻ سان اسان ٻوليءَ جي ان سمجهہ، وصف يا تشريح کي وڃي ويجهو ٿيون ٿا، جنهن کي ڪي ماڻهو 'انساني جوهر' چون ٿا: "خاص دماغي اهليت جيڪا صرف ماڻهوءَ ڏانهن منسوب ڪري سگهجي ٿي" (چومسڪي 1972ع). ماڻهو جڏهن هڪٻئي سان واسطي ۽ لهہ وچڙ ۾ اچن ٿا تڏهن اهي ڪئي ڪجهہ بہ ڪن، ڪهڙو بہ عمل ڪن: راند ڪڏن، ويڙهاند ۾ مصروف هجن يا پيار محبت وندين، گاڏيون ٺهرائين يا ناهين، دڪان هلائين يا ڪاروبار ڪن، گڏ سفر ڪن يا آفيسن ۾ ڪم ڪار دوران هڪ ٻئي سان رابطي ۾ اچن، اهي ڳالهائين ٿا. اسين ڳالهائڻ واري ٻوليءَ جي انهيءَ ڪائنات ۾ رهون ٿا.

اسين پنھنجي دوستن ۽ دشمن، گھرجي ڀاتين ۽ لاڳاپي وارن، پنھنجي زالن ۽ مڙسن، ٻنھنجي ٻيارن، استادن ۽ شاگردن، مٽن مائٽن ۽ پاڙي وارن سان ڳالھايون ٿا. اسين بس ڊرائيورن، ڪنڊيڪٽرن ۽ صفا اڻ واقف ماڻھن سان بہ ڳالھايون ٿا. اسان آمھون سامھون ۽ ٽيليفون تي بہ ڳالھايون ٿا ۽ موٽ ۾ هر ٻيو ماڻھو بہ ڳالھائي ٿو. ريڊيو ٽيليويزن وڏيڪ ڳالھائين ۽ لفظن جي ڀرمار ڪن ٿا. ملبل وقت جو گھڻو حصو اهي هڪ طرفو ڳالھائڻ ۾ گذارين ٿا. اسان جي زندگيءِ جون تمام گھٽ گھڙيون بغير ڳالھائڻ جي گذرن ٿيون ڀر انھن گھٽ ۽ خاموش گھڙين ۾ بہ ٻولي اسان جي دماغ ۾ گردش ڪندي رهي ٿي. اسان سنڌين جو تہ گھڻو وقت ڪچھرين ۾ گذري ٿو، جنھن ۾ ٻن ڳالھائڻ جو عمل جاري رهي ٿو. اسان مان گھڻا ننڊ (جنھن کي اڌ موت بہ چيو ويجي ٿو) ۽ خوابن ۾ بہ ڳالھائين ٿا يا انھن سان ڳالھايو ويجي ٿو. اڪثر ڪري اسان پنھنجي منھن بہ ڳالھائيندا آھيون. جڏھن ڪو ٻڌڻ ۽ جواب ڏيڻ وارو بہ ڪونہ هوندو آهي.

ٻولي ۽ ان جو اهو استعمال يعني ڳالھائڻ ٿي شايد اهو سماجي تحفو آهي جيڪو انسان کي ٻين جانورن کان الڳ ۽ معتبر ظاهر ڪري ٿو. ماڻھپي ۽ انسان کي سمجھڻ لاءِ ضروري آهي تہ ٻوليءِ جي قدرت ۽ ڪيفيت کي سمجھون جيڪا اسان کي ماڻھو بڻائي ٿي. ڪيترن ماڻھن جي مذھبي عقيدن، مفروضن ۽ فلسفي مطابق تہ اها ٻولي ئي آهي جيڪا انساني زندگي ۽ طاقت جو ذريعو آهي. ڪيترن افريڪي ماڻھن جي عقيدي مطابق تہ، نئون چاول ٻار (KUNTU) هڪ شيءِ، وجود يا جيو آهي، پر منتو (MUNTU) يعني ماڻھو نہ آهي (فرومڪن ۽ روڊمين 1993). صرف سکڻ واري عمل سان ئي جيوَ ماڻھو يا انسان ٿئي ٿو. ان عقيدي مطابق تہ اسين سڀ، ماڻھو ان ڪري بڻياسين يا ليکياسين جو گھٽ ۾ گھٽ هڪ ٻولي ڳالھايون ٿا. جڏھن اسين ڪا ٻولي ڄاڻون ٿا تہ اها ڳالھايون بہ ٿا ۽ اها ٻين ماڻھن کي سمجھہ ۾ بہ اچي ٿي جيڪي اها ساڳي ٻولي ڄاڻن ٿا. ان مان اهو ثابت ٿيو تہ اسان ۾ اها اهليت آهي تہ ڪجھہ آواز پيدا ڪيون، جيڪي ڪي مقصد ۽ مطلب ظاهر ڪن ٿا. ۽ جيڪي ساڳين آوازن ڪيڻ وارن کي سمجھہ ۾ اچن ٿا.

هي تہ اسين ڳالھہ ٻيا ڪيون عام ٻڌندڙ ۽ سمجھندڙ ماڻھوءَ جي ڀر ڀورا

۽ گونگا ماڻھو بہ تہ اشارن جي ٻولي سمجھن ٿا. بلڪل ائين جيئن ٻڌندڙ ماڻھو. ڳالھائيندڙ ساڳي ٻولي سمجھي ۽ ڳالھائي ٿو. اهڙي طرح هڪ ٻئي سان رابطو قائم رکي هڪ ٻئي کي پنھنجو مقصد ۽ مفھوم سمجھائي سگھجن ٿا. جانور بہ بغير ڪنھن ٻولي، جي هڪ ٻئي سان رابطو قائم رکن ٿا پوءِ ڀل اهو رابطو ٻي ربط اوناين ۽ رڙين ذريعي هجي. جيڪي ماڻھو ٻولي، کي سطحي طرح ڏسي صرف رابطي جو ذريعو سمجھن ٿا. اهي دراصل سماج جي اصل حقيقتن کي لنوائي. ڪنھن خيالي ۽ تصوراتي دنيا ۾ رهڻ چاهين ٿا. ٻولي ئي ماڻھوءَ. گروهہ ۽ قوم جي سڃاڻپ جو ذريعو آهي. ٻولي، سان ئي سياسي ۽ معاشي مفاد وابستہ آهن ۽ جيڪڏهن ماڻھو سياسي ۽ معاشي مفادن تان هٿ ڪڍندو تہ انفرادي. گروهي. توڙي قومي حيثيت ۾ پنھنجي سڃاڻپ وڃائي ويھندو.

اوهان ڪير آهيو؟ ڪٿان آيا آهيو؟ اوهانجو نالو ڇا آهي؟ اوهانجو ڌنڌو ڪھڙو آهي؟ انهن سڀني سوالن جا جواب ڏيڻ لاءِ اسان کي ڳالھائڻو پوي ٿو ۽ ڪڏهن ڪڏهن اسان جي ڳالھائڻ جو انداز ئي مٿين سوالن جا جواب مهيا ڪري ڇڏيندو آهي. تنھن ڪري ڳالھائڻ ذريعي ئي پنھنجي ذاتي ۽ سماجي سڃاڻپ ڪرائي سگھجي ٿي.

هرڪوئي ٻولي ڄاڻي ٿو. ٻنجن سالن جو ٻار بہ ڳالھائڻ ۽ سمجھڻ ۾ اهترو ڀر آهي جيترو سندس ماءُ ۽ پيءُ. ٻر ڳالھہ ٻولهہ کي اڳتي وڌائڻ لاءِ جيڪا اهليت ڪھڙي ان ڪان ٻار توڙي ڪيترا وڏا ڳالھائڻ وارا اڻ واقف هوندا آهن ۽ اهو هر ٻولي، جي ڳالھائيندڙ لاءِ ڄڻي سگھجي ٿو. پوءِ ڀل اهو انگريز. فرينچ. جاپاني. چيني. زولو. هندي يا سنڌي هجي. ان ڳهربل اهليت کي ڪيترن ئي موضوعن ۽ شاخن ۾ ورهائي سگھجي ٿو: مثال طور لفظن جي جوڙ. انهن جو استعمال ۽ ذخيرو. آوازي سرشتي جي ڄاڻ. لفظن جي معنائن ۽ استعمال جي پوري سڌ. لسانياتي ڄاڻ جي تخليقي قوت. جملي ۽ غير جملي جي واقفيت. ٻولي، جي استعمال ۽ اثرن جي ڄاڻ. جملن جي بناوت وغيره. انهن مرني ضروري ضابطن ۽ شاخن جي چند ڄاڻ ۽ بهت بجار اندروني يا ساختي لسانيات (internal linguistics) جي مدد ۾ احي وجي ٿي.

اڳ ڪيل وضاحت مطابق هتي لسانيات جي سادي تشريح کان علاوه ان کي سماج جي مختلف ماڻهن ۽ مائٽن سان لاڳاپي سماجي لسانيات جي وضاحت ۽ اهميت ٻاهرين يا بيروني لسانيات (external linguistics) جي حوالي سان ڪئي ويندي. بيروني لسانيات مان مراد آهي ٻوليءَ جي بناوت ۽ ڦيرگهير يا تبديليءَ تي ٻوليءَ کان ٻاهر جا اثر. يعني سماجي نا برابري، سماجي طبقن، سماجي ڦيرڦار ۽ تبديلي کان علاوه سماج ۾ رهندڙ مختلف گروهن جي ٻوليءَ جو ٻنهنجي ضرورتن مطابق استعمال. جنهن ۾ گروهن جي ڪرت، ڌنڌو، تعليم، رابطا، رهائشي ۽ سماجي طور طريقا، جاگرافيائي بيهڪ، جنس ۽ سفر ۽ سياحت کان علاوه ذرائع ابلاغ جا اثر به اچي وڃن ٿا.

ڳالهائڻ خود هڪ مڪمل تهذيب آهي. لفظ ڪيترو به اختلافي يا تڪراري هجي لاڳاپا رکي ٿو. وليم لابوف (1972) جي تجزيي مطابق ته "انساني دنيا کان ڪٽيل ۽ اڪيلائي (isolation) ۾ ٻليل ٻار ٻولي استعمال ڪو نه ٿو ڪري. ٻولي تڏهن استعمال ٿيندي جڏهن سماجي لڳ لاڳاپا وڌندا. نظرين تي بحث ۽ احساس هڪٻئي تائين پهچائڻ جي ضرورت ٿيندي". يعني سماج جو ٿهڻ: سماج جيڪو اصل ۾ ٻوليءَ جو خالق آهي.

ٻوليءَ ۽ سماج جي لاڳاپيل مطالعي کي عالمن ڪيترن ئي اصطلاحن (terms) ۾ واضح ڪيو آهي: جن مان ٻه نهايت ئي اهم آهن: هڪ ٻوليءَ جي سماجيات ۽ ٻيو سماجي لسانيات. ٻوليءَ جي سماجيات (Sociology of Language) اصطلاح استعمال ڪرڻ وارن ۾ گهڻائي انهن جي آهي جيڪي سماجيات (Sociology) ۽ انساني علم (Anthropology) کي اڪيان رکي، ٻولي انهن علمن کي سمجهڻ لاءِ استعمال ڪن ٿا. جڏهن ته سماجي لسانيات (Sociolinguistics) جو اصطلاح استعمال ڪندڙ ٻوليءَ جي مطالعي ۽ سمجهڻ لاءِ سماج ۽ انساني علم کان علاوه ٻين علمن کي عبار طور استعمال ڪن ٿا. سماجي لسانيات. اصل ۾ ٻوليءَ جي سائنسي علم کي سماج ۾ موجود يا اڳ ٿيل وقعن ۽ حقن سان لاڳاپي ابياس ڪرڻ جو نالو آهي. مثال طور ٻوليءَ جي ڪنهن هڪ ساخ يعني صوتيات. گرامر يا لفظن جي ابياس ڪرڻ لاءِ سماجي حالتن، سماجي رتبي، عمر جي فرق ۽

علمي اهليت کان علاوه پين ڪيترن سماجي ماڻن (social parameters) کي استعمال ڪرڻ. اسين انهن پنهي اصطلاحن کي پنهنجي مختلف مضمونن ۾ مختلف ضابطن تي ڪم ڪندي استعمال ڪنداسين. جڏهن ٻولي، جي سمجهه ۽ مطالعو مقصود هوندو ته سماجي لسانيات ۽ جڏهن سماج، سماجيات ۽ انساني علم جي سمجهه ۽ مطالعي لاءِ ٻولي، کي استعمال ڪرتو هوندو. تڏهن ٻولي، جي سماجيات جو اصطلاح ڪتب آڻينداسين.

هن مقالي مان ني سگهي ٿو ته ڪي اهو تاثر ملي ته سماجي لسانيات تي ڪم ڪندڙ لسانيات جي مختلف شاخن تحت ٻيل اڳوٽي سموري ڪم کي رد ڪري ٿو. پر حقيقت ۾ ائين نه آهي. تنهن ڪري ضروري آهي ته سماجي لسانيات جي تشريحن ڏين کان اڳ لسانيات جي خالص علم کان سماجي لسانيات جي علمي سفر جو مختصر جائزو ٻرهندڙ لاءِ ٻيش ڪجي.

ڳالهائڻ ۽ لکڻ لاءِ ٻولي، جا ڪيترائي روپ ٿين ٿا. جيڪي ٻولي، جي روايتي تشريحن کان علاوه آهن. مثال طور ٻوليون رکو آوازن جو اهو سرشتو ناهن جيڪي ساڪئي ڪروهه جا انسان هڪ ٻئي کي پنهنجي مقصد سمجهائڻ لاءِ وات مان ڪڍن ٿا. پر انهن نڪرندڙ آوازن ۽ انهن کي ڪاغذن تي جسڻ ۽ لکڻ جو هڪ تسليم ڪيل نظام ڳولهي لڌو ويو. جنهن کي ٿي عالمن علم لسانيات چاتايو آهي. يعني ٻولي، جي اندروني بناوت، گرامر جا اصول، آواز، لفظن جو ذخيرو، انهن جون معنائون ۽ استعمال، لکڻ جا اصول، صورتخطي وغيره.

سنڌي ٻولي، تي هن سلسلي جو ڪم انويهين صدي، جي ٻوئين اڌ کان شروع ٿيو. جڏهن انگريز حاڪمن سنڌ فتح ڪرڻ کان پوء سنڌي سکڻ جي اهميت محسوس ڪندي، لغتن (dictionaries) ۽ گرامر جا ڪتاب تيار ڪيا. انهن جي ڏسندي ئي ڪيترن سنڌي عالمن ٻن ان سلسلي ۾ ڪوششون ورتيون. انهن اڳاٽن ڪمن مان ٽرمپ جو سنڌي گرامر ۽ گريئرسن جو سنڌي ٻولي جو سروي نهايت اهم آهن. سنڌي، تي ٻيندڙ ٻوء جي ڪم تي انهن ٻن اهم مطالعن جو ٻرپور اثر رهيو آهي ۽ ڪيترا ٻولي، تي ڪم ڪندڙ عالم انهن ٻن عالمن جي مشاهدن ۽ نتيجن کان ٻاهر نڪري اڳتي ڪم نه ڪري سگهيا آهن. جڏهن ته ان کان

ٽيبل: لسانيات کان سماجي لسانيات تائين

ٻولي

Language

لسانيات

Linguistics

ٻنايني/ تشابهاتي لسانيات

Comparative Linguistics

تاريخي لسانيات

Historical linguistics

جاگرافيائي لسانيات يا لسانياتي جاگرافي

Linguistic Geography Geo-linguistics

محاورا شناسي

Dialectology

جاگرافيائي محاورا

Geographical dialects

لاڳاپي ۾ ايندڙ محاورا

Dialects in contact

لاڳاپي ۾ ايندڙ ٻوليون

Languages in contact

سماجي لسانيات

Sociolinguistics

ٻوليءَ جي رٿابندي

Language planning

ٻوليءَ جي حيثيت مقرر ڪرڻ

Status of Language

ڪهڙين مطابق ٻوليءَ جو ڪهاڙيو

Corpus planning

ٻولي جو وڌڻ ۽ حاصلات

Language acquistion

ٻوليءَ ۾ فرق ۽ تبديلي

Language variation and change

محاورا شناسي

Dialectology

سماجي محاورا

Social dialects

سماجي آراڏايون (فرق)

Social variaties

بوء نيل ۽ٿي ڪم مان ڪاڪي ڀيرو مل مهرچند آڏواڻي. ڊاڪٽر بورڊي. ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچنداڻي. ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ ڊاڪٽر مرلي ڌر جيٽلي جا ڪم وڏي اهميت رکن ٿا.

ٻوليءَ جي اهڙي سائنس کي سمجهڻ لاء مختلف دورن جو مطالعو ڪري مختلف سرشتن کي تاريخ جي حوالي سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. جنهن کي تاريخي لسانيات ڄيو وڃي ٿو. هتي اها ڳالهه واضح ڪرڻ ضروري آهي تہ صرف ڪنهن ٻوليءَ جي تاريخي اوسر يا ترقي ۽ اسڪرپٽ جي مختلف مرحلن جو بيان ڪرڻ ئي تاريخي لسانيات نہ آهي بر ٻوليءَ جي مختلف علمن ۽ سرشتن جي تاريخي دؤر وار (diachronic) ابياس کي ئي تاريخي لسانيات (Historical Linguistics) چئجي ٿو.

ٻوليءَ جي علم جي تاريخي اوسر جي ابياس واري دور ۾ ٻئي ٻولين جو ڀيٽاڀيٽي ابياس (Comperative Study) وارو علم بہ متعارف ٿيو. جنهن تحت هڪ ٻولي، جي خاصيتن کي ٻي ٻوليءَ جي ساڳي خاصيتن سان يا وري ساڳي ٻوليءَ جي مختلف محاورن (dialects) ۽ آراڌين (varietis) جي مختلف خاصيتن کي هڪ ٻئي سان ڀيٽي فرق معلوم ڪيا ويا. ان طريقي تحت هڪ ٻوليءَ يا آراڌائي جي هيئيت (form) کي ڪتي ٻي لاڳاپيل ٻوليءَ يا آراڌائيءَ جي هيئيت سان ڀيٽي. ابياس ڪري سندن تاريخي لاڳاپن بابت نتيجا ڪڍيا ويا. هن سلسلي ۾ جان بيمس (1872) جو ڪيل ڪم هندستاني ٻولين جو ڀيٽاڀيٽي ابياس. جنهن تحت ستن ٻولين جي لسانياتي خاصين جو ابياس ڪيو ويو. اهم آهي. جڏهن تہ تازو مون سنڌي ٻوليءَ جي ڪجهہ لسانياتي خاصيتن جو سماجي ۽ جاگرافيائي حوالن سان ڀيٽاڀيٽي ابياس ڪيو آهي. جيڪو جلد ئي ڇپجي ٻڌرو ٿيندو* جنهن ۾ اردو ۽ سنڌيءَ جي هڪ ٻئي سان رابطي ۾ اچڻ ڪري لسانياتي خاصيتن ۾ تبديلين جو ابياس پڻ ڪيو ويو آهي. ٻولين جا خاندان ۽ خانداني وابستگيون ۽ رشتا بہ هن ئي علم ذريعي طئہ ڪيا ويا. هن سلسلي ۾ سنڌيءَ ۾ ارنيسٽ ٽرمپ. ڪاڪي ڀيرومل. ڊاڪٽر غلام علي الانا. سراج. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ جٿيرامداس دولترام جو ڪم اهميت رکي ٿو.

تاريخي ۽ ڀيٽاڀيٽي لسانياتي مطالعن مان ئي جاگرافيائي لسانيات (Geo-Linguistics) جو علم اسريو. جنهن مطابق ٻولين جي ملڪي حدن اندر

استعمال کان علاوه الڳ الڳ جاگرافيائي حالتن جو ٻولي، جي مختلف ساخت يعني صوتيات، گرامر، معنويت ۾ فرق ٿين اهي وڃي ٿو. ساڳي نموني، جي شهرن ۽ ٻهراڙين ۾ تفاوت جي مطالعي کي جاگرافيائي لسانيات جي مد ۾ آڻجي ٿو. جڏهن ته اهڙي جاگرافيائي فرقن ڪري هڪ ٻولي، جا گهڻائي محاورا (dialects) ۽ لهجا (accents) وجود ۾ اچن ٿا. جيئن سنڌي. جا گهڻائي جاگرافيائي محاورا مثال طور لاڙي، اترادي، ڪڇي، ٿري ۽ جدگالي وغيره ڳڻي سگهجن ٿا. اهڙي ريت انگريزيءَ جا به جاگرافيائي تفاوتن ڪري وجود ۾ آيا. مثال طور- آئرش، اسڪاٽش، ويلش، انڊين ۽ آفريڪن وغيره. اهڙي طرح جاگرافيائي فرقن ڪري ٻولي ۾ ايندڙ تبديلين جي مطالعي کي جاگرافيائي لسانيات چئجي ٿو. سنڌي ۾ هن سلسلي جو ڪم جارج گريئرسن ويهين صدي، جي شروعات ۾ ڪيو. جنهن مختلف جاگرافيائي محاورن جي لسانياتي فرقن کي ظاهر ڪري اهم ۽ بنيادي ڪم سرانجام ڏنو. گريئرسن (1880-1919) جي ان بنيادي ڪم تي راءِ ڏيندي ڪميرز (1971:4) لکي ٿو ته: "هندستاني ٻولين جي اها ورهاست، انهي دور جي آهي. جڏهن لسانياتي فيلڊ ورڪ ۽ ڊيٽا گڏ ڪرڻ لاءِ اها تحقيق جو طريقو مقرر ڪونه ٿيو هو. تنهن ڪري اها ناقص (deficient) آهي. خاص ڪري صوتياتي ڊيٽا جي حوالي سان. جيڪا محاورن (dialects) جي گروهه بندين لاءِ بنيادي ضرورت آهي".
گريئرسن کان پوءِ سنڌيءَ ۾ ٻيو اهڙو ڀرپور ڪم گريئرسن جي ڏنل ڄاڻ ۽ عالمن جي ذاتي معلومات، تجزين ۽ مشاهدن تي آڌاريل آهي. جنهن مطابق مختلف عالمن سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي مختلف محاورن جي واضح جهون حدون مقرر ڪري سمجهائيون ڏنيون آهن. جيڪو ڪم محاورا شناسي جي علم ۾ ڳڻي سگهجي ٿو. جڏهن ته اڄ جي ترقي يافته سائنسي دور ۾ اهڙو ڪم جيسين سماجي سائنس جي ڪنهن تحقيقي طريقي ۽ عملي تجربن ۽ رڪارڊ ڪيل ڪمڪو تي آڌاريل نه آهي تيسين سماجي سائنس جي تحقيق ۾ ڪا اهميت ڪونه ٿو رکي. ۽ انهن محقق اهڙي معلومات کي صرف مفروضن ۽ ذاتي مشاهدي تي ٻڌل سمجهي ڪنهن علمي حيثيت ڏيڻ کان انڪار ڪري سگهي ٿو.

لسانيات جي علمي دنيا ۾ جاگرافيائي لسانيات تي ڪم ويهين صديءَ

جي آخري ۽ ويهين صدي جي پهرئين اڌ ۾ پنهنجي اوج تي رهيو. جڏهن ته ٻي مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ ٻولين جي کوجنا ۽ ٻين تعليمي ڪمن ۽ روزگار جي مسئلن جي اهميت حاصل ڪرڻ ڪري هي ڪم ماٺو نه ٿي سگهيو. ان سلسلي ۾ آخري ڪوشش ٻولين جي هڪ ٻئي سان لاڳاپن (Languages in Contact) ۽ واسطن ۾ آهن ڪري نئين انداز جي اڀياس سان ڪيون ويون. ان سلسلي ۾ وائنرخ (1953) ۽ مولٽن (1962) جي ڪوششن جاگرافيائي لسانيات ۾ نظرياتي سگهه پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. (جتوئي. 1985:94)

سنڌيءَ ۾ ان سلسلي جو اڀياس ڪمن خوبچنداڻيءَ، هندستاني سنڌي کي نظر ۾ رکي ڪيو. هي ڪم تحقيقي اصولن مطابق ڪيل آهي. جنهن جي نتيجن مطابق هنديءَ جي اثر ڪري هندستاني سنڌيءَ جو روپ بدلجي رهيو آهي. ان سلسلي جو هڪ ٻيو مطالعو سراج الدين اصلاحيءَ "سنڌي اردو جي لساني روابط" نالي ڪتاب ۾ ڪيو. جيڪو ٻوليءَ جي تحليل مواد ۾ اڪ ابل ڪتابن ۾ ڏنل معلومات تي آڌاريل آهي. جڏهن ته ان سلسلي جو ڪم تڏهن اهميت حاصل ڪري سگهندو جڏهن تحقيق جو طريقو متعين ڪري. لاڳاپيل ٻولين جي ڳالهائيندڙن واري خزاني کي کڻي ڪري سائنسي تجزيو ڪري نتيجا ڪڍيا وڃن. پر آهي ڪوشش ته جاگرافيائي لسانيات ۾ نئون روح ڦوڪي ته سگهيون ۽ لسانيات جي انهن ٻن شاخن جاگرافيائي لسانيات ۽ لاڳاپي ۾ ايندڙ ٻولين (geo-linguistic & Languages in contact) جي لپ وچڙ ۾ اچڻ ڪري جاگرافيائي لسانيات نون لسانياتي شعبن کي جنم ڏئي نوان نتيجا سامهون آڻڻ ۾ پورا ڪري ڇڏي ٿي (جتوئي. 1985-94ع).

سماج ۽ ٻوليءَ جو پاڻ ۾ واسطو ڪو نئون ڪونه آهي. ڇو ته سماج ۽ ٻولي ٻئي هڪ ٻئي تي آڌاريل آهن. مختلف ليکڪن جوڙي عام ماڻهن ۽ عمر جي ٻوليءَ تي سنڌ سماجي حيثيت ۽ ان منظر جو اثر آڳاٽي وقت کان نمايان رهيو آهي. انهن تي جيئن ٻولين ۾ ڦيرڦار ۽ تبديليون به قدرتي ۽ فطري آهن. پر انهن تبديلين واري جاڻ معلوم ڪرڻ وارا اڀياس ۽ نتيجا ڪافي نوان آهن ۽ ٿي رهيا آهن. ٻئي طرح ٻوليءَ جي مختلف شعبن جو سماجي حوالن سان اڀياس هن صديءَ جي

پوئين اڌ ۾ شروع ٿيو. سماجي لسانيات تي ڪم جي اهميت تڏهن وڌي جڏهن لابوف (1966) نوان تحقيق جا طريقا متعارف ڪرائي، سماجي لسانياتي تجزيا شمارياتي انداز سان اڀياس ڪري جرڪائيندڙ نتيجا ڪڍيا.

انهن نتيجن وري پين سماجي لسانياتي اڀياسن لاءِ عالمن ۾ اتساهه پيدا ڪيو. جو اڄ سڄي دنيا ۾ان مختلف عالم ٻوليءَ جي علم جو مختلف سماجي حوالن سان اڀياس ڪري رهيا آهن. سنڌ جا عالم به هنن نون علمن کان وانجهيل ڪونه رهيا آهن. منهنجو سنڌي ٻوليءَ جو پيناپيني سماجي لسانياتي اڀياس ان سلسلي جو اهم ۽ بنيادي ڪم آهي. جنهن ۾ مون سنڌيءَ جي صوتياتي فرقن (variables) جو اڀياس ڪندي ٻوليءَ جي فرقن کي ظاهر ڪندي نتيجا ڏنا آهن ته اهي فرق ٻوليءَ ۾ وڏيون تبديليون آڻي رهيا آهن. ۽ جيئن جيئن سماجي ترقي ٿيندي ويندي ۽ موجوده حالتون، سماجي رويا ۽ سرڪاري پاليسيون به برقرار رهيون ته ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ اهي تبديليون وڌيڪ تيزيءَ سان ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن ۽ مزاج لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿينديون. هن اڀياس ۾ مون لسانياتي فرقن کي سماجي ۽ جاگرافيائي فرقن يعني جنس، عمر ۽ تعليم کانسواءِ ٻهراڙيءَ ۽ شهري سهوليتن سان آڌاري نتيجا ڪڍيا آهن. سماجي لسانيات جو علم ڳالهايل ٻوليءَ سان تعلق رکي ٿو. ساڳئي دور (synchronic) ۾ ڳالهائجندڙ ٻوليءَ جي مطالعي کان علاوه گذريل تاريخي دورن (diachronic) ۾ ڳالهايل ٻوليءَ بابت مليل انگن جي آڌار تي پڻ سماجي لسانياتي اڀياس آڌاري سگهجي ٿو.

سماجي لسانيات جي ابتدائي مطالعن ۾ فشر (1958)، هاڪيٽ (1950)، لابوف (1966 -1972)، ٽرڊگل (1972-1974) فشمين (1972)، بيل (1976) ۽ وارڊ هاگ (1976) جا مطالعا اهم اهن. سماجي لسانيات جي اصطلاح (term) سان هڪ وڏي مشڪل اها آهي ته هي هر عالم لاءِ مختلف معني سان ابري اچي ٿو. اهو ان ڪري جو هرڪو اهو سمجهي ٿو ته سماجي لسانيات جو ڪو تعلق سماج ۽ ٻوليءَ سان ضرور آهي. پر اهو واضح نه ٿو ڪري ته ٻولي ۽ سماج سان لاڳاپيل هر شيءِ ڪا سماجي لسانيات نه آهي: تنهن ڪري ضروري آهي ته سماج ۽ ٻولي ۽ سماجي لسانيات جي وچ ۾ فرق ڪرڻ لاءِ ڪا ڪسوٽي ضرور مقرر ڪجي يا ڪا

جي ليک ڪئي. ۾ خاطريء سان چئي سگھجي ٿو ته هر عالم پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي جي آڌار تي هر ٻئي کان مختلف ليک ڪندو. تنهن ڪري هتي ضروري ٿي ويو آهي ته اسين هڪ جهڙي ۽ سگهاري ليک يا ڪسوٽي مقرر ڪيون. جيئن سنڌيء جو اينڊڙ محقق ڪنهن مونجهاري جو شڪار نه ٿئي. ٻولي ۽ سماج جي علمي ميدان تي عام نظر وجهندي بهتر ٿيندو جيڪڏهن اسان مقصديت جي حوالي سان ليکون يا وجوٽيون قائم ڪيون. بهتر ته اجا به اهو ٿيندو ته بهترين اسين اهو ڏسون ته عالم. دانشور ۽ هن علم تي ڪم ڪندڙ هن علمي ميدان ۾ ڇا جو ٿا وجهن. جيڪڏهن اسان ان نقطه نگاهه کان جائزو وٺنداسين ته محسوس ٿيندو ته ٻولي ۽ سماج جي حوالي سان ٿيندڙ ڪم کي ٻن حصن ۾ ورهائڻ گهرجي: پهريون: اهو جنهن جا خالص سماجياتي يا سماجي سائنسي مقصد هجن. ٻيو: ڪجهه سماجي ۽ ڪجهه لسانياتي ۽ ٻيون: مڪمل طرح لسانيات تي. ٻين ڪيترين قسمن وانگر. هيء ورهاست به منجهيل ٿي لڳي ۽ عمل ۾ آئڻ ڏکي آهي پر ٿي سگهي ٿو. اهو فيصلو ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿئي ته سماجي لسانيات جا آهي ۽ جا ناهي. (ٽرڊگل. 1978)

لسانيات ۽ سماجيات جا ماهر ٿي سماجي لسانيات تي ڪم ڪون ٿا ڪن پر ٻين ڪيترن سماجي علمن جا ماهر ٻڻ هن ڏس ۾ ٻانڌ ٻتوزي رهيا آهن. جنهن هن علم جي اهميت کي وڌيڪ اڀاريو آهي. اڄ ڪلهه سڄي دنيا ۾ انساني علم جا ماهر (Anthropologists) نفسيات جا ماهر (Psychologists). تعليمي ماهر. تعليم ڏيندڙ ۽ رٿابندي ڪندڙن پنهنجن پنهنجن مشاهدن مطابق هن علم جي تشريح ڪري رهيا آهن.

نوٽ (1).

هن مقالي ۾ حوالن ڏيڻ جو نئون طريقو اختيار ڪيو ويو آهي. جنهن تحت ورتل حوالي واري ڪتاب يا مضمون جي ليکڪ جو نالو. جنهن جو سال ۽ صفحو نمبر مواد اندر ئي ڏنو ويندو آهي. ترقي يافته دنيا ۾ ٿيندڙ جديد تحقيق ۾ حوالي ڏيڻ جو اهوئي طريقو اختيار ڪيو وڃي ٿو. جنهن جو مقصد پڙهندڙ جي وقت بچائڻ کان علاوه اهو به آهي ته پڙهندڙ کي مقالي پڙهڻ دوران ئي ماخذ يا

حوالي کان آگاهہ ڪيو وڃي. جيئن صفحي اتلائن يا صفحي جي آخر ۾ فوٽ نوٽ پڙهڻ ڪري سنڌس ڌيان / ايڪاگرتا (concentration) نہ ٽٽي. جڏهن تہ مقالي جي آخر ۾ پورو حوالو وضاحت سان ڏنو ويو آهي. اميد تہ نہ صرف پڙهندڙن کي ٻڙ اِڪتي جي نون ۽ ٻرائن محققن کي هي طريقو پسند ايندو ۽ ٻنهجي تحقيق کي ترقي پذير ۽ ترقي يافتہ دنيا سان هم آهنگ ڪرڻ لاءِ. حوالي ڏيڻ جو هي طريقو اختيار ڪيو ويندو.

ببليوگرافي

Chomsky, Noam [1968], (1972). Language and Mind, Harcourt, Brace New York.

Chand, M. Umar (1985) Linguistic geography and language varieties (Sindhi). Zeb Adabi Markaz Hyderabad.

Fromkin, W and Rodman, R. (1993) An Introduction to Language (Fifth edition), Harcourt Brace, N. y.

Fischer, John. (1958). Social influences on the choice of a linguistic variant, word: 14: pp. 47-56.

Grierson, G. [1919], (1968). Linguistic Survey of India Vol. VIII Part II, Motilal Bansaridas, Delhi.

Gumperz, J. J. (1971) 'Language and dialect diversity' in Anwar S. Dil, Language in soial groups. California.

Hockett, C. (1950). Age- grading and linguistic continuity. language 26 pp. 449-59.

Islahi, Sharafuddin (1970), Urdu-Sindhi Kay Lisani Rawabit (Urdu), Markazee Urdu Board Lahore.

Khubchandani, L. M. (1963) Acculturation of Indian Sindhi into Hindi. Ph.D. Dissertation, pennsylvania University, U. S. A.

Labov, W. (1966). The Social Stratification of English in New York City Washington D.C. Center for Applied Linguistics.

Labov, W. (1972). Sociolinguistic Patterns. Basil Blackwell, Oxford.

Moulton. (1962) Dialect Geography and the concept of Phonological Space. Word : 18 pp. 23-32.

Trudgill, P. (1972). Sex, Covert, prestige and Linguistic Change in the Urban British English of Norwich. Language in Sociaty 1, pp. 179-195.

___ (1974). The Social Differentiation of English in Norwich. Combridge University Press.

___ ed. (1978). Language patterns in British English. Edward Arnold. U.K.

Weinreich, U. (1953) languages in contact: findings and problems.

وڌيڪ مطالعي لاءِ ڏسو:

1- الانا. ڊاڪٽر غلام علي. (1979) سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.

2- جتوئي. محمد عمر (1985) لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون آراڌابون. زيب ادبي مرڪز حيدرآباد.

3- ٻگهيو. ڊاڪٽر قاسم (1991) پاڪستان ۾ ٻوليءَ جي رٿابندي ۽ سنڌي ٻولي. نئين زندگي ڊسمبر. ص ص. 3-13.

4- ٻگهيو. ڊاڪٽر قاسم (1994). سماجي لسانيات ۽ ٻوليءَ بابت غير علمي مفروضا. ٽماهي مهراڻ 3/4 سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ص. 156-168.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

ڪڇ ۽ لاڙ جا علمي تعلقات

(عبدالرحمان ڪاٺياڻيءَ ۽ مخدوم عبدالله نرئي، جي ڪتابن جو جائزو)

ڪڇ، سنڌ جي ڏکڻ ۾ سنڌ سان دنگئي ملڪ آهي. ڪڇ جي رڻ جي ڪري، سنڌ کان جدا ٿيو بيٺو آهي. پر اصل ۾ سنڌ جوئي حصو آهي. ڪڇي ٻولي به سنڌي ٻولي ئي آهي: ۽ ان جو هڪ محاورو سمجهڻ گهرجي. سنڌ خاص طرح سان لاڙ سان ڪڇ جا قديم زماني کان تاريخي، علمي، سياسي ۽ ثقافتي تعلقات رهيا آهن. سنڌ جا عالم ۽ شاعر ڪڇ ڏانهن ويندا رهيا آهن، ۽ ڪڇ جا عالم، شاعر ۽ طالب العلم هتِ ايندا رهيا آهن.

سومرن جي دور جي شاعرن: پاڳو ڀان ۽ سمڳ چارڻ جو لاڙ توڙي سنڌ سان گڏيل تعلق رهيو آهي. دودي سومري ۽ علاؤ الدين جي لشڪر جي وچ ۾ جيڪا جنگ لڳي هئي، ان دوران پاڳو ڀان سنه 700هه (1300ع) ۾ سنڌ مان سومريون وٺي ڪڇ ويو هو. پوءِ اتي ئي رهي پيو. وفات به اتي ئي ڪيائين. سندس اولاد ڀاڻ کي "ڀان" بدران "پاڳ" سڏايو. پاڳو ڀان کي تہ سومرن وٽ وڏي عزت هئي: پر "پاڳو" جي اولاد جي به سومرا عزت ڪندا رهيا آهن: جن ڀاڻ کي "ڀان" بدران "پاڳ" سڏايو. پاڳو ڀان اندازاً 1310ع ڌاري وفات ڪئي (1).

"سمڳ" چارڻ ڪڇ جي ڪيراڪوٽ جو رهاڪو هو. انهيءَ علائقي جي حد جيئن تہ لاڙ جي ٻرڳٽي ڪڪرالي سان لڳندي هئي، انهيءَ ڪري ڪڪرالي ايندو ويندو هو. ڪيراڪوٽ مان ڪهي ڏان لاءِ ڪڪرالي جي ڄامن وٽ ويندو هو (2) هارون راجسي پوٽو ڪلهوڙن جي دور ۾ ڪڇ جو شاعر هو. تہ - جو شاعر "بلاول" سندس ننڍو معاصر هو، ۽ ان سان دوستانہ تعلقات هئس. ٻنهي جي وچ ۾

شاعرانه ڏي وٺ به ٿيندي هئي (3).

شاعرن کان سواءِ عالمن ۽ فاضلن جي اچ وڃ به رهي. سنڌي علم ادب جو باني وجهندڙ مخدوم ابوالحسن ٺٽوي به اصل ۾ ڪڇ جو رهاڪو هو. ۽ ذات جو منڌرو هو. ڪڇ مان لڏي اچي ٺٽي ۾ رهيو. هن بزرگ عالم 1700ع ۾ سنڌي زبان ۾ الف اشباع جي سٽا ۾ مڪمل ديني ڪتاب "مقدمہ الصلواة" لکي، سنڌي زبان ۾ مڪمل ديني، علمي ۽ فقهي ڪتابن لکڻ جي شروعات ڪئي. ان کانپوءِ ڪيترن ئي عالمن ۽ فاضلن سنڌي زبان ۾ اهڙي نوعيت جا ڪيترائي ڪتاب لکيا؛ اهڙن ڪتابن جي مصنفن مان مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم عبدالله نرئي واري، مخدوم غلام محمد بگائي، عبدالرحمان ڪاٺياڻي، ميين عيسيٰ ۽ مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جا نالا قابل ذڪر آهن. اهي ڪتاب سنڌ کان سواءِ ڪڇ جي مدرسن ۽ مڪتبن ۾ به پڙهايا ويندا هئا. ڪڇ جا عالم به انهيءَ ساڳي صورتخطي ۾ ڪتاب لکندا هئا. اهڙن ڪتابن جا ڪجهه ڪاتب به ڪڇ جا رهاڪو هئا. ته ڪجهه ڇپائيندڙ به لاڙ ۽ ڪڇ جا هئا. ڪتاب ڇپيا. به گهڻي طور بمبئيءَ ۾ هئا. حاجي سمون، جيڪو بمبئيءَ ۾ رهندو هو. ۽ سنڌي ڪتابن جي ڪتابت ڪندو هو؛ اصل ۾ ڪڇ جي شهر "پوربندر" جو رهاڪو هو. ڪڇ ۾ جيڪي به ڪتبخانا آهن. انهن ۾ اهڙي قسم جي سنڌي قلمي ڪتابن جو وڏو تعداد موجود آهي. بمبئيءَ ۾ پهريون سنڌي ڇاپخانو قاضي محمد ابراهيم، قاضي نور محمد جو هو. جيڪو پڻ اصل ۾پوربندر (ڪڇ) جو وينل هو. هن ڪيترا ئي سنڌي ڪتاب شايع ڪيا. ان جي اشاعتي سلسلي شروع ڪرڻ کان ويهه سال پوءِ محمد صديق پنهنجو اشاعتي سلسلو شروع ڪيو. جنهن جو نالو "مطبع حسيني" هو (4).

هن مقالي ۾ لاڙ ۽ ڪڇ سان تعلق رکندڙ ٻن عالمن: عبدالرحمان ڪاٺياڻي ۽ مخدوم عبدالله نرئي واري جو تعارف ۽ سندن ڪتابن جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

مخدوم عبدالله نرئي وارو: هڪ روايت موجب ذات جو منڌرو هو. ۽ بدين تعلقي جي ڏاکڻي حصي جو رهاڪو هو. جنهن کي مانڌر چيو ويندو آهي. برٽن لکيو آهي ته هو ڪڇ جي ڳوٺ نرئي ۾ تولد ٿيو (5). سرائي امداد علي، جنهن ڪچ

۾ مخدوم صاحب جو ڳوٺ وڃي ڏٺو. پنهنجي سفرنامي ۾ لکيو آهي تہ ڪڇ جي روايتن موجب مخدوم عبدالله مندرو ڪڇ جي تعلقي نرٿي جي ڳوٺ جو رهاڪو هو. ۽ تعليم پرائڻ لاءِ سنڌ ۾ آيو هو (6). وڌيڪ لکيو اٿس، تہ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو نهايت قابل ۽ هوشيار شاگرد هو. فارغ التحصيل ٿيڻ بعد مخدوم ٺٽوي جي حڪم موجب پنهنجي ڳوٺ اچي درس و تدريس ۽ تبليغ ۽ دين جي اشاعت جو سلسلو جاري ڪيائين. سندس ڳوٺ جو نالو "سڙيون" آهي، جيڪو "نرٿي" تعلقي ۾ آهي. انهيءَ ڪري نِرٿي وارو مشهور ٿيو. سندس مزار بہ ڳوٺ "سڙيون" ۾ آهي (7). سرائي اميد علي جيڪي روايتون ٻڌايون، انهن موجب مخدوم صاحب مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي وفات کان پوءِ وفات ڪئي. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سنہ 1174هہ (1761ع) ۾ وفات ڪئي (8). ان جو مطلب ٿيو تہ مخدوم عبدالله ٻارهين صدي جي پوئين ڏهاڪي، يا تيرهين صدي جي ٻهرئين ڏهاڪي ۾ وفات ڪئي. وڌيڪ ثابتي ان مان بہ ملي ٿي تہ مخدوم صاحب ڪتاب "بدرالمنير" 1184هہ ۾ لکيو.

مخدوم عبدالله نرٿي وارو باڪمال عالم هو. هو وڏو عالم ۽ فاضل هو. ۽ سندس مطالعو بہ تمام وسيع هو. درس و تدريس، تبليغ ۽ دين جي اشاعت جي سلسلي ۾ سڄي زندگي سرگرم رهيو. ان سان گڏ هو وڏو اهل قلم ۽ بسيارنويس مصنف بہ هو. هن سنڌي زبان ۾ ڏکهن بيتن ۽ الف اشباع جي سٽا ۾ بيشمار علمي، مذهبي، ادبي، فقهي ۽ تاريخي ڪتاب لکيا. هن جيڪي بہ ڪتاب لکيا آهن، اهي وڏي تحقيق سان لکيا اٿس، ۽ ڪتابن جا حوالا ڏيئي لکيو اٿس. هن بيشمار معياري عربي ۽ فارسي ڪتابن جا حوالا آندا آهن. تفسيرن جا نالا ڪنيا آهن، ۽ حديثون ڏنيون آهن. ان مان سندس علم، مطالعي، علمي بصيرت ۽ محققانہ انداز جي بخوبي خبر پوي ٿي. سندس جن سنڌي ڪتابن جا نالا معلوم ٿي سگهيا آهن، اهي هي آهن:

(1) ڪنزالعبرت (2) قصص الانبياء (3) خزانة الابرار (4) خزانہ علم (5) خزانة المروايات (6) تنبيهہ الغافلين (7) معيار سالڪان طريقت (8) قمرالمنير (9) بدرالمنير (10) نورالابصرار (11) هفت بهشيت (12) تفسير يوسف (13) غزوات (14) خلفاء

الراشدين (15) سڳُ نامو (16) شجاعت سيدالانام (17) قصو سيدنا عمر جو اسلام آڻڻ (18) شهادت امام حسين رضہ.

انهن مان ڪجهہ ڪتاب قديم رسم الخط ۾ ڇپيا آهن. جهڙوڪ؛ ڪنزالعبرت، نورالابصرار، صفت بهيشت، تفسير يوسف، قمرالمنير، بدرالمنير، غزوات ۽ خلفاءِ الراشدين. ان هوندي بہ ڪيترائي ڪتاب قلمي حالت ۾ مختلف لائبررين ۾ موجود آهن. انهن مان خزانہءِ اعظم نهايت اهم علمي ڪتاب آهي. هتي ان ڪتاب جو تعارف ۽ جائزو بہ ڏنو ويندو.

مخدوم صاحب جي ڪتاب جو لهجو لاڙي ڪچي آهي؛ ۾ عام فهم آهي. انهيءَ ڪري ڪچ، لاڙ توڙي باقي سنڌ ۾ سولائيءَ سان سمجهہ ۾ اچي ٿو. سندس نظمي سٽا پختي، پراثر ۽ رواني واري آهي. گهڻو ڪري الف اشباع جو قافيو استعمال ڪيو اٿس. پر ڪن ڪتابن ۾ صحيح قافيہ وارا ڏگها بيت بہ آندا اٿس. سندس ڪتابن مان ڪجهہ سٽون نموني طور هيٺ ڏجن ٿيون؛

ڪنزالعبرت مانْ:

اهو منهنجي اکين جو نار منجهہ دنيا
۽ پڻ ميوو هوم دل جو وندر وجودا
هيجان سانديو مون هنج ۾ سو پيارو پاٽا
ڪوڏا پنايم جہ کي، ججي سڪ منجا
هوم آڳانديو اکين، دلبر منج دنيا.

قمرالمنير مان:

مُنکي جيئن مشڪل ٿئو، ڏارا دوستن
نفسانيت نابود ڪي، مناڻي مڙن
عادت ويئي احسان جي، منجا ٿي ماڙن
وڏا شڪ سين کي، سر هي شيطانن
مهر محبت لڏئو، هيج نہ منج هنين.

خلفاء الراشدين مان:

هاڻ ڪريهون امام حسين جو، ڪي مذڪوره هن مٿا

جو عابد زاهد متقي، اڪمل اطهرا
سنه سونهارو، منه موچارو، ڪامل ڪلاما
چائو سُنهارو، سو پنجين تاريخا
مهيني شعبان جي، سڪي ياد ڪِجاه
تن ورهہ چوٿو سو هئو، ڪنان هجرتا.

انهن ڪتابن کان سواءِ سنڌس ٻن اهم ۽ محققانہ ڪتابن غزوات ۽ خزانہ ۽ اعظم جو ڪجھہ وڌيڪ تفصيلي تعارف هت ڏجي ٿو:

غزوات: مخدوم صاحب سيرت پاڪ تي هي محققانہ انداز ۾ لکيو آهي، ۽ غزوات جو احوال ڏيندي حوالي طور ڪتابن جا نالا بہ ڄاڻايا اٿس. جن ڪتابن جا نالا ڄاڻايا اٿس، اهي ڳهڻي قدر هي آهن:

(1) مخدوم هاشم ٺٽوي جو عربي ڪتاب "بزل القوه في موادت سني بنوه" (2) حبيب السير (3) زرقاني جو شرح مراهب (4) حافظ ابن حجر اسقلاني جو تهذيب التهذيب (5) سيرت شامي (6) صحيح بخاري (7) واحدَي جو نقاية الاثر (8) مسند امام احمد (9) بيمقي جو دلائل النبوره (10) طبراني جو سيرت ڪبير (11) قسطلاني جو "شرح صحيح بخاري" (12) تفسير مدارڪ (13) مسند امام اعظم (14) خزانة الاڪمل (15) فتح الباري (16) علي قاري جو شرح مشڪواة (17) سيرت ابن هشام (18) تاريخ طبري (19) طبقات ابن سعد وغيره.

مخدوم عبدالله جو هي ڪتاب نہ فقط قدامت جي لحاظ کان، پر مدار ۽ تحقيقي جي لحاظ کان بہ وڏي اهميت رکي ٿو. سجو ڪتاب "الف اشباع" نجي سنا ۾ آهي. "فتح مڪہ" واري باب مان ڪجھہ سٽون نموني طور ڏجن ٿيون:

آهي بذل القوة ۾ اهڙي عبارتا
۽ پڻ فتح مڪي جي ڏينهن ۾ لکن ڪتابا
تہ آئي بيبي ام هاني منج خدمت رسول خدا
اچي چيائين پيغمبر ڪريم کي، چي يارسول الله
مِيءَ جو ماءُ- پٽ مُهجو امير علي آه
سو ٿو پاٺي قتل ڪريان تن، ٻنين ڄڻن کا

جي ۾ مڙس مهجي گهر ۾ مُٺ آهن بچايا
ٻجي لڪا آهن جي، آنهنجي خوف ڪنا
هانءُ ڪه ٻر فرمائيو هي شرم اهنجو آه
تڏهن پيغمبر جواب ڏنو، بي بي ڪي مهندا
چي: بي بي جي تهجي گهر ۾ ٻجي جي لڪا
مرن خوف تن تا. اوءِ اسان ڪنا آجا
جن ڪي تو امن ڏنو. سي تڻا امن وارا
تن منجا مڙس هيڪڙو، حارث لکن تا
جو پٽ هشام مخزومي جو، ابوجهل جو ڀاءُ
۽ ٻيو زهير جون، هئو پٽ ابي اميتا
پوتو مغيره سندو، مخرو مين منجا
جو ڀاءُ بي بي ام سلمة جو، جا مومن جي ماءُ
تان ٻي تن ڪي امن ڏنو جڏنه احمدا
تڏنهن آئيا اسلام ۾ ٻئي پيغمبر مهندا.

ٻولي: هن مان معلوم نيندو، تہ هن ڪتاب ۾ جيتوتيڪ عام فهم سنڌي لفظ آندا ويا آهن، جيڪي سڄيءَ سنڌ ۽ ڪڇ ۾ عام مروج هئا. ان هوندي بہ ڪيترائي لازي- ڪجي محاورن جا مخصوص لفظ، اصطلاح ۽ نحوي بناوتون ڪتب آنديون ويون آهن. انهن مان ڪجهہ لفظ هن ڏجن ٿا:

● ٻجا تِها = ان ڪان ٻوءِ ● تان = ان ڪان ● تان بي = ان ڪان ٻوءِ ● ٻانهن = ٻاويهين ● ٻانئين = ٻانيائون تہ ● ٻر = طرح ● تيلانہ = تنهن ڪري ● سنبهي = سنبري ● چاڳلو = سهڻي صورت ۽ سورت ● هيڪاندا = گڏيل ● ڪٿين = ڪين ● سٿين = تائين ● سنيورو = سنبريو ● مهندا = اڳيان ● هلائي = موڪلي ● ڪٿيس = ان ڪي ● ميندن = وارن ● ڏراءُ = ڏر، خوف اوءِ = اهي ● تنائون = انهن ڪان ● آن ڪنان = اوهان ڪان ● انين = انهن ● ڪرون = خبرون ● تت = أتي ● تنين = انهن ● جان = جيئن ● ماتَ = متان ● سمهونَ = جوڪون ● ابنٿا = آسمانن ڪان ● هُند = هوند ● مُنڪي = مونکي ● مُٺ = مون ● وتيا = وٺـه

● مرهاتا = بخشيل ● ابر = تمام ● ڪچارو = ڇا ● انهين = ائين ٿي ● ڪچ = ڪين ● مُها = منهن مان، زبان مان ● بدرين = بدر وارن ● آذا = سامهون ● جاچي -پٽ = سوٽ ● مات-پٽ = ڀاءُ ● هنٿا = هن ڪان ● ٻچائا = پوءِ ● ججون = گهٽيون ● سڏفيريو = اعلان ڪيو ● پوريندو = بند ڪندو ● تيٺون = انهن ڪان ● ورجان = ٻل جان ● هين سين = دل سين ● اتي = تي ● ڏٺا = پسند ڪيل ريهين = ري، سواءِ ● ايٺا = ترسيا ● پربندهين = تهريان ● جتو = جُهيو ● تنٺا = انهن مان ● اهاءِ = روشني ● برٺا = ڪرازا ● ڳيور = ڳيورائي - اها عورت، جنهن کي ٽٺن تي ٻار هجي ● توڪن موءِ = توکي هجي. دور = ٻلي = هنٺا = هن ڪان ● اچ سينءُ = اچ تائين ● جيهين = جيٺين تي ● مايو -ٻاءُ = ماتيلو ڀاءُ ● ڪنين = ڪن ، ڪي ● ڪين = ڪو ● تيهين = ائين ٿي ● اتاس = متانس. ان تان ● سگهي = جلد ٿي ● جاچي- ڏيءُ = سوٽ ● تاسينءُ = تيستائين ● جاسينءُ = جيستائين ● بنيس = ٻڪس، پورا تيس ● واري = ميني. معاف ڪري ● ونگايا = ونگايون ، ڏوهہ، خطائون ● سهڪو = سولو.

خزانہء اعظم: هي هڪ تمام ضخيم ڪتاب آهي، ۽ وڏي تختيءَ جي ائن جلدن تي مشتمل آهي. هرهڪ جلد ۾ قريباً 800 صفحا آهن. هن ڪتاب ۾ اسلامي تعليمات جي هر پهلو جي نهايت تفصيل سان، مثالن ذريعي، ۽ قرآن حڪيم ۽ حديث شريف جي روشنيءِ ۾ وضاحت ڪئي ويئي آهي. عبادتن جو مقصد ۽ طريقو بہ بيان ڪيو انس، تہ دنيوي معاملن جي بہ اپٽار ڪئي انس. اسلامي قانون ۽ فقهي مسئلا بہ بيان ڪيا انس، تہ اخلاقيات جي نڪتن جو بہ بيان ڪيو انس. اسلامي تعليم جي روشنيءَ ۾ جيڪي گڻ آهن، اهي بہ کولي سمجهايا انس، تہ جيڪي اوگڻ آهن، انهن جا بہ نقصان، دنيا ۽ آخرت جون سزائون، ۽ معاشري ۾ جيڪي خرابيون پيدا ٿين ٿيون، اهي بہ کولي بيان ڪيون انس. هي ڪتاب اهڙي معيار ۽ نوعيت جو آهي، جهڙو امام غزالي جو ڪتاب "احياء علوم دين". هتي پهرين جلد جا ڪجهہ حصا نموني طور ڏجن ٿا:

ءِ پڻ فرمايو رسول رب جي مرسل مجتبيٰ صلي الله عليه وسلم

تہ ڪرهو پاسو غيبت ڪنا. تيو ڏور انها

تحقيق ان ۾ ٽي مصيبتون آهين ڪاون مولي
هيڪ جنن، هرگز قبول نہ ٿي تہ شخص جي دعا
جو ڪري غيبت مومن جي، جاٿي جاڻ منجا
ٻيو آگو عمل تہ سندا، ڪري نہ قبولا
ٽيون ويتر ٿينس مٺاٿيون، ڏيها ڏيهہ زيادا
۽ ٻڻ غيبت چڱاين کي ان پر چيائون ڪا،
جہ پرڪايو ٿو وجي چيرو ڪاٺين ڪا
اَلغيبة تا ڪل الحسنات ڪماتا ڪل النار الحطب چيو رسول خدا.

ذاتيون ۽ فضيلت جو معيار:

جن جا ذاتي ۽ ذاڏن تي آهين پروسا
سٺيو جي سرها ٿيو، ويٺا ڪرين گناهہ
تحقيق ذاتيون آڳاٽيون سيني، جيون ٿينديون ضايعا
جڏہ سُڄندو ڪنن سين سندو صور ڏڪا،
فَاِذانفخ في الصور فلاانساب بينهم يومئذو لايتساء فرمايو خدا
ڪونہ پڇبو ان ڪري تہ ڪہ جو آهين ويا،
مگر سموري عملن جي ٿيندي تت پڇا
ري رسول انساهنجي، جو مير محمد شاهہ صلي الله عليه وسلم
ڪانہ رهندي ڪہ جي منج ظاهر ذات ڪا
جڏہ ذاتين ظاهر، ڏنايءِ ۾ آهين سڃاڻڻ لاءِ
تہ سڱ سياڪا پاڻ ۾ سيني ٿين سُحمڪا
نات اصل سين جو هيڪڙو آهي پوءِ ۽ ماء
يآ آيهَا الناسَ انا خلقنا ڪم من ذڪروا نثي و قجلناڪم شعوباو قبائل
لتفازفواط ڪديئو قرآنا
صاحب کي سهاء سو، ڳهني جہ تقوي
اِن آڪرَمَڪم عند مہ انتڪم ڪهيو ڪريما
ڳولا آڳا قيام ڏيہ سب نيندا ڊڪ جها

ڪي ڪولا پهندا جنت ۾ عملن جي سببا
۽ ڪي آڪا سبب گناهن جي دوزخ ۾ وجبا
آڪي جي درگاهہ ۾ صحبت واڻ نہ ڪا
لڪين لشڪر جن جي پُٺِ ۾ هوا چڙندا
پڻ هرجن جي حڪم ۾ گهوڙا ۽ بيرا
سي هندا سٺيءَ جا سيڪڙو منج محشر مڪانا
انگ اگهاڙا بکيا، اڃيا، آتا ڪا
پسيو پاپَ پاهجا گهڻو هتَ هٿندا
پڻ رويو رئندا رت سي هيءَ هيءَ ڪيو ها ،
۽ گهڻا ڏکيا بکيا جي هئا، منج دنيا
سيڃا برڪت نيڪن عملن جي بهشت ۾ تهندا
تحقيق جنت جاء تن جي، جي امر منج آيا
توڙي حبشي هُويا سي، گولا غلاما
۽ دوزخ مڪان تن جو، جي ڦريا فرمانا
توڙي هُندا سردار سي، قريشين عنا
اَلجَنةُ يمِن اَطاَع ولوڪانَ عَبدً اَحبشِياً واَلنا يَمِن عــلي وَلوڪَانَ سَيدً
اَقريشياً ڪامل ڪلاما
تات جنين ڪري پِروسو ڏاڏن جو نافرمودا ڪنا
ڪِ پسي پهجي ذات طلي دليو لاتائاون ڏاو
تن پاڻهين مٺ پاڻ ڪي، ۽ لڇايائون ڏاڏا
ڪيائون شرمندا تن ڪي، پيغمبر مهدا
جِڏءَ اوءِ ڪري عبادتون، اِنَ نيتا وَهيا ويچارا
تہ مانَ ڪهِ پر راضي رب تئي، تہ اسان تئي بچاء
تن ڪي وڏائون ڪاڻ ڪرء سين، ۽ پاڻ پٺوِرسٺا
يوم لاتملڪ نفس لنفس والامر يومئذلله اي پيين خبر نہ ڪا
تحقيق حضرت نوح جو هٺو مرسلن منجا

پٽ ته جو ڪافر ٿئو. شامت انڪارا
تالو ڪنعان جه جو آهي مشهورا
تابي جڏهہ حضرت نوح ڪرڻ لڳو تہ ڪارڻ شفاعتا
تہ رب مهجا رحمان ڏني صاحب سياجا
هِيَ پٽ مهجو تحقيق پرعنا اهل مهلي آه
۽ تهجو وعدو ساڻ مَن اصل آه اِها

(ان ڪان پوءِ حضرت نوح جي پٽ جو قصو قرآن ڪريم جي آيتن جي حوالن سان تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي.)

پولي: هن ڪتاب ۾ بہ اهڙا لفظ استعمال ٿيل ملن ٿا. جيڪي هتي ڏنا ويا آهن. لاڙي - ڪڇي محاوري جا پيا بہ لفظ ملن ٿا. جن مان ڪجهہ هيٺ ڏجن ٿا:

● ناهيون = رنڊڪون ● وِتِرو = وڏيڪ ● ڏوهَ = ڏانهن ● سياڪا = سياپا ● سڳَ سياڪا = مٽ مائٽ ● سَجند = سڻندو ● چندس = چوندس ● ڪاڏي ٿي = ڪاڏ۽ ٿي ● مَہ = منهن ● ڪرهو = ڪريو ● تِہ = تنهن ● آڳو = ڏني تعالي ● ان پر = ان طرح ● جہ پر = جنهن طرح ● ڪِہ = ڪنهن ● ذاتين = ذاتين ● اسانهجي = اسان جي ● سهڪا = سولا ● سُهاء وٽي= پسند اچي ● ڳهٽي = ڳهٽو ● تيهندا = ڳهِرندا ● ڳولا = پانها ● آڳا = مالڪ ● اتاڪا = آ = نہ + ناڪا= ناڪ وارا - بي ڳهرا ● پاهجا = پنهنجا● هُندا = هوندا ● پهجي = پنهنجي ● ڍاءُ = ڍب. پوءُ ● جِنءَ = جيئن ● اوءِ = اهي ● وهيا = ويا ● مَن = مو. ● ڪنا = ڪان ● تهجو = تنهنجو ● تذهہ = تذمن ● هارندا = هاريندا ● وِندا = ويندا ● هُندا = هوندا ● ڪينوَ = ڪانئندو ● ته ڪا = تنهن ڪي.

صورتخطي: هي قلمي نسخو جنهن صورتخطي ۾ لکيل آهي، ان جا خالص سنڌي حرف هن طرح آهن:

موجوده صورتخطي	قلمي نسخي جي صورتخطي	موجوده صورتخطي	قلمي نسخي جي صورتخطي
ٻ	ٻ	ٿ	ٿ

ٿ	ٽ	ڦ	ڨ
ڐ	ڊ	ڏ	ڌ
ڳ	ک	ڻ	ن
جهه	ڃ، ج	ڱ	نگ
ڙ	ر	ڍ	ڊر
ڄ	ڃ، ج	ٺ	ٽر
ڍ	ڊ		

● ڙ ـ ر ● ڳ = گ ● گهه = ک ● ک = ک

املا (لکڻ جون صورتون)

● تهکا = تہ کا ● ربجي = رب جي ● انبر = ان ۾ ● مصيبتن = مصيبتون ● رکائيءَ = رکائيون ● انبر = ان ۾ ● جهبر = جہ ۾ ● کهجي = کہ جي ● ڪياءِ = ڪيائين ● دنيّم = دنيءَ ۾ ● سينِ = سيني ● صاحبکي = صاحب کي ● جنتين = جنتين (جنت ۾) ● روءِ ندا = روئندا ● لانا: = لاناَئون ڪيا: = ڪيائون ● بانکي = بانَ کي ●بن = ٻين.

انهن مثالن مان ظاهر ٿيندو تہ حرف جملي ۾ حرف جر وارا لفظ "کي". "کا" ۾. "جو" . "جا" وغيره لفظن سان ملائي لکيا ويا آهن. انهن کان سواءِ ڪجهہ ٻيا لفظ بہ گڏي لکيا ويا آهن. "ٻين". بجاءِ جي بدران لفظ جي ٻوٽين حرف جي هيٺان بہ زيريون. "اون" بجاءِ لاءِ لفظ جي ٻوٽين حرف تي بہ پيش. ۽ ٿين = بجاءِ لاءِ لفظ جي آخري اکر تي اٻيون بہ لڪون ڏنيون ويون اٿن.

حوالي وارا ڪتاب: هن ڪتاب ۾ هنڌين ماڳين قرآن شريف جون آيتون ۽ حديثون اصل صورت ۾ شاهديءَ طور آنديون ويون آهن. حديثن ڏيڻ وقت حديثن جي ڪتابن جا نالا، تفسيرن جا نالا. ۽ ٻين علمي ڪتابن جا نالا بہ حوالي طور ڏنا ويا آهن. ڪجهہ نالا هيٺ ڏجن ٿا:

(1) تفسير معامل (2) تفسير ابن ابي حاتم (3) صحيح بخاري (4) شرح مشکواة (5) مجالس الابرار (6) مفاتيح الجناب (7) خزانة الرواية (8) محيط (9) فتوي حاذب (10) فتوي ظهيري (11) فتوي غياثي (12) شرح حمدي (13) شرح ضوءِ المعالي

(14) شرح علي قاري (15) قصيدو امالي (16) مرج البحرين (17) ذخيره (18) نصاب فتوئ (19) خلاصة الفقه (20) عقد اللالي (21) مفاتيح العنان (22) اشارة و النظائر (23) مبسوط (24) سباط الناظرين (مخدوم هاشم ٺٽوي) (25) بياض مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (26) مختصر اساس الدين (27) متانة الرواية (28) نوادرالاصول (حڪيم ترمذي) (29) فداصة الانوار (30) تذڪرة الواعظين (31) تڪميل الايمان ۽ ٻيا. .

شخصيتون: هن ڪتاب ۾ اسلامي دنيا جي ڪيترين ئي شخصيتن جا نالا، انهن جا واقعا ۽ قول بہ ملن ٿا. جهڙوڪ: امام اعظم، علي ابن عباس، قاضي خان، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، غياثي، امام ابومنصور ماتريدي، امام سيدابو القاسم، امام احمد، عبدالرحمن بن عبدالحميد، خالد بن وليد، امير حمزو، بيبي فاطمة الزهرا، حضرت علي رضہ، ملا علي قاري، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عثمان رضہ، سلمان بن يسار، شيخ جزري، مهاجر بن اميہ، ابو هريره وغيره. .

هن مان ڪتاب جي علمي اهميت ۽ محققانہ حيثيت جو بخوبي اندازو لڳائي سگهجي ٿو. بهرحال هن جوڙ ۾ ڪو بہ وڏاءُ نہ آهي، تہ سنڌي زبان جي ڪديم ڪتابن ۾ هي ڪتاب پنهنجي نوعيت جو واحد ڪتاب آهي.

عبدالرحمان ڪاٺياڻي: هن بابت فقط ايترو معلوم ٿئي ٿو، تہ هو ذات جو ڪاٺياڻي، محمدملوڪ جو پٽ ۽ ڪڇ جي شهر "ڀڄ" جو رهاڪو هو. شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو مريد هو. ۽ ان نسبت جي ڪري سنڌ ۾ ايندو هو. هن شاهہ ڪريم جي ملفوظات "بيان العارفين" فارسي جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. هن سنڌي ترجمي جو ڪم ربيع الاول سنہ 1213هہ (1898ع) ۾ شروع ڪيو. ۽ ٻارهن باب ساڳي مهيني جي ويهين تاريخ پورا ڪيائين. انهن ٻارهن بابن کي "جلد پهريون" نالو ڏنائين، ۽ ٻوين پنجن بابن کي "جلد ٻيو" ڪري ليکيائين. باقي پنج بابت ڪڏهن ترجمو ڪيائين، ان جي تاريخ نہ ڏني اٿس. سنڌي ترجمو سمورو "الف اشباع" جي سٽاءَ ۾ ڪيو اٿس.

بيان العارفين: "ملفوظات"، اهڙي ڪتاب کي چيو ويندو آهي، جنهن ۾ ڪنهن بزرگ يا عالم ڪان علم ۽ حڪمت متعلق ٻڌل ڳالهيون ۽ ان جون چوڻيون،

هدايتون ۽ نصيحتون ڪاٺنس ٻڌي، يا هِتان هَتان ٻڌي قلمبند ڪري، ڪتاب ۾ گڏي ڪري، ترتيب سان ڏنيون وڃن. اهڙيءَ طرح ڪتاب "بيان العارفين" به هڪ ملفوظات آهي، جنهن ۾ اهي ڳالهيون ۽ سمجهاڻيون جمع ڪيون ويون آهن. جيڪي شاهه ڪريم پنهنجي مريدن کي ٻڌايون، سمجهايون ۽ بيان ڪيون.

بيان العارفين، شاهه ڪريم جي مريد محمد رضا، شاهه ڪريم جي وفات کان 6 سال پوءِ سنه 1038هه (1628ع) ۾ مڪمل ڪئي. ان ۾ شروع ۾ شاهه ڪريم جو حياتيءَ جو احوال ڏنو اٿس. ۽ ان کان پوءِ مختلف بابن هيٺ شاهه ڪريم جون هدايتون، سمجهاڻيون، چوڻيون ۽ سنڌي بيت ۽ ڪجهه فارسي بيت ڏنا اٿس. هن اهو مواد، شاهه ڪريم جي مريدن کان معلوم ڪري، قلبند ڪيو. احوال ۽ اقوال فارسي نثر ۾ لکيائين. مختلف جاين تي سنڌي بيت اصل صورت ۾ ڏنا اٿس. ته انهن جي هيٺان فارسي ۾ ترجمو به ڏنو اٿس. هي اهي بيت آهن، جيڪي شاهه ڪريم، انهيءَ احوال هلندي ٻڌايا. انهن مان 90 شاهه ڪريم جا آهن، اٺ قاضي قاضن جا آهن، ۽ پنج ٻين شاعرن جا آهن.

عبدالرحمان ڪاٺپاڻ فارسي جو الف اشباع جي سٽا ۾ سنڌي ترجمو ڪيو، ۽ سنڌي بيت اصل صورت ۾ ڏنائين. هن ترجمي جي مقدمي ۾ اصل مرتب جو نالو ۽ پنهنجو نالو هن طرح ڄاڻايو آهي:

مريد ڳجهو ۽ پڌرو ظاهر ظهورا
جه اي رسالو فارسي، هو ڪيو تصنيفا
نالو محمد ته جو پٽ واسع لکن تا
عرفا مير دريائي، ٻوٽو داروغه گوهرا
ساڪن شهر ٺٽي جو، ڪري گذرانا.

سي سب وائي فارسي ۾ هٿا موجودا
تان هو رسالو ڪيتريءَ مدت مديدا
جان سين هزار ۽ به سوءَ ڏهه اڳرا ورهه گذر تا
هجرت کي حبيب جي نبي نورهدي صلي الله عليه وسلم

عبدالرحمان بن محمد ملوڪ ڪِئو سنڌيءِ جو سميا
تہ ظاهر ٿئي تن تي، جي فارسي نہ ڄاڻن ٿا.
ڳالهيون حضرت پير جون، قطب زمانا
تان جڏہ هي رسالو، ٿئو سنڌي فارسي تا
تِنءِ ٻارهن سوءِ ڏهہ ورهہ هئا گذر تا.
هجرت ڪي حبيب جي محمد مقتوئي صلي الله عليه وسلم
سو مهينو هو ربيع الاول جو، ٻهري تاريخا
ڏينه اڱاري جو سو، هو ليکي شمارا
نالو بيان العارفين رکئم، اصلي مثالا.

جلد ٻهرين جي آخر ۾ ڄاڻايو اٿس:

ڪارهہ باب ڪتاب جا اتِ اڃي تمام ٿئا
منجا جلد ٻهري جي ٿئا بيانا
۽ پنج باب ٻي جلد ۾ ٿيندا مذڪورا
تہ ٿيندا سورهہ سيئي تہ ۾ ابوابا
تان جڏهہ جلد ٻهرو هي ٿئو تماما
تڏهہ هزار مٿي ٻہ سوءِ هئا تيرہ ورهہ اڳرا
مهينو ربيع الاول جو ويهين تاريخا
ڏينه هو جمع جو منجا ڏينها
ڪئم ترجمو رسالي تان، جو هو فارسي اصلا.

پنهنجي شهر بابت چوي ٿو:

"جو رهي ٻج جي شهر ۾، ساڪن سڪونتا."

فارسي نسخي ۽ سنڌي ترجمي ۾ مواد ساڳيو آهي. البت ترجمي جي بابن ۾ ڪجهہ فرق آهي. مثلاً فارسي ۾ مقدمو، ست باب ۽ خاتمو آيل آهن. مقدمو وري ٻن فصلن ۾ ورهايل آهي. سنڌي ترجمي ۾ مقدمي جي ٻنهي فصلن کي جدا جدا باب ڪري ليکيو ويو آهي. ان ڪان سواءِ بابن جي ڪُتب ۾ ٻيو بہ ٿورو فرق آهي. يعني اصل ڪتاب جي مقدمي، ستن بابن ۾ خاتمي کي. سنڌي ترجمي ۾ سورهن بابن ۾

ورهايو ويو آهي. مترجم، ٻهنجي مقدمي ۾ هن طرح لکيو آهي؛

سورهه باب تهِ ۾، ڪِٿا جوڙيندي ديرا. "

بيان العارفين سنڌي ۾ پهريون ڇاپو سنه 1293هه (1876ع) ۾ مخدوم عبدالصمد ولد حاجي محمد مقيم مخدوم نورنگ پوٽي، ڪتب فروش ميرپوربٺورو، مطبع مرغوب هر ديار بمبئيءَ مان ڇپائي پڌرو ڪيو. ٻر ڪتاب جي اصل ۾ ٿوري ڦير ڦار ڪيائين. ڪتاب جي آخر ۾ پنهنجي طرفان اهڙو نوٽ به ڏنو اٿس، جنهن ۾ ڄاڻايو اٿس، ته ڪيس بيان العارفين سنڌي ٻيو جلد اول حاصل ٿيو. پوءِ هن پهرين جلد حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ٻيو جلد ڪيس فقير حاجي عبدالله جت سالاراڻي، ڪڇ مان هٿ ڪري ڏنو. ان کان پوءِ درگاهه شاهه ڪريم جي سجاده نشين سيد محمد صلاح کان ڇاپڻ جي اجازت ورتي، ڪتاب ۾ ٿورا اختصار ڪري، ڪتاب ڇپايائين ۽ نوٽ ۾ اختصار بابت لکيو اٿس:

" .... اختصار عبارت جو ڪري، جِنءَ مقصد ۾ نقص نه ٿيئي، جوڙي تيار ڪري، گهڻن اهل الله کي ڏيکارئم. جڏهه تن پسند ڪئو، تڏهه شهر بمبئيءَ ۾ پاڻ اچي، مطع مرغوب هر ديار ۾ ڇاپي تيار ڪئم..."

بيان العارفين سنڌي جي اصل نسخي جي پهرين جلد جو نقل سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي، جيڪو سيد غلام شاهه قادري 4 - ربيع الاول سنه 1244هه تي نقل ڪيو. يعني اصل نسخي جي لکجڻ کان 30 سال پوءِ نقل ڪيو ويو. ڇاپي ڪتاب کي قلمي نسخي سان ڀيٽي ڏنو ويو، ته معلوم ٿيو ته بمبئيءَ واري ڇاپي ڪتاب ۾ ڪي قول آهن ئي ڪو نه، ته ڪي وري مختصر ڏنا ويا آهن. ان کان سواءِ ڪتاب کي آسان بنائڻ لاءِ بمبئي واري ڇاپي ۾ لفظ بدلائي سولا لفظ آندا ويا آهن. اصل سنڌي ترجمي تي ڪڇي لهجي جو اثر غالب آهي؛ ٻر ڇاپي ڪتاب جي ٻولي لاڙي آهي. ان هوندي به صورتخطي ساڳي قلمي نسخي جهڙي آهي.

بمبئيءَ جي ڇاپي کان پوءِ سن 1909ع ۾ سکر جي ڪتب فروش هريسنگ لاهور جي اسلامي پريس مان ان جو ٻيو ڇاپو، ڇپائي پڌرو ڪيو. هي ڇابو ناقص آهي، ۽ ان کي درسي ڪتابن واري صورتخطيءَ ۾ آڻي ڇاپيو ويو آهي.

سنڌي ترجمي جون ادبي خوبيون؛ فارسي نسخي ۾ مقصد کي مؤثر بنائڻ لاءِ تشبيهون ۽ تمثيلون آنديون ويون آهن. سنڌي مترجم اهي تشبيهون ۽ تمثيلون اڃا به وڌيڪ اثرائتي انداز ۾ آنديون آهن. اهي تشبيهون پنهنجي وطن جي شين ۽ نظارن تان ورتل آهن. هڪ هنڌ، دم بند ڪرڻ کي ساندارِيءَ ۾ هوا بند ڪرڻ سان ڀيٽ ڏني اٿس. ساندارِيءَ کي سيٺ به چيو ويندو آهي، جنهن ۾ هوا ڀري، ان کي ترڻ لاءِ ڪتب آندو ويندو آهي:

تہ بند سڀ ڪہ دم جو ڪجي مضبوطا
جيهين مثال ساندارِي جي، جو ڀرجي واءُ منجا.

هيئين سٽن ۾ عيالوند ماڻهوءَ کي ڄار ۾ ڦاٿل مڇيءَ سان تشبيهہ ڏني وئي آهي؛

جي ڦسيو عيالوند ٿئين، ڪرئو عورتا
سي آهن مثل مڇيءَ جي، ڄار ۾ پوئي جا
پوءِ جڏهہ پوئي ڄار ۾، تڏهہ ڪري نڪرڻ جو سعيا
تانڪري سگهي نہ مورهين، جان ڪري ڪي وسڙا.

سيد صاحب جو چوڻ آهي، تہ انسان جي ننڍپڻ بي سمجهيءَ ۾ گذري ٿي. ۽ پيريءَ، ۾ منجهس اهو ست- ساءُ نہ ٿو رهي. انهيءَ ڪري جوانيءَ کي غنيمت سمجهي، ان ۾ وڌ ۾ وڌ الله تعاليٰ جي عبادت ڪجي. هيئين سٽن ۾ جوانيءَ کي ڪمند جي وچ؛ ٻيريءَ کي پڇڙن ۽ ننڍ پڻ کي پاڙن سان تشبيهہ ڏني اٿس:

تہ هوءِ مثل ڪماند جي، جہ جي پاڙ ۽ ٻاندورا بيڪارا
وچ تہ جو لذت وارو ۽ مٺو تماما.
اِنهين طرح پير پائي ۽ ڳيورائي آهين بيڪارا
جواني وقت آهي توبهہ جو، منجهس لذت عبادتا.

سيد صاحب جو چوڻ آهي، تہ شريعت کان سواءِ طريقت ڪا بہ معنيٰ نہ ٿي رکي. ان مقصد کي مؤثر بنائڻ لاءِ ان طالب کي، جيڪو انهن مانِ هڪ کي ڇڏي ڏئي ٿو، ان پکيءَ سان ڀيٽ ڏني وئي آهي. جنهنجو هڪ پَرُ ڀڳي پيو هجي:

تہ جيڪو شخص شريعت کي سگهي ٿي صحيحا
۽ حقيقت جي مورهہ رکي خبر نہ ڪا

سو آهي شخص ان ٻڪيءَ جي مثلا
جه جي هيڪڙي ٻڪڙاندي ٻڳي ۽ ڪري اڏامڻ جو ارادا
پوءِ ڇي سعيو ڪري سندو اڏامڻا
تہ اڏامي نہ سگهي، ٻکي سو مورا

ڏک ۽ ڏاکڙا، سور ۽ سختيون، مشڪلاتون ۽ مصيبتون عشق جو ڏاج آهن. انهي ڪري، طالب کي ديگ سان تشبيهہ ڏني وئي آهي:

تہ گهر جي طالب کي، ٿي ديگ - مٿي مثلا
جڻ ٻري تہ کي ٻاٽيءَ سين، رکجي جيري تا
پر جيڪڏهہ ٻچي ٽاندي تي منجهہ ان ساعتا
تہ ڪنا عذاب آتش جي لهي خلاصا
پر جي سڄي نہ ٻڳي، ڪونش سوراخا
تہ هوندا گهڻا ڏينہ انس تي لهي عذابا.

اهڙي طرح ڇپي ڇپي تي تشبيهون ۽ تمثيلون ملن ٿيون. هتي نموني طور ٿورن مثالن تي اکتفا ڪئي ويئي آهي.

بيان العارفين ۾ شاهہ ڪريم جا جيڪي بيت آيا آهن، انهن جو طريقو هي آهي، تہ شاهہ ڪريم ڪنهن ڳالهين جي سمجهاڻي ڏيندي، بيت پڙهيو آهي. بيان العارفين سنڌي مان اهڙي نوعيت جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

پڻ فرمايو حضرت پير مبارڪ مها
جه فقير کي تہ ڪو ڪم اچي درپيشا
تہ ٻهري ور منج دل سو ڪري تدبيرا
سو البت لهندو دل منجا تہ جي مصلحتا
پر جيڪڏہ نہ لهي تہ ۾ دل منجا
تہ ور ڪري ٻي شخص سين وچي مصلحتا
پڻ فرمايو حضرت پير مبارڪ مها
تہ منج راهہ خدا جي نہ هلٹا آهہ هٿن پيرن ۽ زبان سا
مگر هلي ٿو دل سين راههمنج مولي.

ء جي منجھ دل ان جي ڪم اچي پوء شبها
نہ ٻجي سو ٻي ڪنا ڪري تحقيقا
ٻن فرمايو حضرت پير هي بيت سنڌي وا ء:
جي پڇنا سي نہ منجھنا، پڇن سي وير.
جو لکن منجھ ماروئين. سو ڪلکن منجھ کير.

صورتخطي: بمبئيء واري ڇاپي ۾ سنڌي ادبي بورڊ واري قلمي نسخي ۾ سنڌي حرفن جون جيڪي صورتون ڏنيون ويون آهن، اهي هن طرح آهن:

موجوده	سنڌي ادبي بورڊ	بمبئي ڇاپو	موجوده	بورڊ	بمبئي	موجوده	بورڊ	بمبئي
ٻ	ب	ٻ	ک	ک	ک	ٺر لکڻ	ٺلکڻ	ٺلکڻ
ڀ	ڀ	ڀ	ڳ	ګ	ڳ	تہ جيکر	تجيکر	تجيکر
ٽ	ٽ	ٽ	ڱ	نگ	نگ	خلوت ۾	خلوتي۾	خلوتم
ٿ	ٿ	ٿ	ڻ	ن	ڻ			
ٺ	ٺ	ٺ	ٺون					
ڄ	ج	ڄ	اِين	ـِ	ـِ			
ڃ	نج	نج	اَين	—	—			
ڇ	ح	ڇ	۾ين	۾ِ	۾ِ			
ڏ	د	ڏ	تہ ڪر	تکر	تکر			
ڌ	ڌ	ڌ	سين	س	س			
ڍ	ڍ	ڍ						
ڙ	ز	ڙ						
ڦ	ڦ	ڦ						
ڪ	ک	ک						

ٻولي: بيان العارفين سنڌي جو محاورو لاڙي- ڪچي آهي، جنهن جون ڪجهہ خصوصيتون هن طرح آهن:

(۱) ڪيترن "وسرڳ" آوازن بدران "اوسرڳ" آواز اچاريا ويندا اهن:

مثلاً /گھہ/ بدران /گ/. /نھہ/ بدران /ن/. /ڙھہ// بدران /ڙ/. /ڍ/ بدران /ڊ/. /جھہ/ بدران /ج/. /لھہ/ بدران /ل/: هيٺ بيان العارفين مان ڪجھہ نمونا ڏجن ٿا:

(الف) هيٺ سٽ ۾ وسرڳ آواز /نھہ/ بدران اوسرڳ /ن/ آيو آهي: ./جھہ/ بدران /ج/ آيو آهي:

آهي علم افضل منج ٻنين جهاننٿا.

(ب) هيٺين سٽ ۾ /ڙھہ/ بدران /ڙ/ آيو آهي:

آءٌ تان علم نہ نہ پڙٿو. اصلهين ابتدا.

(ج) هيٺين سٽ ۾ /گھہ/ بدران /گ/ آيو آهي:

اچي لنگٿا مون وٿان. ڪٿان گذرا.

(2) لاڙي- ڪجي محاوري ۾ /ن/ غنو بہ گھٽ استعمال ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري "تنهنجو" بدران "تهجو". تنهن" بدران "تہ" استعمال ٿين ٿا.

(3) ڪن لفظن جون صورتون بہ بدليل آهن. اهڙن لفظن جا ڪجھہ مثال ڏجن ٿا.

معياري	لاڙي	معياري	لاڙي	معياري	لاڙي	معياري	لاڙي
تَنهنِ	تہِ	هجن	هون	أتي	أنهين	جيئن ٿي	جيئهين
تنهنجو	تهجو	ڇوان	ڇٿان	اٿاري	اٿياري	هِتان	هتان
تان	تہ	ڇوَنِ	خوَنِ	لٽا	الٽا	ڇِتان	جتان
باهر	ٻهر	ٻيءُ	ٻي	اوڏڙو	اڏڙو	هِهڙو	هئڙو
ٻيهر	ٻيهار	جَنِ	جِنِ	تَنهنِ	تِهينِ	ڏهَ	ڏهَ
پنهنجي	پاهجي	جنهن	جه	تان جو	تاجا	هَڪڙو	هيڪَڙو
دنيا	دُنِي	جيئن	جِنءِ	ٻِگل	ٻِگٽل	ٻَڪِري	ٻَڪَري
ڏينهن.	ڏينه	ڏانهن	ڏانه }	پاسيري	پاسهري	جوڪرو	جوڪرو
سوان	سٿان		ڏونه	پيس	پيپس	ٻهريون	ٻهرو
سجيائي	سجي	ٻوي	ٻوئي	ڏيٿون	ڏيهون		ٻيرو
سان	سين	گهاوَ	گهاَ	ڏسيرس	ڏسهوس	نائون	نوئون
ڪَنهن	ڪه	ياءُ	يا	رسائي	رسائي		نٿون

كبو	كِنو	تَنِ	تنين	سندس	سندهس	يارهون	كارهون
كريو	كرنو	اڇن	اڇين	سٿندي ٺي	سٿندهين	ٻارهون	ٻارو
مون	مَنِ	سٿا	سٿيان	كريون	كرهون		ٻارون
مينهن	مينه	سٿو	سٿهو	منهن	مَه	تيرهون	تيرو
منرنجي	مهجي	اڳينٺون	اڳرَٺون	مونٺون	مونهون		تيرون
مُججو	هونجو	اَسان جي	اسانهنجي	مينهون	ميهيون	چوڏهون	چوڏو
هَينٿر	هِنرَ	لَهي	الهي	ناٺون	نونٺو		چوڏون
				ويٺون	وجهون	ٻندرهون	ٻنرهون

ضمير خالص	ضمير مشترک	ضمير استفهام
تون > ٿن	ننهنجو > ٻانهجو، ياجو، ٻامجو	جو كو، كوه، كَه
تومين > توين	ننهنجي > ٻانهنجي، يانجي، ٻامجي	ڇا كڇا، كڇارو، ڇارو
اوهان > اوان	منهنجو > مون جو، منجو، مه جو	حرف جر
هو > اَهو	تنهنجو > توجو، تون جو، تهجو	كنِ هنڌ: "كي" > كا
هوء > اوء	اوهان جو > اوانجو، توانجو، اوامجو	مثلاً: توهان كي بدران
اَهي > اوء	كنهنجو > كه جو	"توين كا"
مون > مَن		

زمان ماضي	زمان مضارع	ضميري پڇاڙيون
بيٺو > ابيٺا	چوان > ڇان، ڇونٺان، ڇنٺان	سائن > سيٺان
لاٿو > الهارٿو	چئو > ڇو، ڇئين	مون كي > كٿم
لٿا > الٿو	ڇئي > ڇي	توكي > كٿَي
ورتو > وٺتو	ڇئون > ڇُون	كيس > كٿس
وٺيو	ڇَوَنِ > ڇُوَنِ	اسان كيَ > كٿٺون
ويون > وِيهون	ضمير > متصل	توهان كي > كٿن، كيٺان
پانيون > پاتو	كجانء > كِجاه، كِجا	توهان كي > كٿانِ
ويون > وهيون	نيس > نيوس	كانٺن > كٿانِ
ويس > وهيس	مون كي آهي > آهيمِ	نوٽ نشاني ">" جو مطلب
وَيو > وِٺو	ٻڌو > ٻُڌان	آهي "بدران"
	لكيم > لكيوم	

لفظ: هن ڪتاب ۾ لاڙي- ڪڇي محاوري جا ڪجهه اهڙا لفظ به ملن ٿا. جيڪي عام طرح معياري محاوري ۾ استعمال ڪو نه ٿا ٿين. انهن مان ڪجهه هيٺ ڏجن ٿا:

لفظ	معني	لفظ	معني	لفظ	معني
اُڇري	ڇلانگ ڏي، ٽپا ڏي	ٻرنِ	هلن	سگهر	جلدي
ڇٽپن اوٺا	چار مٽي	ٻوء	ٻوي	سِلائي	ويڪر موڪر
اوپالو	ميار	ٻهڻ	گهرڻ	ڪتاڻ	ڪتڻ
سپريائي	ڪراڙپ	جيٺو	سڄو طرف	ڪڙو	پٽر
پوسٽي	ٻلي	پرن	ارشاد، حڪم	ڪوهر	ڪوهه
پَهون	گهٽا	رهڪ	رهائش، جاء	ڳيورائي	ننڍپڻ
پٽنِ	رهن . وتن	رَسو	رس، شوررو	ڳوهيون	ڳٺون
پوان	دانائي وارا، معرفت وارا	جار	سنهون اٽو	ڳري	طرف
دليائون	پوکيائون	ساڪ	رهندڙ	ڳيهون	ڪڻڪ
تان ٻي	تڏهن ٿي	جاڙ	جادر	لونهيون	باهه جو اُلو
تُسين	راضي ٿي	سج	سچ	بڪَ	رج
تماَچ	ٿڦ، ڌڪ	ساهو	ساهه وجهندڙ، جيئاريندڙ	نڪٽو	اڻ چاڻ، بيڪار
		سٿڪ	ڪاڏي جو ٿانءُ	وڇني	جدائي
		جانڪيتا	هميشه	وترو	وڏيڪ
		سوُيون	سيون ڪاڏي جون	واء	لڙهي، هار
				وبل	ويڪر

حوالا

(1) محمد سومار شيخ: ڪڇين جا قول، سنڌي ادبي بورڊ. 1977ع. ص - 121.

(2) ايضاً. ص - 128.

(3) ايضاً. ص - 151-152.

(4) الله بخش عقيلي: سنڌي ڇپائيءِ جي مختصر تاريخ (مقالو)، شايع ٿيل ماهنامه

"نئين زندگي"، جولاءِ 1957ع.

(5) برٽن: سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون، سنڌي ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ، 1971ع، ص - 80.

(6) امداد علي سرائي: قدم ڪاپڙين جا، ادارو اشاعت شاهه عبداللطيف، ڪاڇيلو ننگر، حيدرآباد، 1987ع، ص - 130.

(7) ايضاً، ص - 130-131.

(8) عبدالرسول قادري: مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، سنڌي ادبي بورڊ، 1988ع، ص - 55.

مآخذ

(1) مخدوم عبدالله نرئي وارو: غزوات، بمبئي 1289هه (1872ع).

(2) = = = = = بدرالمنير

(3) = = = = = ڪنزالعبرت 1380هه (1960ع)

(4) = = = = = خلفاءِ الراشدين، بمبئي 1289هه (1872ع)

(5) = = = = = خزانهءِ اعظم (قلمي)

(6) = = = = = قمرالمنير

(7) عبدالرحمان ڪانڀانبو: بيان العارفين سنڌي (قلمي)

(8) محمد صديق ميمڻ: سنڌي ادبي تاريخ، ٻاگو ٻهريون، 1968ع.

(9) ڊاڪٽر عمر محمد دائودپوٽو: شاهه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام، 1937ع.

(10) ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: سنڌيون، سنڌالاجي، 1970ع.

(11) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: بيان العارفين - ترتيب، مقدمو ۽ حواشي- پي ايڇ ڊي لاءِ لکيل (اڻ ڇپيل).

(12) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: ڪريم جو ڪلام، سنڌي ادبي اڪيڊمي لاڙڪاڻو، 1976ع.

(13) ڊاڪٽر غلام علي الانا: لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ، سنڌالاجي، 1977ع.

(14) محمد سومار شيخ: بيت ورندو، 1972ع.

(15) ـــ ماهي "مهراڻ" جو "سيرت نمبر"، 1980ع، مقالو: مڪي جي فتح: مخدوم عبدالله نرئي وارو، مرتب: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي.

عبدالقيوم صائب

پرمانند ميوارام
(1866ع - 1938ع)

ديوان پرمانند ميوارام سن 1866ع ۾، حيدرآباد ۾ هڪ عامل گهرائي ۾ جنم ورتو. هن جا وڏا "سک" ڌرم اختيار ڪري چڪا هئا ۽ ان ڪري انهيءَ ڌرمي ماحول ۾ پنهنجو ننڍپڻ گذاريو. هو اڃا ٻارهن ورهيه جو مس هو ته سندس پتا سرڳواس ٿي ويو. جنهن ڪري سندس تعليم ڪنهن ريتائتي نموني ۾ ڪا نه ٿي حالانڪ هو هڪ ذهين ٻار هو. هن پنهنجي ابتدائي تعليم مسلمانن جي مدرسن ۾ ورتي ۽ اڳتي هلي چرچ مشنري اسڪول حيدرآباد ۾ قدم رکيائين ۽ ماستريءَ جو ڌنڌو اختيار ڪيائين. ان وقت سنڌ توڙي هند ۾ عيسائين جو پرچار ڏاڍو هو. پرمانند به انهي پرچار جي اثر ۾ اچي عيسائين جو ڪٿولڪ فرقو اختيار ڪيو (1). جيڪا ڳالهه سندس مائٽن ۽ سک هندو سنتن کي ڪا نه وڻي ايتريقدر جو هن مٿس اعتراض ڪيو ته پرمانند هنن جي ٻارن کي نه پڙهائي؛ ياد رهي ته ان وقت هو يونين اڪيڊمي سڪول (جيڪو اڳتي هلي نولراءِ هيرانند اڪيڊمي نالي سان سڏجڻ ۾ آيو) ۾ ماستر هو خاص طور تي ڪچڙن ٻارن کي (Kindergarten) سکيا ڏيندو هو. نتيجي ۾ هن کي اها ماستري ڇڏڻي پئي. حالانڪ ڪيس سندس بزرگن جي انهيءَ روش وڏو دلي صدمو رسايو. هو پوءِ سچي، سنت ۽ عيسائيت جي پرچار ۾ لڳي ويو. ايتريقدر جو هن "هڪ حيدرآبادي" جي نالي سان. "قرآن جو بنياد" نالي

(1) After hearing the Bible and attending lectures arranged by the Bible Socity, became a Roman Catholic. He had to resign his job at the Union Academy as the parents objected him teaching their children after his conversion. (Sinds' contribution to English- By Prof. Amena Khamisani p-12.

ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. جنهن مسلمانن کي آزاري وڌو (1). مسلمانن جي ياران انهيءَ ڪتاب جو مدلل جواب حڪيم فتح محمد سيوهاڻي "فتح محمدي" ۽ "فتح الهادي" نالي ڪتاب لکي ڏنو. ان ڪري اتر ميرچندانيءَ جو اهو چوڻ ته 'هن ڪڏهين به ٻئي ڌرم وارن جي دل نه ڏکوئي (2). سو غلط آهي. بلڪ سچ هي آهي ته هن کي جي هندن ڌرمي طور تي آزاريو ته هن وري عيسائيت جي زور تي مسلمانن کي ايذايو.

سنڌي ٻولي ۽ ادب ۾ پرمانند جو درجو اوچو آهي. هن ادب جي جيڪا خدمت ڪئي تنهن ۾ "جوت" اخبار جو وڏو ڪردار رهيو آهي. هيءَ اخبار سن 1896ع ۾ شروع ٿي، جنهن جي ايتوريل بورڊ ۾ پرمهڻ بانڌيو (3) کيمچند، امبر تراءِ (4) ۽ پرمانند شامل هئا. انگريزي ڪالم برهم بانڌيو لکندو هو ۽ سنڌي ڀاڱو کيم چند ۽ پرمانند سنڀاليو (5). سن 1900ع ڌاري پرمانند انهي اخبار جو مک ايڊيٽر ٿيو ۽ مرڻ گهڙي (1938ع) تائين ان جون خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. (هن 29- نومبر 1938ع تي برلوڪ پڌاريو هو.)

جوت" (Lux) هيءَ هفتيوار اخبار هئي جيڪا بنيادي طرح عيسائي مذهب جي پرچار لاءِ حيدرآباد سنڌ مان شروع ڪئي وئي ۽ ان جي لکيتن کي وري ڪتابي صورت ۾ آندو ويو. ان جو پهريون انتخاب سن 1904ع ۾ 'دل بهار' جي نالي سان شايع ٿيو. 'دل بهار' جا چار ڀاڱا آهن جن کي پرمانند پاڻ ترتيب ڏنو. جوت جو ٻيو انتخاب "گل ڦل" جي نالي سان پيش ڪيو ويو. ان جو پهريون ڀاڱو 1925ع ۽ ٻيو ڀاڱو - 1936ع ۾ شايع ڪيو ويو. جوت جا سنڌي مضمون گهڻو ڪري پرمانند جا لکيل آهن. هن جي ٻولي ڏاڍي سبک، سوادي، مائيدار، پختي،

---

(1) مانڪ موتي لعل از ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ص - 49.

(2) ماهوار "نئين دنيا" بمبئي (مکيه سمپادڪ :- اتر. ماه جولاءِ ۽ آگسٽ (آزادي پرچو) 1961ع - ص - 87.

(3,4,5) History of Sindhi Literature By Ajwani. pp. 188-189.

هي هڪ بنگالي هو جنهن جو اصل نالو 'ڀواني چرن بئنر جي' هو جو پوءِ اپاڌ ۾ سوامتي برهم بانڌيو اپاڌياجي جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ کيم چند وري 'سوامي انم نند' جي نالي سان مشهور ٿيو. هن ٻنهي ڄڻن به عيسائي ڌرم اختيار ڪيو هو.

شائستہ ۽ روان آهي. جوت کي سياست کان پري رکيو ويو. ان ۾ ڌرمي، اخلاقي، ادبي، تاريخي وغيره مضامين ڏنا ويندا هئا. پرمانند جي لکڻين ۾ اخلاقيات سان گڏ طنز و مزاح بہ شامل هو. جوت ۾ ٻارن، زالن ۽ وڏن سڀني لاءِ مواد هوندو هو. هي ايڏو تہ دلچسپ پرچو هو جو ماڻهو ان جو انتظار ڪندا هئا. ان باري ۾ سرگواسي لالچند امر ڏنو مل لکي ٿو. "هن يار سنڌي نثر کي اهڙو ڪوور ڏياريو جو "جوت" جي چيچي ٻڌري ٿيڻ جو ڏينهن ٿيندو هو تہ در ۾ اکيون پائي ويهبو هو. ڪٿي جوت ملي تہ ڏسون. اڄ پرمانند ڇا ٿو چوي؟ ڪهڙو ٿو نئون تقطو ٻڌائي؟ ڪهڙي ٽسينگ جو ٿو نڪ چپ ودي؟ ڪهڙي اڙٻنگ جي لاک لاهي. پر هو وهلور ڪڏهن ڪو نہ ويو. لکڻي سندس اثرائتي هئي. رک رکائي ڪنهن جي ڪا نہ ڪندو هو. مذاق جو تہ ڏٽي هو (1). جوت ۾ پرمانند ٻين ليکڪن کي بہ همٿائيندو هو. بشرطيڪہ هو ان جي معيار مطابق لکن. اجواڻيءَ جي چوڻ موجب اهڙن ليکڪن ۾ واڌو مل گنگارام جو نالو ڪٿي سگهجي ٿو جنهن سهڻا اخلاقي مضمون لکيا (2). ڪيس جيڪڏهن ڪنهن جو مضمون جوت ۾ ڇاپڻو نہ هوندو هو تہ اڳلي کي سهڻي نموني ۾ آٿت ضرور ڏيئي ڇڏيندو هو. اهڙو پنهنجو ئي هڪ واقعو، نانڪي گدواڻيءَ پنهنجي مضمون "ڪاڪو پرمانند" ۾ هن ريت بيان ڪيو آهي. "ساهتيہ" جي شيواڪندي بهار بهار پيا ٿيندا هوا. ڏاڍو امنگ هون تہ سندن ان ڏس جون ڪوجنائون جنتا جي ڪن تائين پهچن. هڪ ڏينهن تہ جٽي ڏنائون. ڇا ڪجي، اخبار جا پنا آهن بہ، عام ۾ ايترو چاهہ ڪونهي. هيءَ بہ تہ ضرور لکڻو هو: پوءِ تنهنجو هيءَ جي رهجي ويو تہ دل ۾ نہ ڪج. ڏس، مون تنهنجو پنو ڪهڙيءَ نہ حفاظت سان سانڍي رکيو آهي. دلجاءِ ڪج، وجهندس ضرور. (3) هن جوت کان وڌيڪ ڪهڙو ڪم ورتو تنهن بابت اتم مير چنداڻي لکي ٿو: "جوت اخبار جيڪا سچ پچ عيسائي ڌرم کان وڌيڪ سنڌي سماج کي سڌارڻ لاءِ. سنڌي ساهت ۽ ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪئي. اهو سبب آهي جو جوت اخبار جي

---

(1) ماهنامو "جوت" جنوري 1947ع حيدرآباد سنڌ، ص - 23.

(2) History of Sindhi Literature by Ajwani p. 189.

(3) ماهنو "سنڌو" جيڪب آباد، مارچ 1943ع - ص - 39.

جوت اسان جي دلين مان نہ اُجهامي آهي...

"جوت اخبار سچ پچ سنڌي ساهت جي جوت هئي. پر مانيڊ اُن ۾ گوناگون پنگتي، تعليمي، اخلاقي، ادبي، تاريخي ۽ مذاقي لکيون ڏيندو هو. جن پانکن کي نہ رڳو سکيا، وندر ۽ سوجهہ ڏني، پر هن ۾ پنهنجي ساهت ۽ ٻوليءَ لاءِ سڪ پڻ پيدا ڪئي (1). ڀيرو مل آڏواڻي وري چوي ٿو : "جيڪڏهن جوت اخبار جاري نہ ٿئي ها، تہ مسٽر پرمانند نڪي سنڌي عالم ٿئي ها. نڪي پرمانند ميوارام ڊڪشنريون ۽ ٻيا ڪتاب جوڙي سگهي ها (2). ان ريت "جوت" جي ذريعي سنڌي ادب ۽ اديبن کي هڪ اسلوبِ مليو. طرز تحرير مليو ۽ معياري ادب مليو. اهوئي سبب آهي جو "گل ڦل" کي اڄ بہ سنڌي ادب ۾ وڏي حيثيت حاصل آهي.

پرمانند نہ رڳو 'جوت' اخبار هلائيندو هو پر ڪرسچن ريڊنگ روم ۽ لئبرري' بہ قائم ڪئي هيائين. جتان عام ماڻهو فائدو وٺندا هئا. اها لئبرري اتي قائم ڪئي هئي جتي اڄ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي عمارت ٺهيل آهي (3). شروع ۾ 'جوت' جي آفيس انهيءَ هنڌ هئي جتي هينئر ٻائي پرتاب جو محل اڏيل آهي (4).

جوت جي انتخاب مان هيل تائين ٽي ڪتاب ڇاپيا ويا آهن (1) دل بهار (2) گل ڦل (3) بروليون (5). هنن انتخابن مان اٿين ٿو ڏسجي تہ پرمانند 'جوت' ۾ مسلمان ليکڪن کي ناڳي ٻائيوار ڪونہ ڪيو آهي.

تصنيفون: پرمانند جا جوڙيل ڪتاب هي آهن:

---

(1) ماهنامو 'نئين دنيا' بمبئي- جولاءِ- آگسٽ 1961ع ازاد پرحو. ص ص 87 ۽ 88.

(2) ماهنامو 'جوت' جنوري 1947ع حيدرآباد سنڌ. ص 31.

(3) سکر سي ٻي ڏينهن از محمد اسماعيل عرساڻي، ڪتابي دنيا حيدرآباد سنڌ ڇاپيو پهريون سال 1985ع - ص 93.

(4) ماهنامو 'جوت' جنوري 1947ع حيدرآباد سنڌ. ص 17.

(5) پروفيسر ايل اي اجواڻي پنهنجي مضمون ۾ ڄاڻايو آهي منهنجي پا: رامچند تہ انهن (جوت جي پرچن) مان بروليون ڪڍي ٻارڙن ورڇڻ جي ڇمار ۾ ڪتاب بہ ڪڍيو هو جو ماسٽر هرپسنگ سکر واري جوڙيو (ماهنامو 'جوت') جنوري 1947ع حيدرآباد سنڌ. ص ص - 3 ، 4.

(1) هيرو گلو (2) لورڊ جي ناري (3) ڪرسٽ جي پيروي (4) ڄڻ وڏيڪ ڪين لڏو (5) قرآن جو بنياد (6) آتمڪ امرت (7) ڌرم مورتي (8) اپاٽشهار جي هستي (9) دل بهار (چار ڀاڱا) (10) گل ڦل (ٻه ڀاڱا) (11) سندباد سيلاني (12) هيري جي منڊي (13) يوسف مصري (14) اپولو جو قصو (15) شاهه جي رسالي جو سر ڪاپائتي (16) انگريزي- سنڌي ڊڪشنري ۽ (17) سنڌي - انگريزي ڊڪشنري. ان کان علاوه مضمون مياڻيءَ جي جنگ جيڪو پوءِ 'سنڌ جا مير' نالي ڪتاب ۾ شايع ٿيو.

ڊڪشنريون: پرمانند جو نالو لغت نويسن ۾ بنهه مٿاهون آهي هن جيڪي ٻه ڊڪشنريون، سنڌي- انگريزي ۽ انگريزي -سنڌي، جوڙيون تن جو مٽ سنڌي ٻوليءَ ۾ اڃا ٿي نه سگهيو آهي. ترجمي ڪرڻ وقت اڄ انهن ئي ڊڪشنرين کان وڌيڪ ڪم ورتو وڃي ٿو. هن پهريائين انگريزي سنڌي ڊڪشنري جو ڪم هٿ ۾ کنيو پر ڇاپي ۾ وري پهريائين سنڌي - انگريزي ڊڪشنري آئي. هن ٻنهي ڊڪشنرين جي تيار ڪرڻ ۾ ڏاڍي جاکوڙ ڪئي آهي عام ماڻهوءَ کان ويندي فني ۽ خاص ماڻهن، ڏنتوڙين، عالمن، اديبن توڙي مختلف ڊڪشنري، فني ڪتابن وغيره کي ڏٺو آهي. هن انهيءَ ڪم ۾ ديوان روچيرام گجومل. مرزا قليچ بيگ. ڀيرو مل مهرچند ۽ سهجرام تهلرام کان پڻ ڪافي مدد ورتي آهي. هڪڙي ڀيري منڇر جي پاسي جو دين محمد نالي هڪ شخص، حيدرآباد سول اسپتال ۾ ملي ويس تنهن پکين بابت ايتري معلومات ڏنس، جو هن جي ڇاڻ جي ساراهه جا ڏاڍا ڍڪ ڀريا اٿس. باقي گهرو ڇيدي، پهاڪن سان ۽ چوڻين سان ڀريل ٻوليءَ جو ڀنڊار هن کي پنهنجي ماءُ شريمتي پوري ٻائي ۽ ماميءَ شريمتي ڇيٽي ٻائي وٽان حاصل حاصل ٿيو (1). جنهن ڪري لفظن جون معنائون عام محاوري مطابق ڏيڻ ۾ وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي اٿس. پوين لغت نويسن هنن ڊڪشنرين کان ڏاڍو ڪم ورتو آهي. ڊاڪٽر بلوچ ته هنن ڊڪشنرين ۾ ڪتب آيل تمام لفظن، محاورن ۽ اصطلاحن کي ڪٺي پنهنجي 'جامع سنڌي لغات' ۾ شامل ڪيو آهي. هن جي سنڌي- انگريزي

(1) سنڌ جي هندن جي تاريخ از ڀيرومل مهرچند آڏوائي، ڀاڱو پهريون. سال 1946ع- ص ص 255 ۽ 256.

ڊڪشنري 1910ع ۾ ۽ انگريزي - سنڌي ڊڪشنري 1933ع ۾ ڇاپجي پڌريون ٿيون پر اڄ بہ انهن جي اهميت پنهنجي جاء تي آهي. ان هوندي بہ پرمانند ڪٽي ڪٽي لفظن جون معنائون ڏيندي وڏا هاڃا ڪيا آهن. مثال طور 'جٽ' جي معنيٰ A Musalman Sindhi Peasant ڏيڻ ڪمڏي نہ زيادتي آهي. اهڙيون معنائون سنڌي جي هندڪي ذهنيت جي عڪاسي ڪن ٿيون.

هن سنڌي- انگريزي ڊڪشنري کي سڌاري ۽ وڌائي ان جو نئون مسودو تيار ڪيو هو. جيڪو سندس مرڻ کانپوء سندس ڪوٺيء مان ڪو شاهينگ تڳائي ويو. جنهن جو اڄ تائين پتو پئجي نہ سگهيو آهي (1).

ڪرسٽ جي پيروي: پرمانند عيسائي ٿيڻ کان پوء، سنڌ ۾ عيسائيت جو وڏوپرچار ڪيو ۽ هيءَ ڪتاب پڻ انهيء سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. هي ڪتاب اصل ۾ هڪ جرمن ٿامس -آ- ڪيمپس جو لکيل آهي جنهن جو پرمانند سنڌي ٻوليء ۾ ترجمو ڪيو آهي. اهو ترجمو سن 1922ع ۾ تيار ٿيو ۽ 1923ع ۾ ڪمشنرس پريس، ڪراچيء مان ڇاپائي، حيدرآباد مان شايع ڪيو ويو. هن ڪتاب جي ترجمي کي هوتچند ڏيلمل ۽ ڪيچند امرتراء، سڌاريو ۽ درست ڪيو. ڪتاب جي ٻولي نهايت وڻندڙ، سادي ۽ اثرائتي آهي البت ڪٿي ڪٿي جيڪي هندي ۽ سنسڪرت لفظ استعمال ٿيا آهن سي گهٽو ڪٽڪن ٿا ۽ ٻوليء جي رس ۽ رواني‌ء کي متاثر ڪن ٿا. اهڙا چند لفظ ڏجن ٿا. سريشٽ، منڌارين، نرسنسي، انترمک، ايڪاگر وغيره.

پرمانند هن ڪتاب جي ٻاراهم ڪندي لکي ٿو، "هن ڪتاب جي ساک جيتري ڪجي اوتري ٿوري. هڪ سنت روز انجو باب پڙهندو، ۽ ان تي ڌيان ڪندو هو. ڪتان بہ ڪيڍي پڙهندو هو تہ انهيء گهڙي لاء ڳالهہ دل سان پوري پوري لڳي ايندي هيس. هڪ عالم ۽ ديندار شخص جو چوڻ آهي تہ ڪنهن جي اندر ۾ ايشوري پريم جو ٿوروئي انگ هجي سهي سو هي ڪتاب جي پڙهندو تہ آتميڪ فائدي بنا خالي نہ رهندو.... وري ٻئي جو چوڻ آهي تہ هن جي ڪهڙي بہ اوستا ۾ هوندو آهيان تہ ڪهڙي بہ خوف کي منهن ڏڻ جي توفيق اچي ويندي اٿم. هڪ

(1) ماهنامو 'جوت' جنوري 1947ع حيدرآباد سنڌ. (انگريزي حصو) ص - 18.

ڏرمي پرش ڀاڻَهنِ جي آزاد ڪرڻ لاءِ آلجئرس شهر ۾ ويو هو ته اتي موراڪو جي سلطان سان ملاقات ٿيس. جو پنهنجي ڪتب خاني ۾ وٺي ويس. ۽ عربيءَ ۾ جي ڪيترا عمدا عمدا دستخط ڏيکاريائينس تن ۾ 'ڪرسٽ جي پيروي' رسالو به هو. چويس ڇا ٿو ته جيڪي به اسلامي ڪتاب اٿم تن مڙيني ڪان هن کي مٿي ڪري ٿو ڄاڻان" (1). هن مان ظاهرآهي ته پرمانند هن پرچاري ڪتاب کي. اسلامي ڪتابن جن ۾ خود قرآن ڪريم بڻ اچي وڃي ٿو ڪان به مٿي درجو ڏئي جو ۽ ان طرح هو مسلمانن کي ڏڪوئي ٿو. هي ڪتاب نصيحتن سان ضرور ڀريل آهي ۾ قريو گهريو اچيو عيسائيت کي سپني ڏرمن ۽ مذهبن ڪان مٿي ڪريو ڏيکاري. هو ڀاڻ لکي ٿو. " ڪرسٽ جي سکيا ڪل سنتن جي سکيا ڪان مٿي آهي ۽ جنهن ۾ ڪرسٽ سندو پاڻ آهي تنهن کي ان مان لڪل امرت رس ملندو" (2). هو ٻئي هنڌ لکي ٿو. "سچ پچ سياڻو اهو آهي جنهن ڪرسٽ کي پاڻ خاطر دنيا جي مڙيني نولن کي جيئي برابر ٿو ڄاڻي" (3). هي آهي پرمانند جو ڏرمي اندازِ تحرير جنهن مان ٻين ڏرمن وارن کي ضرور ڏک پهچي ٿو.

ڪتاب مان ڪجهه نقطا پيش ڪجن ٿا:

1- هٺيلن ۽ لوبين کي ڪڏهن به سک نه آهي. جي دل جا غريب ۽ نهٺا آهن، سي ٿي وڏي آنند ۾ ٿا گذارين (4).

1- دلير عاشق آزمائش مهل مڙس ٿي ٿو بهي. ۽ دشمن جي دلبي ڏيندڙ چٽن تي نٿو لڳي (5).

3- پنهنجي احتياج سارو دنيوي شيون ڪم آڻ. پر سڌوري به انهن لاءِ رک جي هميشه جتاءَ واريون آهن (6).

ان ريت جي ڪتاب کي پڙهبو ته ان مان ڪيتريون ئي ڪمائتيون نصيحتون ملندون جهڙوڪ ياڻ کي گهٽ ڄاڻڻ. دوراندیشيءَ سان ڪم ڪرڻ. هٺ

(1) ڪرسٽ جي پيروي' ديباچو ص ص 2 ۽ 3.
(2) ايضاً ص 1.
(3) ايضاً ص 13.
(4) ايضاً ص 17.
(5) ايضاً ص 191.
(6) ايضاً ص 229.

۽ ڪوڙي آس ڪان پچڻ، آزمائش کي منهن ڏيڻ، ٻين جا عيب سهي وڃڻ، سچي عاشق جي پرک، صبر سکڻ ۽ ٻجڙين خواهشن سان چٽاڀيٽي ڪائڻ، نيت صاف رکڻ، پنهنجو وويڪ جاچڻ، ادم ڪرڻ وغيره.

هيرو - گلو: هيءَ هڪڙي دلچسپ، دلسوز، عبرت انگيز ۽ نصيحت آميز آکاڻي آهي جيڪا انگريز ليکڪ "ڪئنن سمٿ" جي لکيل آهي، جنهن جو پرمانند سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. ترجمو ڪندي ڪردارن جا انگريزي نالا مٽائي سنڌي هندن ۽ خالصن جا رکيا ويا آهن. هن آکاڻيءَ جا مکيه ٻه ڪردار هيرو ۽ گلو آهن جن مان هيرو نيڪيءَ جو ۽ گلو بديءَ جو نمائندو آهي. ٻنهي ڄڻن کي ننڍي هوندي نيک بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي پر گلو بديءَ ڏي مائل هو ۽ بدڪاريءَ ۾ چوٽ چڙهي وڃي ٿو.هن جي انهي ڪارڻ ۾ سندس ماءُ جو اجايو لاڏ پڻ ذميدار آهي حالانڪ هن جو پيءُ سختيءَ کان ڪم وٺي ٿو پر ان جي مرڻ کان پوءِ گلو ايترو ڪري پوي ٿو جو هو مشهور ٺي "گلو لوفر" جي نالي ٿي وڃي ٿو. هو نيٺ وڃي چورن ۽ ڌاڙيلن جي ٽوليءَ سان گڏجي ٿو ۽ پڇاڙيءَ ۾ جڏهن اها ٽولي جهلجي پوي ٿي ته انهن مان ڪيترن کي ڦاهي اچي ٿي پر گلوءَ کي قيد جي سزا ٿي ملي جو اتي ئي مري ٿو وڃي.

ٻي پاسي هيرو، ماءُ پيءُ جو چيو وٺي زندگي گذاري ٿو ۽ نيڪيءَ ڏي مائل رهي ٿو جيڪو هڪ معمولي ڪانير مان وڃي پيلي جو وڏو عملدار ٿئي ٿو.

هن ڪتاب جي ٻولي هوئڻ ته چيدي، عمدي ۽ سادي آهي پر ڪن ڪن هنڌن تي جتي غلط تلفظ جهڙوڪ خدمت کي خذمت ۽ غلط محاورن جهڙوڪ ٽپي باهه ٽيڻ کي ٽپي لوهه ٽيڻ اچن ٿا اتي البت ڪنڪي ٿي.

هن ڪتاب جي خاص خوبي اها آهي ته ان ۾ نيڪيءَ ۽ بديءَ ٻنهي جي گڻن ۽ اوگڻن کي نروار ڪري ڏيکاريو ويو آهي. سڄي آکاڻي نصيحتن سان ڀري پيئي آهي. چند نصيحتون هت ڏجن ٿيون.

هيري جي پيءُ سرنداس کي هي ٽي نصيحتون ياد هيون جيڪي هن جي کوٺي ۾ هڪ تختيءَ تي لکيل ٽنگيل هيون"

(1) ڏٺيءَ جو ڊپ ڪر، سندس ڊپ سڀ احتياج ٿو ٽلي، جنهن وٽ اهو

آهي تنهن وٽ جڻ سرڳ آهي.

(2) پنهنجي پورهئي سان پنهنجو گذران ڪر. جيڪو پنهنجي محنت سان پاڻ پالي ٿو، ۽ ٿوري ۾ ئي راضي رهي ٿو، تنهنجو سکيو ۽ آسودو گذر ٿيندو، ۽ جڻ سڀ ڪان وڏو خزانو اٿس.

(3) سدائين سچار رهه. جيڪي صحيح آهي سو ڪر ته بدن ۾ نرولو رهين، تنهنجو ڳالهائڻ وڻندڙ ٿئي، تنهنجا قدم سالم رهن، ۽ توکي ننڊ مٺي اچي. ڇالاءِ جو اپاٿهار تنهنجو مددگار آهي.

- ناداني ٻار جي دل سان ڳنڍ ٻڌي پيئي آهي، پر سيکر سندي ڇڙهي ان کي ڪڍي ڪندي ٻاهر.

- ڇڙهي ۽ ڇڙٻ ۾ سيائپ آهي، پر نينگر جو پنهنجي وه ڇڏبو سو مائٽ پڇائيندو.

- مائٽن تي هي ڳرو فرض آهي ته پنهنجي اولاد کي چڱي تعليم ۽ تربيت ڏين. ائين ڪرڻ سان کين ڇنبو ته اڏي ٿا ڇڏين.

وري چوٽيون بہ اهڙيون ئي ڪتب آيل آهن:

- سنڌي ماڻهوءَ کي جيڪو ڀرپائين عقل ٿو اچي سو شل منهنجي ڪتي کي بہ نہ اچي. پر پوءِ ٿو اچيس سو شل منهنجي پيرمرشد کي اچي.

- ڏٿي پرڪجي سندس نوڪر مان، پر ماءُ پرڪجي سندس ٻار مان.

- لڄن بنا سونهن ڪهڙي ڪم جي.

ان ريت سڄي آکاڻي ۾ چوٽيون ۽ نصيحتون ڏاڍيون وڻائيون ۽ وزنائتيون ڏنل آهن. هو هڪڙي هنڌ هيري ۽ گلوءَ جي ڀيٽ هن ريت ٿو ڪري:

"گلو جي ماءُ هيري ڏي پيئي نهاري تہ ڏس تہ ڪهڙو نہ وسن جهڙو، ڳاڙهو ڳتلو آهي. وار ڊگها پورا. ڪهڙو نہ ميو متارو آهي. هوڏانہ گلوءَ ڏي نهاري تہ منهن منائو. اکيون ڏرا ڏيئي ويون اٿس. فقط هڏن جي مٺ آهي. سو پاڻ جهلي نہ سگهي ۽ زار زار پيئي رئي."

"جڏهن هيرو ويو تہ گلوءَ ماءُ کي چيو تہ پياري جيجل! آءٌ سمجهان ٿو تہ تنهنجي دل ۾ چا پيو وسي تہ جي منهنجو گلو بہ هيري هڙو ڌرمشٽ، پاڪدامن،

اندر جو اڃو اجرو ۽ وڏو هو ٿي رهي ها تہ سندس وانگر هَريو ڀَريو، ڳاڙهہ ڳٽو، ڏَڄَ مَڄَ جهڙو هجي ها."

ڪتاب وارو هيري جي شادي وري سڄڻ جهڙي بدنام ماڻهوءَ جي سلڇڻي ڌيءَ ڄمي سان ڪرائي، اهو ڏيکاري ٿو تہ ماڻٽ جي ڏوهن جي سزا سلڇڻي اولاد کي ڇو ڏجي ۽ ان کي سماج ۾ حقارت سان ڇو ڏسجي. ڇو نہ ان کي مان ۽ مرتبو ڏيئي مٿيرو ڪجي، جنهن ۾ ئي سموري سماج جي ڀلائي آهي.

مطلب تہ هي ڪتاب مال توڙي رومال پنهنجي لحاظن ڪان پڙهڻ ۽ هنئين سان هنڍائڻ لائق آهي.

دل بهار: پرمانند 'جوت' اخبار ۾ آيل مزيدار، ڪلائيندار، وندرائيندڙ ۽ نصيحت آميز ٽوٽڪا ڪٺي ڪري 'دل بهار'(1) نالي ڪتاب 1904ع ۾ حسن باڳن ۾ ڇاپرايو. اتم ان ڪتاب جو نالو 'گل بهار' (2) ڏنو آهي جيڪو غلط آهي. هو وڌيڪ لکي ٿو، "پرمانند واقعي مذاق جو ڏٽي هو. سندس مذاق دسٽو هجي تہ سندس ڪتاب 'گل بهار' جا چار پاڳا پڙهي ڏسو. اڪثر مذاق اهڙو جو کلائي بہ، تہ ڇهنڊڙي بہ پائي (3).

هن وقت منهنجي اڳو 'دل بهار' جو چوٿون ڀاڱو آهي، جيڪو سنجيده طنز ۽ مزاح جو مرقع آهي پر ڪٿي ڪٿي انڻ سهائيندڙ پڻ، جنهن ڪري ان لاءِ ايترو چوندس تہ هو چاڇي بہ ڇٽي ۽ ڇهنڊڙي بہ ٿو پائي. چند مثالن مان ڳالهہ واضح ٿي ويندي:

ميو باڳو خان: هن عنوان هيٺ پرمانند، مير نصير خان ۽ مير باڳي جي ملاقات بابت اجهو هيئن لکيو آهي، "مير باڳو جڏهين اندر ويو تہ نو ڏهہ قدم پري جتي لاهي متيءَ هاٿا پير آئي غاليچي تي وڌاءِ.... مير نصير خان باڳي خان کان پڇيو تہ باڳا خان، تَسان بہ مير يي سڏائيندي هو؟ هن چيو تہ "ساءِ هو ويئين سان مير." تڏهن مير نصير ڏمرجي پڇيو تہ 'تڏهين اسان ڪئون هئن؟ 'مير باڳي جيو تہ تسان ظل الله هئي يعني پاڄو خدا جو. تنهن تي مير نصير خان ڏاڍو خوش

(1) History of Sindhi Litrature (Ajwani) p. 189.

(2 ۽ 3) ماهوار 'نئين دنيا' بمبئي، جولاءِ آگسٽ 1961ع ص 88.

ٿيو ۽ منشيءَ کي حڪم ڏنائين تہ هن کي ٻہ جانو لکي ڏي. ٻہ ڀتو حاضر ڪونہ هو. تنهن تي چيائين تہ 'دلي دا ٽڪر چا ڏيوين تہ مٺن مير باگي کون لک ڏيوان . پوءِ مير باگي کي ٽڪر تي ٽنڊي باگي جي جاگير جو پروانو لکي ۽ لونگي ۽ پنج سنجي ڏيئي روانو ڪيائين (1). هيءَ آهي هڪڙي پڙهيل ڳڙهيل هندو عيسائيءَ جي ذهنيت. مسلمان بادشاه جي ڪردار بابت. مير نصير خان سنڌ جو آخري تاجدار هو جنهن کان انگريزن جنگ ڪري حرفت سان ملڪ ڪٽيو. هڪ مسلمان حاڪم کي هڙو ڪري پيش ڪيو ويو آهي جن ڪو مست موالي جهوني ۾ ويهي حڪم هلائي. هي ٽوٽڪو لکي ڇاپرائي پرمانند هڪڙو تہ ڪوڙو واقعو (2) ڏنو آهي تہ ٻيو تہ مسلمان حاڪم کي چمو ڪري پش ڪيو اٿس. اجان بہ ڏسبو تہ مير باگي خان کي اهڙو بيوقوف ڪري پيش ڪيو آهيس جو هو آيو هو مير نصير خان سان دربار ۾ ملڻ ۽ منجهس ايتري بہ فضيلت ڪا نہ هئي جو پير چنبڙي صاف ڪري غاليچي تي قدم رکي. ان ريت هن هڪ طرف انگريزن کي خوش ڪيو آهي تہ ٻئي طرف مير نصير خان ۽ مير باگي خان يعني مسلمان حاڪم طبقي تي اڻ سهائيندڙ چٿر ڪئي اٿس. اهو آهي سنڌ جي هندو طبقي جي ڪجهہ حصي جو حال.

ائين ڪونهي تہ سڄو ڪتاب اهڙين دل ڏکائيندڙ ڳالهين سان ڀريل آهي. پر ان ۾ ڪيتريون سهڻيون ڳالهيون بہ آهن. مثال:

ٿانءَ ڪٿي هڪڙو، ٽڪو اچي ڪهڻ تي: ڳالهہ ٿا ڪن تہ سيٺيءَ جي درگاهہ تي اڳي جيڪو مسافر وڃي رهندو هو تنهن کي هڪ غيبي ڪٽورو کير جو ۽ ٻہ مانيون ملنديون هيون. هڪ لڳا ڪنهن مسافر کي اچي من ۾ ڪَپڙ پيئي سو اهو ڪٽورو ٿي پاڻ سان ڪٺي ويو. انهيءَ کان پوءِ چون ٿا تہ مسافرن کي غيبي طرح مانيون ۽ کير ملندو هو. پر کير ڪٽوري بدران ٽڪر جي وٽي ۾

---

(1) دل بهار (ٻاگو چوٿون) ص ص - 71. 72 ۽ 73.

(2) مير باگي خان. ٽنڊي باگي واري کي جاگير صرف ان ڪري ملي جو هن سنڌرائيءَ سان شادي ڪرڻ خاطر ملڪ ۽ ملڪيت ۾ حصي تان هٿ کنيو هو. ڏسو مشهور سنڌي قصا (سنڌ جا عشقيہ داستان-1) مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد. ڇاپو پهريون سال 1963ع ص 281.

پنجي ايندو هو. تنهن ڪري چوٿي آهي تہ ٿان؛ ڪٿي هڪڙو تہ ٽڪر اچي ڳهڻ تي.
هيو مثال ڏسو؛

سوڏي: موڏي هڪڙو بازار ۾ ويو. روٽي ڳنهڻ. ڏينهن ڏاڍو گرم هو ۽ لوهہ پٽي تي ساڙيو ۽ جڻن هي رستي تان ٽرندو بي ويو تہ ٽڪو جو هٿ ۾ هئس تنهن تي پکهر ويو ڳڏ تيندو. تڏهين موڏي اتي بهي پسيل ٽڪي ڏي نهاري چيائينس تہ پيارا سچڻ، روءُ نہ: آءُ توکي ڪين خرچيندس. آءُ بک مرندس پر تنهنجو وڇوڙو ڪين سهندس. ائين چئي ڳوٺريءَ ۾ أهو ٽڪو وجهي در در ويو ٽڪر پنندو.

گل ڦل: هي ڪتاب 'جوت' اخبار مان چونڊيل مضمونن تي مشتمل آهي. البت ان ۾ هڪ مضمون. 'اڳينءَ ۽ هاڻوڪي هلت چلت ۾ ڀيٽ' لکيل واڌو مل ڪنگارام. 'ديش مترُ' اخبار کان ڪنيل آهي. ٻين ليکڪن جا مضمون هن ريت منجهس آيل آهن جن جي ميحتا خود پرمانند. گل ڦل جي ٻئي ڀاڱي واري ديباچي ۾ ڏني آهي:

عنوان	ليکڪ
لڇيرام	آدسودو مل ٽيڪچند گدواڻي.
صحرا بيابان جو نظارو	شامداس ن. چولاڻي
مصر ڏيهہ جا جهونا يادگار	شامداس ن. چولاڻي
حيدرآباد شهر 1836ع	جي. ايف. هڊل. ترجمو نارائڻداس ملڪاڻي
ڪوهستان جو سير	ريواچند دولترام آڏواڻي
يورپ جو سير ڊاڪٽر	هيمندس روپچند
تند بتان تار	ڪ. ج. ٽڪر
هوائي جهاز	ڪ. ج. ٽڪر

هن ڪتاب جو پهريون ڀاڱو 1925ع ۾ ۽ ٻيو ڀاڱو 1936ع ۾ شايع ڪيو ويو. پهريون ڀاڱو ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻيءَ جي صلاح تي ۽ ٻيو مستر لڌارام موهنداس جي چوڻ تي شايع ڪيو ويو. ان بابت پرمانند لکي ٿو؛

"تنهن لاءِ ڪن دوستن جي صلاح تي، خاص ڪري پروفيسر ايچ. ايم.

گربخشاڻي ايم. اي. جي. ته 'جوت' ۾ ٽيهارو ورهين کان جي طرح طرح جا مضمون ڇپيا آهن. ڇا اخلاقي، ڇا تعليمي، ڇا تواريخي، ڇا سائنس جا، ڇا جيتن، پکين ۽ جانورن جا بيان، ڇا جهونن ۽ ڏٺلن شهرن جا احوال، ڇا سورمن ۽ نيڪ مردن ۽ زالن جا چريتر، ڇا جهنگ جا شيل شڪار، ڇا ڏند ڪٿائون، ۽ عمديون ۽ نصيحت ڀريون ڪهاڻيون ۽ نقل- سي جوندي هڪ ڪتاب ڇپائجي."

"سو اهڙا مضمون ڪڏي هن رسالي ۾ ڇپايا ويا آهن."

اڳتي هلي هن ڪتان جي ٻنهي ڀاڱن کي يڪو ڪري، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ڇاپايو آهي.

موضوع جي لحاظ کان 'ڪُل قُل' معلومات جو ڀنڊار آهي. خليفو هارون رشيد ۽ قاضي، اڪبر، ٿامس مور ۽ منشي آوتراء وارن مضمونن مان سيرت، صورت ۽ ڪردار نگاريءَ جي جهلڪ پسجي ٿي. خليفي هارون رشيد جي تحمل ۽ انصاف پسندي ۽ قاضيءَ جي قدردانيءَ کي هن ريت چٽيو ويو آهي "خليفي پڇيس ته گهوڙي جي ڪيئن خبر پيئي ته منهنجو آهي؟ قاضيءَ چيو ته اهو پار ٻه سهي ڪري سگهي ها. مون ڇا ڪيو جو جنهن رستي تان توهين ۽ منڊو اچثا هئا، تنهن جي پر ۾ گهوڙي کي ڪٽي ٻيهاريم. ٻهريائين منڊو لنگهيو ته گهوڙي نهاريس ٻه ڪين. پر اجا اوهان پير وڌو ئي ڪين ته گهوڙي ونءِ هشڪار ڪئي. تنهن مان سهي ڪيم ته گهوڙو اوهان جو آهي. خليفي چيس ته تون اهڙو ڏاهو آهين جهڙو سليمان بادشاهه." پوءِ پاڻ ڄاڻايائينس ته مان ڪير آهيان، ۽ ونءِ ويس بغداد ۾ ۽ اتي جو ڪٽي قاضي ڪيائينس.

اڪبر بادشاهه جي صورت ۽ سيرت بابت اجهو هيئن لکيو اٿس. "اڪبر پنهنجن وڏن جي ريت جي ابتڙ مٿي جا وار رکي، ۽ ٽوپي ٻه ڪين پائي، انهيءَ بدران مٿي کي صافو ٻڌي. سوچون ٿا ته انهيءَ لاءِ، ڇي، رعيت جي ريت رهت تي هلي، منجهن هر دلعزيز ٿيان. ڏاڍي جنگهه کهليندو هلي، ڇڻ منڊو آهي، ته ٻه پير ۾ ڪو ٻه حساب ڪونهيس. بدن پوري انداز وارو اٿس. نڪي سنهون ۽ ڳريل نڪي ٿلهو ۽ ڳٽڪو آهي. اهڙو پيو ڀائنجي جو منجهس زور ۽ طاقت ڏاڍي آهي. ڪلي ٿو ته ناوٽندڙ پيو لڳي، پر جڏهن ديرينو ۽ سانت ۾ آهي، تڏهن چهرو شان ۽ شوڪت

پريو اٿس. سندس روش ڏاڍا رعبدار آهن."

"....... عام خلق کي ۽ اميرن کي روز اچي احوال ڪرڻ جي اجازت آهي. ۽ جڏهن پاڻ ڳالهائيندو آهي ته کهرائيءَ کان نرمائي وڌيڪ پسند ڪندو آهي. انهيءَ حليمائيءَ ۽ خوش خلقيءَ ڪري نهايت هردلعزيز آهي. بلڪل تيز فهم ۽ سياڻو آهي. ڪٿي به ڪو خوف خطرو هوندو ته جهٽ اڳئي سهي ڪري وٺندو هو. ۽ ڪارروائي ڪرڻ لاءِ پورو پورو وجهه جهٽي وٺندو هو."

ٿامس مور لا لکي ٿو. "ٿامس مور ۾ ڪئي گڻ هئا. تاجي پيٽي پٽ هو. جهڙو هو فرمانبردار پٽ، تهڙو هو چڱو پيتار. پيءُ ته اهڙو ڪو ڳوليو ليي. خدا جو سچو پانهو هو. يار ويس هو. پاڙيسرين جو دردوند سڄڻ هو. غريبن جو مٽ هو. بادشاهن جو وفادار نور هو. انصاف ڪرڻ ته ڪانٽس سڪي."

منشي آوتراءِ بابت چوي ٿو. "صاحبيءَ ڦڻ کان پوءِ انگريز سرڪار پنج ڇهه سؤ رپيا ڏيئي چڱي عهدي تي رکيو. پر نه قبوليائين، چي، هڪڙي ڏٿيءَ جي چاڪري ڪير سائي بس آهي. پوءِ ڌرم ڏي لاڙو رکيائين."

مرزا خسرو بيگ جي باري ۾ رقطراز آهي ته. "ميرن جي ديرن جو منجهس اهڙو ته ويسام هو. جو هڪڙي ديري سندس نسبت چيو ته هو بلڪل سياڻو آهي ۽ عمر بادشاهن وٽ گذاريو اٿس، ۽ هو هميشه سندس صلاح مصلحت تي هلندا هئا."

هن لکيتن مان ظاهر آهي ته پرمانند جڏهن لکڻ ٿو وهي ته پنهنجي ڪردارن جون خوبيون توڙي وڏون سهسهائيندي نموني ۾ ظاهر ڪري ٿو ڇڏي. ائين چئبو ته اهڙن موقعن تي هن جو قلم ڏيرج وارو هو ۽ جذباتي ڪين تي ويندو هو.

يوسف مصري: پرمانند پاڻ عيسائي مذهب اختيار ڪيو هو تنهن ڪري هن ڪتاب ۾ هن اها ڪهاڻي ڏني آهي جيڪا ڪيس ڌرمي ڪتاب "توريت" ۾ ملي جيڪا عام آڪاڻيءَ کان ڪجهه ڀئي نموني تي آهي. ان ۾ مٿس زليخا ڪا نه ٿي عاشق ٿئي پر مصر جي شاهي ڪپتان "پٽيفر" جنهن وٽ ڪيس پائر وڪئي ٿا وڃن تنهن جي زال (جنهن جو نالو ڏنل ڪونهي) ٿي هن کي پاڻ ڏانهن بري ڳالهه

لاءِ ڇڪي پر يوسف پاڪدامن ٿو رهي تنهن هوندي به انهيءَ رن جي ڪوڙي الزام هيٺ تي پيغمبر يوسف کي ڪٽي ٿو قيد ڪري. مطلب ته هيءَ آکاڻي ڪيترين ڳالهين عام مشهور ڳالهه کان نرالي آهي.

آکاڻي پوري ڪري، پڇاڙيءَ جو حاصل مطلب ڏنو ويو آهي جنهن جي ذريعي ان آکاڻيءَ مان سورهن سودمند سبق ڪڍي ٿو عام جي اڳيان رکي. اهي سبق ڇا آهن؟ فقط ڪمائيتيون ۽ ڪارگر نصيحتون آهن جيڪي هو عيسائيت جي پرچار لاءِ ڪتب ٿو آڻي" مطلب ته هي ڪتاب سنڌ ۾ عيسائيت جي پرچار ڪرڻ لاءِ لکيو ويو آهي.

معلوماتي مضمون: هن مجموعي جي پڙهڻ ۾ دلچسپي انهيءَ ڪري به وڌيڪ ورتي وڃي ٿي جو هڪ پاسي ٻولي سادي ۽ سوادي آهي ته ٻئي طرف معلومات ۽ نصيحت حاصل ٿئي ٿي. معلوماتي مضمونن ۾ مير علي مراد جو شڪار، دهليءَ ۾ بادشاهن جو محلات، ڪوهستان جو سير، ٿر جو سير، جهنگل جو شيل سان گڏ يورپ جو سير، پامپي شهر، ڪولار سون کاڻيون. منگر وغيره. اسان کي نه رڳو پنهنجي ملڪ جي حالتن ۽ احوال کان واقف ڪن ٿا پر يورپ جي خبرچار به ڏين ٿا. ان ريت سنڌي ٻوليءَ ۾ يورپي ماڻهن، ملڪن، خيالن ۽ ادبيت بابت معلومات جو اضافو ٿئي ٿو. دهليءَ ۾ بادشاهن جو محلات ۾ طاؤسي تخت بابت معلومات اجهو هن طرح ڏنل آهي:

" ديوان خاص جي چوڌاري ڳرا ريشمي پردا ڏنل هئا جي سونين زنجيرن ۾ ٽنگيل هئا. ۽ وچ ۾ هو طاؤسي تخت نجي سون جو. ڇهه فوٽ ڊگهو ۽ چار فوٽ ويڪرو- سڄو جواهرات سان مڙهيل ۽ مور جي شاندار پڇ جي صورت ۾ ٺڪيل هو. نهري سون جو صندل، ڇهن سونن پاون تي ٺهيل يا بيٺل پٺي ڏنو. مٿانئس هو موتين جي جهالر سان سونو ڇندو ۽ سڄو وري بيٺل هو ٻارهن سونن ٿنين تي، جي جواهرات سان پٺي ٻهڪيا. ٻن طاؤسن جي ڳنڍيل ٻت جي وچ ۾ هو وڏو طوطو، جو هڪڙي زمرد مان گهڙيل هو. ۽ اکيون سندس ٻن ياقوتن جون ٺهيل هيون. تخت اڳيان مخمل جون به ياري ڇنيون هيون، جن تي موتي مڙهيل هئا ۽ به سونا ملُي ننا. جن تي هيرن جي جڙت هئي، هي ڪاريگريءَ جو ڪم هڪ فرينچ سوناري

نالي آسڻ جو ڪيل هو. جو شاهجهان بادشاهه جي ڪچهريءَ ۾ رهندو هو. انهيءَ تخت تي هڪ ارب ۽ پنج ڪروڙ فرئنڪ لڳا." ان ريت هرهڪ مضمون ۾ گهربل معلومات ٿوري ۾ ڏنل آهي. ڪٿي ڪٿي اها معلومات ايتري ته گهٽ ڏنل آهي جو ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ کي چوڻو پيو ته. "جيڪي معلوماتي مضمون ڏنل آهن، انهن مان ڪن ۾ معلومات جي گهٽتائي ايتري قدر آهي، جو ناقص پيا لڳن، ۽ پڙهڻ کان پوءِ تشنگي محسوس ٿئي ٿي." آءٌ عبدالمجيد سان ان ڏس ۾ شامل راءِ آهيان.

هن مجموعي ۾ معلومات جو هڪڙو پيو انداز به ملي ٿو اهو آهي عيسائيت جو پرچار. پرمانند عيسائي سنتن ۽ سنتياڻين جي ڪردار ۽ اخلاق بابت جا بجا اپٽار ڪئي آهي ته جيئن اهو اثر وهي ته عيسائيت جي اخلاقيات اهڙي آهي جو ماڻهو ڏاڍا نيڪ ٿا ٿين. هو انهن هنڌن تي هندو سنتن جي خيالن ۽ ڪردار کي به اجاگر ڪري سگهيو ٿي. پر هن ائين نه ڪيو. حقيقت هيءَ آهي ته هرڪنهن قوم ۾ ڪي نه ڪي چڱا ۽ ڏاها ماڻهو هوندائي هوندا آهن جيڪي پنهنجن ماڻهن کي هميشه چڱائيءَ ڏانهن موڙيندا ۽ ڇڪيندا رهندا آهن. هن جو هر هنڌ عيسائين جا احوال ڏنا آهن سو مطلب رڳو آهي عيسائيت جي پرچار جو جنهن تي هو سنڌ ۾ مقرر هو.

هن جو نيون انداز هو لفظ ڪتب آڻي ان جي سمجهاڻي ڏيڻ؛

(1) ستاوڙي کان پوءِ سَهِيڻو ٿيندو هو. رات جو گهوٽين جي گهر ڪنواريتا ايندا هئا. مرد مردن ۾. زالون زالن ۾. گهوٽين جي سوڙ تي ڪنواريتا پنهنجي سوڙ وڇائي ويهندا هئا. پاڻ ۾ ياڪر پائيندا، ڳائيندا، تاڙيون وڄائيندا ۽ چرچا يوگ ڪندا هئا. ڏاڍيون خوشيون ۽ مزا ڏيندا هئا.

(2) پهرئين سال جي شڪاري پکيءَ کي چون چوز. ٻئي سال جو ٿيو ته چوندا ٻئي سال جو تريناڪ. پوءِ ٽئين سال جو تريناڪ وغيره اهي پکي سال بسال ڪنپ ڇائيندا آهن. اهڙي پکيءَ کي چون ڪُريز. ڏارينڊڙ ديسي پکين کي ڇهين مهيني بعد اڏائي ڇڏين، ڇو جو ڪريز جي سنڀال هر ڪنهن کان ٿيڻ جي نه آهي. ڪريز واري پکيءَ کي ڪي ڪاريگر، جي پاڻ حڪيم هجن، سي رکي سگهندا آهن. ڪنپ ڇائڻ بعد پکي ڏاڍو ڪمزور ٿو ٿئي، تنهن کي ٿڌيءَ جاءِ ۾ ويهاريندا آهن.

جيڻرا پکي کائڻ لاءِ ڏيندا اٿس. ۽ طرح طرح جا روغن. مصالح ۽ دوائون ڪارائيندا اٿس. تڏهين وڃي ڀيا ڪنب ڪري.

(3) ڪتيائي اسان کي دسي ٻئي ٿهي- هي سائبيريا جو پکي آهي. جو برف ڪان ڀڄي اسان وٽ سرءِ ۾ نو اچي. سرءَ جي ڇهرڪي به ڪري سڏينس. سندس پچ جي لوڌ ٻئي ٻيئي. ۽ ڪنڌ اهڙي طرح پيئي ڌوڻي. جو چڻ سلام ٿي ڪري.

(4) لاز جو ٻلو مري تنهن جو ٻچ ڪارو: ڪونڙي، وٽ اچاڻ لڳي ۽ سکر مان جو موٽي. تنهن جي نڪ تي ڳاڙهو جتو هوندو آهي. ۽ بچ به ڳاڙهو نيوبويس. ان کي 'لارو پلو' ڪري سڏين.... لاڙو پلي ۾ لاءِ نه ساءِ.

ان ريت جي اپياس ڪبو ته 'گل فل' سڄو معلومات سان ڀريل نظر ايندو. هن ڪتاب ۾ نه رڳو معلومات ذنل آهي پر نصيحتون به ڪهڻيون ڪيون ويون آهن. مثال؛

(1) برهمڻ آباد جي بربادي، جو ذڪرڪري نصيحت طور چيو ويو آهي. "هندو جو خدائي غضب سڄي شهر تي ڪڙڪيو. سو فقط راجا بڇڙو هو. ائين نه هوندو ضرور ماڻهن جا ڪرتوت به بد هوندا". تڏهن ته ههڙي حالت ٿين.

(2) حڪا ڪڻ براڻڻ لاءِ جوي ٿو. اسانجا ماڻهو به. يورپي ماڻهن ۾ جيڪي چڪا ڪڻ آهن سي نه. پر سندن پاهريون ڳالهيون اختيار ڪيو. پاڻ کي ڪلتهاب ٻيا ڪن.

(3) شادي، لاءِ نصيحت ڪندي لکيو اٿس. "جي ٻانئين ته شادي ڪريان ته ٿسن کي نه مو. دريافت ڪر ته ٻانهن چڱي ڪرائتي ۽ سلڇڻي آهي يا نه. ۽ پاڻ سينگارڻ ۽ اُهن ويسن وڳن جو ته مرض ڪو نه پيل اٿس. اُجا ويس وڳا ٺهن ٻنهنجي نتيءِ اڳيان. نه ٻين مردن کي ڏيکارڻ لاءِ. چوڪري، جا مائٽ غريب هجن ته ٻولو ڪونهي. پر اهو سماءِ رک ته نينگر نياڻي. شعور ڀري. ۽ ڏاهي آهي يا نه. اهري زال شاهوڪار جي ڌيءَ کان سرس ڪارائتي ٿيندء. زال سلڇڻي ۽ سگهڙ هجي. ته متان سائس ڪهي ۽ ڪلڪل ڪرين سائس چڱي، طرح ورتج"

(4) زال ذات لاءِ وري هيئن لکيو اٿس. خوش نصيب اهو جنهن جو گذر

سياڻي زال سان آهي. پر جنهن پر ڌڻيءَ جو ڊپ آهي تنهن کان مٺي پيو ڪو به ڪونهي.

- شينهن ۽ اجگر سان گذارجي. بڇڙي زال سان نه گذارجي.

- سانيتڪي مرد لاءِ واتراڌي زال اهڙي آهي. جهڙو ڪنهن پيرمرد لاءِ واريءَ جي پٽ تي چڙهڻ. سور پر سور!.... حيا واري آهي ته سو نور م نور! سيلوان زال جو ملهه آهي ئي ڪونه.

(5) ضمير بابت سمجهاتي هن ريت سو دني. "تون ڪهڙن ئي حرفتن سان پنهنجو گناهه لڪاءِ پر وويڪ تنهنجي دل اندر ساکي سيو وبٺو آهي. جو تنهنجو سک فنائيندو. توکي آرام ڪرڻ نه ڏيندو. ڪيڏن جو شاهد به پاڻ. ته جج به پاڻ. ته قيدخانو به پاڻ آهي."

پرمانند مختلف مضمونن م ڪهريون نه عمديون ۽ نيڪ نصيحتون ڏنيئي ويو آهي.

عبارت ۽ بولي: پرمانند جي بولي سادي. سبڪ. مائيدار ۽ دل نبائيندڙ آهي. موقع ۽ مهل سارو تز لفظ. محاورا. پهاڪا. اصطلاح ۽ جوئيون عبارتن م اهڙيون ٺهڪايون اٿس جو جزت جو ڏيکاءُ پيون ڏين ڪنهن کي بولي سکڻي هجي ته اهڙا ڪتاب ضرور پڙهڻ ڪنس. ائين ڪونهي ته سڄو ڪتاب غلطين ۽ اوتاين کان پاڪ آهي البت جتي غلطيون ٿيون اڄن اتي ذهن کي جهٽڪو اچيو وڃي. هن تاريخ کي تواريخ. حڪمت عملي کي حڪومت عملي. وعدو کي واعدو. آزاد خيالي کي آزادي خيالي ڪري ڪم آندو آهي. جيڪي غلطيون بوليءَ جي هيڏي ساري چاتوءِ خاص ڪري هڪري لغت نويس کي نه ڪرڻ کهرجن. پر جتي هٿ ڪنائي ساک ڪيڻ. جنا جذائن. وهو ڊڳو. پتو پاڻ. به بدويون جهه بدوبون. رتو لهي وجي پر وٺو نه لهي. ترار جي کهاءَ کان زبان جو کهاءُ تکو آهي وغيره جهڙا محاورا ۽ پهاڪا. جونيون ۽ روزمره استعمال ئو ڪري اتي دل بهاربهار ٿيو وڃي.

پرمانند مضمون نگاري ڪندي جيڪا منظر نگاري ڪئي آهي تنهن مان به ڪجهه رس ولڻ گهرجي. سانوڻ جو نظارو ڏسو ته ڪيڏن حسيو اٿس. ڪهڙون تيون. اتر بار ڏي ڪڪر جوڙي ڪلي. وڄڙين واڄو ڪيو. منڊل منڊيا.

جهڙ آيو جهاڻي تہ چاڻ مينهن وسيو. منداڻي مينهن جي ڪنون نہ ڪوني! رات جو وسي وسي تڙ تاسيارا سي پري ڇڏيائين. هڪ ارزان ان نيندو. پيو مڪڻ منجهہ ماڻي. غريب غربا اهڙا تہ سرها ني ڏٺا. جو صبح سان ولي ڪو بيت ڏين لڳو. چي. وچون وسن آيون تهہ - تهہ مينهن ثمن. جن مهانگو لهي ميزيوسي ٿا هٿ هٿن. پنجن منجهان پندرهن نيا اٺين ٿا ورق ورن. ڏڪاريا ڏيهن مان سل موذي سڀ مرن!" هتي مضمون نگاري ۽ منظر نگاري ٻئي اهڙيون جڙيون پيون آهن جو هڪ ٻئي ڪان ڌار ڪري نٿيون سگهجن. وري مضمون ۾ رس ۽ رحاءُ اهڙو آهي جو واه واه.

ازانسواءِ هن هڪ ٻن ڳالهين ڏانهن اتر ڏيان ڇڪايو آهي. تن ۾ ڏيان لهڻو. هو لکي ٿو تہ. "برمانند جو زندگيءَ بابت رخ عقل بسند ۽ آدرسوادي هو. هن جو ايشور ۾ وشواس. وهم يا انڌوشواس وچان نہ هو. ان ڪري ٿي هو قسمت يا نصيب جو قائل ڪو نہ هو. جيئن ٻاڻ هڪ مضمون ۾ جوي سو 'قسمت يا تقدير. اها صرف ماڻهن ناهي آهي' ٻنهنجي سائنرتا. نبلائيءَ. اتجاتائي يا سبتيءَ ڪي لڪائڻ لاءِ."

شري برمانند لوڪ ساهي ويچارن جو حامي نودسجي... هن جي لاءِ. حاڪم جو فرض اهو آهي تہ هو انصاف پسند. بي ريا ۽ عام ماڻهن جو چاڪر ني رهي ... 'هميشہ حق ڏجي حق ونجي. جو جيو انن تہ رڪ جا جتا عضم ٿين جا ناهن ... جو خون ڪريءَ جو مزدور جي مزدوري رکي جدي. سي ٻئي ٻائر آهن

هيترو لکي اتر تعجب ٿو ڪائي. "عجب آهي تہ مهڙين ڳالهين ڪندي بہ برمانند انگريزن جي ناحق ڪي نہ نديو. اهو شايد هو عيسائي ڌرم جو پرچارڪ هٿن ڪري نہ ڪري سگهيو" (1).

برمانند جي لکتي بابت منگهارام ملڪاڻيءَ جو هي رايو آهي "برمانند ميوارام مذهب ڪري عيسائي هوندي بہ. ادب جي ميدان ۾ بنا بغض يا ڪر جي. سدائين ٺيٺ ۽ گهريجي سنڌي وابرائندو هو. ديوان ڪوڙو مل وچ ۾ سنسڪرت

---

(1) ماهنامو 'نئين دنيا' بمبئي. جولاءِ- آگسٽ 1961ع. ص ص 86 ۽ 87.

اڪرن ۾ وڃي اڙيو هو. مرزا قليچ بيگ بخاري، ۾ پنهنجي سليس لکڻي اپوڳائي، ۽ الوٽائي، جي حد تي اچي پهتي هئي: ديوان ڏيارام به بغذي بعذي (بمضي بعضي) ڏکيا سنسڪرت ۽ فارسي لفظ استعمال ڪندو هو. پر پرمانند صاحب. سنڌي نثر جي انهن جڻ ٽنهن مان ٽڪرو ٿي ليکڪ هو جنهن ڪڏهن به ڏکيو يا ڪُٺل يا گهرگهنو اکر ڪتب ڪونه آندو ۽ سدائين اهي سرل فارسي ۽ هندي لفظ ڏيهي سنڌي، سان ملائيندو هو جي ڪن- رس پيدا ڪن ۽ سنڌي ڪنن ۾ ڦاسي نه پون. ۽ نڪي محاورن جون غير-سنڌي صورتون ورتائيندو هو. سندس مضمون اڪثر ڪري ڌرمي، اخلاقي، تعليمي، وکياني، تواريخي ۽ ڀڪتي وشين تي لکيل هوندا هئا. تنهن کان سواءِ ڪني پرسن ۽ نارين جون مختصر جيونيون به لکندو هو ۽ ستر سفر جا دلچسپ بيان پڻ ڪندو هو. جن کي سيلاني ليکڪن (Travel Essays) جي نثر ساخ سمجهن ڪي. مزيدار ٽوٽڪن ۽ پرولين معرفت. سنڌي ادب ۾ جا مذاق جي کوٽ هئي سا به پوري ڪيائين. جن کي مذاقي مضمون (Humourous Essays) هوندا آهن (1)." ان سلسلي ۾ پرمانند بابت نو حوي. "پر جي عبارت سيڪارڻ جي نه آهي ته به ان جي سنائي، ۽ صفائي، جي بجاءِ ته پنجي سنکهندي يا ان جي نسبت ڪي اشارا ته ڏيئي سگهجن ٿا. عبارت سٽي سا جنهن ۾ هرڪو لفظ ۽ تڪ ۽ ٻاڪو پنهنجي پوري جاءِ وٺيو ويٺو هجي. اٿين نه جو سي ريبي ۽ ڏز ياڪرو. پيو ته جيئن خيال پيا اچن تيئن ويو ماڻهو انڪائيندو ته عبارت زور ۽ رس ڀري ۽ اثرائتي ٿيندي. هار سينگار جي ڪوشش ڪئي ته ڪجهي ني ٿيندي. جي پاڻئين ته جکو لکان ته انڪان ٽنکل ۽ ڪيدبازي ٿٽي ڪر. ساوک ۽ سرلو ٿيءُ. ٿامن جو جون آهي ته عبارت ته هاري ماڻهن جي. جي تڪو مرچ مصالح جاتن نڪو ڪڏين. سياوک طور جيڪي اچين سو وڃن هوندا... سنڌي ٻولي، اڃا ڇتيو ته سلو ڪڊيو آهي. آسري ٻيٺي. ٻين ٻولين جيان زور ڪيئني. اکر دسجي نو ته جنهن کي جيئن نو اچي تيئن وڃي اٿتو سنتو قلم کي وهائيندو. وهي نه وڃي وٺ رينکهٽ کي. تنهن

(1) سنڌي نثر جي تاريخ از پروفيسر منگهارام ملڪاڻي سن 1977ع ڇاپو ٻيو. زيب ادبي مرڪز حيدرآباد - ص 237.

لکي ۾ ڪو لاءِ ڪو ساءُ، نہ ڏسجي مهل نہ ويل. مثلا هوندي رواجي ڳالھہ تہ بہ ارنانت ۽ 'ڪيول' ۽ 'ڪداچت' ۽ 'يتارت' جو ڦهڪو پيو پوندو. هاتي جتي حرف اڳيئي سنڌيءَ ۾ آهي تہ بہ اره زوراڻي ڪري. جي فلاتا 'يتن ڪجانءُ'. وري ڪٿي ڏس تہ اهڙا ڀاري سنسڪرت حرف جو جڻ پٿر ويٺو چپاڙ. تہ ڪٿي هڪڙي ئي جملي ۾ سنسڪرت ۽ فارسي لفظ ٺبيا پيا آهن: متون پڳڙي ۽ تلڪ ڀانڻ جو. تہ هيٺيون ٻهراڻ ۽ سڻ پروچڪي! وري ڪٿي تہ ناٽ ۽ بناوت ئي انگريزي. پڙهہ تہ ڪل پيئي اچي. جي گول ڪلي چوڙس ننگ ۾ (1)."

امدادي ڪتاب

(1) The Imitation of Christ.

ڪرست جي پيروي: لکيل تامس- اَ- ڪيمپس- ترجمو ڪيل لاتن مان فيلڪس برماند ميوارام حيدرآباد سنڌ، 1923ع.

Printed by: J. Carbal at the Commissioners Press Karachi.

Published by: D. Feriera, Soliciter, Bombay, and family at Hyderabad, Sind.

ديباچو صفحا 15. (فهرست سميت)

ڪتاب صفا 488.

بنوتري صفحا 15.

---

(1) سنڌي نثر جي تاريخ از پروفيسر منگهارام ملڪاڻي. سال 1977ع حابو ٻهريون، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد - ص ص 243 ، 244"

(2) هيرو گلو: از پرمانند ميوارام. ڇاپو پهريون. سال 1936ع. موتي (اليڪٽرڪ) پرنٽنگ ورڪس، حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب، موتيرام ڏرمداس رامراياڻي "موتي اليڪٽرڪ پرنٽنگ ورڪس، تلڪ روڊ حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو ۽ پرمانند ميوارام مهتمم 'جوت'. حيدرآباد سنڌ جي، ڇپائي پڌرو ڪيو.

(3) دل بهار- هي ڪتاب 1904ع ۾ سنڌ جو وينائل ڪوآپريٽو سوسائٽي وارن ڇاپايو هو. قيصريہ اسٽيم پريس حيدرآباد مان.

(4) يوسف مصري- هي ڪتاب فيبروري 1915ع ۾ سنڌي ساهت سوسائٽي حيدرآباد سنڌ، اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس، حيدرآباد سنڌ مان ڇاپائي پڌروڪيو.

هدايت پريم

سنڌي ٻوليءَ جو اترادي لهجو

سنڌي ٻولي هڪ قديم ٻولي آهي. جنهن جون پاڙون تاريخي طور سنڌ ڌرتي ۾ کتل آهن. ۽ تهذيبي اعتبار کان سنڌو سڀيتا سان واڳيل آهي. سنڌي ٻولي ننڍي کنڊ جي مڙني مکيه ٻولين مان هڪ اهم ٻولي آهي. اڪثر عالمن سنڌس اصل نسل هند يورپي ٻولين جي خاندان ۽ انڊڪ گروه ۾ ڏيکاريو آهي. هند يورپي خاندان جون ٽي شاخون آهن. 1- يورپي 2- ايراني 3- هندي. هندي شاخ ۾ بنگالي، آسامي، هندي، اردو، مرهٽي، گجراتي ۽ سنگلي زبانون اچي وڃن ٿيون. سنڌي، پنجابي، ملتاني ۽ ڪشميري زبانون وري انهي آريائي زبان مان نڪتل ڏسجن ٿيون جا ايراني ۽ هندي خاندان جي وچ واري ڪڙي هئي. اسان انهن جي خاندان کي سنڌو خاندان سڏي سگهون ٿا. (1) سنڌو خاندان کي اڪثر ماهرين لسانيات انڊڪ Indic ڪري ٻڌ لکيو آهي.

سنڌي ٻولي ننڍي کنڊ جي هڪ وسيع علائقي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ سنڌي ٻولي ڳالهائڻ واري هندو آبادي لڏي وڃي، هندستان جي مختلف علائقن ۾ آباد ٿي. پاڪستان جي صوبي سنڌ، بلوچستان، سبي ۽ لسٻيلي، پنجاب جي ماڇڪي ۽ ٻارت جي ڪڇ ڪاٺياواڙ. گجرات جي سرحدي حصن ۾ سنڌي ڳالهائڻ وارا موجود آهن. "سنڌ" ئي هن ٻوليءَ جي Man Land خاص خطو. مادر وطن آهي. وڏي وسيع ايراضيءَ ۾ عام وهنوار ۽ سماجي ضرورت لاءِ سنڌي ٻولي ڪم اچي رهي آهي. تنهنڪري جاگرافيائي اعتبار کان سنڌي ٻوليءَ جا ڪيترائي لهجا/ محاورا. / اپيلشائون/ Dialects آهن. جن جي، لساني ڇنڊڇاڻ ڪجهه قدر ٿي چڪي آهي. پر اڃا گهڻو ڪم رهيل آهي.

ٻوليءَ ۽ لهجي ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ ۽ مختلف محاورن، لهجن جو ٻوليءَ

سان کھڙو تعلق آهي ۽ محاورن، لهجن ۾ موجود، صوتي، صرفي، نحوياتي فرق کهڙي اهميت رکي ٿو. يا مختلف لهجن ۽ محاورن جي حيثيت کهڙي ريت متعين ڪرڻ گهرجي. اهڙن سوالن جا جواب جاچڻ لاءِ لسانيات جي شاخ لساني جاگرافي يا Dialectology جا مکيه اصول ڪارآمد ثابت ٿي سگهن ٿا. محاورا/ لهجا، ٻوليءَ جي اپيلس ۾ هڪ اهم جاءِ والارين ٿا. پروفيسر علي نواز جتوئي هن موضوع تي لکي ٿو:-

هر زبان کي هڪ ملڪ ٿيندو آهي. جنهنجي گهٽ يا وڌ ايراضي ٿيندي آهي. انهيءَ ايراضيءَ اندر هڪ ئي زبان ۾ مختلف محاورا جدا جدا ڀاڱن ۾ موجود هوندا آهن. جن مان هرهڪ کي اتان جي "مقامي ٻولي" Dialect سڏبو آهي. باريڪبينيءَ سان ڏٺو وڃي ته هر سخص جي ٻوليءَ جو طريقو بلڪل پنهنجو ۽ نرالو هوندو آهي. ان کي ذاتي زبان Idiolect چئي سگهجي ٿو. مگر اها آواز، صرفي ۽ نحوي نگاه کان ٻين جي ذاتي زبان کان نرالي نه هوندي آهي. جيڪي انهي جا ٻاڙيسري، ڳوٺاڻي، شهري يا ويجهڙائيءَ وارا هوندا آهن. سچ پچ ته زبان نه رڳو هڪ شخص کان ٻئي شخص تائين بدلجي ٿي پر هر طبقي کان ٻئي طبقي تائين ڦري ٿي. جنهن حد تائين اتان جي رهاڪن جي ٻولي بنا فير ڦار جي چالو هجي. انهيءَ حد تائين ٻوليءَ جو هڪ محاورو سڏبو. جنهن حد کان ٻوليءَ ۾ ڪجهه ڦيرو معلوم ٿئي، انهيءَ حد کان ٻوليءَ جو ٻيو محاورو سڏبو. ائين هر ٻوليءَ جا ٻه يا ٻن کان مٿي محاورا هوندا آهن. جن کي مقامي محاورا ۽ اپڀاشائون سڏبو آهي. انهن مقامي ٻولين ٻولين مان هڪ ٻولي، جا علم ادب جي لحاظ کان ٻين مقامي ٻولين تي ڇانئجي ويندي آهي، ۽ جنهن کي پڙهيل طبقو عام طرح سان استعمال ڪندو آهي. تنهن کي معياري زبان (Standard Dialect) سڏبو آهي. روايتي طور ۽ رسمي طرح تختگاهه جي پڙهيل ماڻهن جي زبان کي معياري زبان جو نمائندو سڏيو وڃي ٿو ۽ ٻورڙن ماڻهن جي ٻوليءَ کي ننڍي ٻولي سڏيو وڃي ٿو. سنڌي زبان ۾ وچولي واري سنڌي معياري زبان آهي ۽ باقي ٻيون سڀ ٻوليون، اترادي، لاڙي، ٿري، لاسي، ڪوهستاني ۽ ڪڇي وغيره مقامي ٻوليون آهن. (2)

بلومفيلڊ لکيو آهي:

جديد لسانيات ٻوليءَ جي مقامي تفاوتن کي وڏي اهيمت ڏني آهي. تحقيق مان ثابت ٿيو آهي تہ مقامي ننڍين ٻولين جا آواز ۽ صرفي نمونا زبان جي ڪنهن پراڻي دور سان لاڳاپيل هوندا آهن. ۽ سندن سٽا جا ڪيترائي روپ ٻين ٻولين جي روپن سان گڏ مس ٿين سبيان بدلجي چڪا هوندا آهن. (3)

هر ٻولي ۾ علائقائي فرق ضرور موجود آهي. ان فرق جي بنياد تي ئي لهجن / محاورن جي حيثيت متعين ڪئي وڃي ٿي. پر جيڪڏهن فرق سٽاء ساخت جي لحاظ کان بنيادي آهي تہ اها ٻوليءَ ئي ٻي هوندي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو:-

ڪي ٻوليون اهڙيون آهن جيڪي مختلف ملڪن ۾ ڳالهايون وڃن ٿيون. ڪي وري اهڙيون آهن جيڪي فقط هڪ ملڪ ۾ ڳالهايون وڃن ٿيون. ڪي وري قبيلن ۽ گروهن جون ٻوليون آهن. جيڪا ٻولي مختلف ملڪن يا هڪ ئي ملڪ جي مختلف علائقن ۾ ڳالهائي وڃي ٿي ان ۾ علائقن جي لحاظ کان ٿورو گهڻو فرق ٿئي ٿو. ٻوليءَ جي مختلف محاورن ۾ سٽا ۽ ساخت جي لحاظ کان بنيادي فرق هوندو تہ اها جدا ٻولي ليکي ويندي. ساڳي ٻوليءَ جي جدا جدا علائقن جي مقامي لهجي کي انگريزيءَ ۾ Dialect جنهن کي اسان لهجا. محاورا. يا اپڀاشائون جوندا آهيون.(4)

ٻولي ۽ محاوري/ لهجي Dialect ۾ ڪهڙو فرق آهي. ان سلسلي ۾ ٻوپٽي هيرانندانيءَ جا خيالات پيش ڪجن ٿا:-

ٻولين جي جاچ ڀرتال ڪندڙ ماڻهو چون ٿا تہ ٻوليءَ جا ٽي قسم آهن:

1- ڀاشا- اها ٻولي جنهن کي پڙهيل ماڻهن گهڙيو مڙهيو آهي (Standard Language).

2- وڀاشا- اها ٻولي جا هڪ گهيري ۾ رهندڙ رواجي ماڻهو ڳالهائين ٿا (Dialect).

3- ٻولي- اها ٻولي جا گهر جا ڀاتي گهرن ۾ ڳالهائين ٿا. گهر ۾ بنا ڪنهن سجاوت. ملاوت يا بناوت جي ڳالهايون ٿا. ان ۾ ڊونگ يا ڏيکاءُ نہ آهي (Idiolect).

وڀاشا کي انگريزي ۾ Dialect هندي ۾ اپڀاشا جڻبو آهي. اهڙي ٻولي

ڌرتيءَ جي هڪ وڏي گهيري ۾ ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۾ ڪم اچي ٿي..

ڀاشا. وڀاشا ٿي آهي. ۽ اها ڀڙهيل لکيل ماڻهن جي هٿ ۾ اچي تمام ڀکي ڀختي ۽ بااثر ٿيل ڀڄي ٿي. ڀوءِ وڀاشائون ان کي پنهنجي راڻي ڪري مڃين ٿيون. جدا جدا وڀاشا ڳالهائيندڙ ان ٿي ڀاشا ۾ پستڪ لکڻ. پتر لکڻ يا راشٽر جو ڪاروبار هلائڻ جو يتن ڪن ٿا. سنڌ ۾ حيدرآبادي سنڌي "ڀاشا" ٿي ڪتب ايندي آهي. سنڌي ڀاشا جو ڪيتر سچوئي سنڌ ڀرڳٽو هو. شڪارپوري، سرائڪي، لاڙڪاڻائي وغيره وڀاسائون آهن. جي جدا جدا ضلعن ۾ ڪتب ايندڙيون هيون. وڀاشا جي حد جاگرافي مقرر ڪري ٿي، ۽ ڀاشا جي حد سڀيتا. سنسڪرتي ۽ ڀاونائون مقرر ڪن ٿيون. مرهٽي ٻوليءَ ۾ ٻن ڪوڪني، رتناگري يا برابري وڀاسائون آهن، ۽ انهن جي ڀاشا بوني واري وڀاشا آهي. مرهٽي، ڀاشا کي سڄو مهاراشٽر ڪيتر آهي، ۽ ٻين وڀاشائن کي ٻنهنجو مقرر ٿيل ننڍو ڪيتر آهي.

وڀاشا ۽ ڀاشا جو ٻانڌ ۾ گهرو سبنڌ آهي، جاڪاڻ ته وڀاشا کي ٿي اڳتي هلي ڀاشا جو پد ملي ٿو. هنديءَ ۾ برج ڀاشا، راجستاني، اوڌي، بهاري وغيره روپ آهن. سڀني کي هندي ٿي ڪري ڀڪاربو. ۽ اهي راشٽر ڀاشا هنديءَ کان ڪجهه قدر ڦريل آهن.

وڀاشا کي ڀاشا جو پد هيٺين سببن ڪري ملندو آهي:-

(1) راج دربار طرفان فرمان جاري ڪري ڪنهن وڀاشا کي ڀاشا مقرر ڪيو وڃي يا راجڌانيءَ جي وڀاشا ۾ راج ڪاروبار هلائڻ ڪري اها ڀاشا ٻڄي وڃي ٿي. ڪڏهن ڪڏهن. ڪنهن خاص وڀاشا ۾ ڳالهائڻ وڏ ماڻهي ليکي ويندي آهي. رفته رفته اها ڀاشا ٻڄي ويندي آهي. ڪڏهن ڪڏهن جاپلوسي ڪندي يا پنهنجو مطلب سڌ ڪرڻ ۽ کي عملدار راجا کي پسند ايندڙ ٻولي ڪتب آڻيندا آهن، جي مغلن جي راج ۾ يا ميرن جي صاحبيءَ ۾ ماڻهو فارسي ڪتب آڻيندا هئا. ڪڏهن وري جيتيندڙ جي دٻ وچان ماڻهو ان دواران قائم ڪيل ٻوليءَ کي تسليم ڪندا آهن.

(2) ڪنهن وڀاشا ۾ گهڻا پستڪ رچيا ويندا آهن. يا ڪو اهڙو پستڪ ليکيو ويندو آهي جو لوڪ پريه ٿي ويندو آهي ته اها وڀاشا ڀاشا جو پد ماڻيندي

آهي. جيئن ڪجهہ وقت اڳ ۾ سورداس جي پدن ڪري برج ڀاشا ڪنهن وقت ڀاشا سڏجڻ ۾ ايندي هئي.

(3) جنهن ٻوليءَ جا ماڻهو ٻين مٿان ڏاڪ ڄمائين، انهن جي ٻولي اڳتي هلي ڀاشا بڻجي ويندي آهي. سنڌ ۾ حيدرآبادين مان ڪي ميرن جا ديوان بڻيا هئا، جنهن ڪري انهن جي عقل ڪي مڃي، انهن جي ٻوليءَ کي ڀاشا ڪري مڃيو ويو.

(4) اڳين زماني ۾ ڪي ڌرم جا وڏا ڪنهن ٻوليءَ کي زور وٺائيندا هئا. روم جي پادرين اٽالين ٻوليءَ کي ڏاڍو زور وٺايو. جنهن ڪري اُها ڀاشا بڻجي پئي.

مطلب اهوئي آهي تہ ڀاشا هڪ قسم جي پرمائڪ ٻولي Standard Language آهي جنهن کي ساڳي علائقي يا قوم جا ماڻهو سامتڪ ٻولي سمجهي ان ۾ لکڻ پڙهڻ ۽ راڄ ڪاروبار جو ڪم هلائين ٿا. (5)

اترادي ٻوليءَ جون حدون ۽ اهميت:

سنڌي زبان جي لهجن تي جاگرافيائي حد بندين جي لحاظ کان نالا رکيل آهن؛ اهو لهجو جيڪو اتر سنڌ يعني سري واريءَ ايراضيءَ ۾ ڳالهائبو آهي، تنهن کي سرائڪي لهجو سڏيو ويو ۽ اهو لهجو جيڪو لاڙ ۾ مروج آهي تنهن تي لاڙي لهجو نالو رکيو ويو. (6)

پيرومل مهرچند آڏواڻي صاحب لکي ٿو؛ سر معنيٰ مٿو، ۽ سرو معنيٰ مٿ يا مٿيون ڀاڱو. سنڌ جو اتر وارو پاسو، سنڌ جو توڙي سنڌونديءَ جي وهڪ جو مٿيون ڀاڱو آهي. انهن ٻنهي سببن ڪري اهو سرو سڏجي ٿو. ٻوليءَ جي مطلب لاءِ ٺلهي ليکي چئبو تہ خيرپور رياست کان وٺي ويندي اباوڙي تعلقي جي چيڙي تائين ۽ سيوهڻ دادوءَ کان وٺي سڄو لاڙڪاڻو ضلعو توڙي شهدادڪوٽ ۽ جيڪب آباد وارو پاسو ڪشمور تعلقي جي چيڙي تائين "سرو" آهي ۽ اتي جي ٻولي 'سِريلي' سڏجي ٿي. (7)

موجوده تحريري محاوري Standard Dialect کي جن سياسي مجبورين ۽ اتفاقي حالتن جنم ڏنو، تن جو ذڪر هن ريت ڪري سگهجي ٿو تہ اقتدار جي واڳ جڏهن ٽالپور اميرن جي هٿن مان کسجي ويئي ۽ سنڌ ۾ برطانوي راڄ قائم ٿي ويو تڏهن حيدرآباد ۽ گرد و نواح کي سياسي طور مرڪزي حيثيت حاصل ٿي ۽ سن

1853ع ۾ سنڌ جي تعليم کاتي جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ درسي ڪتابن جي ضرورت محسوس ڪئي. تڏهن اهو ڪم حيدرآباد جي ٻڙهيل ڳڙهيل مائهن جي سپرد ڪيو ويو. هاڻي سوال آهي تہ ان زماني ۾ جيڪڏهن انگريزن جي سياسي قوت جو مرڪز خيرپور يا سکر هجي ها تہ ڇا پوءِ حيدرآباد جي عالمن کان درسي ڪتاب لکرائجن ها! ظاهر آهي تہ اهو ڪم پوءِ خيرپور يا سکر جي دانشورن کان ئي ورتو وڃي ها. ۽ اترادي محاورو ئي معياري درجو مائي ها! (8)

شيخ محمد فاضل لکي ٿو: لسانيات جي ڪن ماهرن اترادي محاوري کي "سريلي" ٻولي سڏيو آهي. جو تہ اها ٻولي سنڌ جي ان طبعي ڀاڱي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. جنهن کي "سرو" ڪوٺجي ٿو. اها ڳالهہ ڪنهن حد تائين ڪٿي تسليم ڪبي. ٻر سري جي حدن کي اترادي محاوري جون سرحدون سمجهڻ ڪنهن بہ حالت ۾ درست نہ آهي. ڪنهن بہ خطي جي "طبعي جاگرافي" ۽ "لساني جاگرافي" ۾ صد في صد مطابقت اتفاقي تہ ٿي سگهي ٿي پر عمومي طور تي ائين نہ آهي. (9)

شيخ محمد فاضل ڀيرومل جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ:- ڀيرومل آڏواڻي "سري" جي ٻولي جون حدون ٻڌائيندي چوي ٿو تہ "ٻولي جي مطلب لاءِ ٿلهي ليکي چئبو تہ خيرپور رياست (موجوده خيرپور ضلعو) کان وٺي اٻاوڙي تعلقي تائين ۽ سيوهڻ. دادو کان وٺي سڄو لاڙڪاڻو ضلعو توڙي شهدادڪوٽ (لاڙڪاڻو ضلع) ۽ جيڪب آباد وارو پاسو ڪشمور تعلقي جي حيڙي تائين "سرو" آهي ۽ اتي جي ٻولي "سريلي" آهي.

اترادي محاوري جي جاگرافيءَ جي گهري مطالعي کان پوءِ ڀيرومل جي راءِ کي رڳو "ٿلهي ليکي" ئي قبول ڪري سگهبو جو تہ خيرپور ضلعي جي اوڀر واري وسيع ايراضي توڙي روهڙي. ميرپور ماٿيلي ۽ اٻاوڙي تعلقن جي اڀرندي طرف واري وڏي پٽيءَ ۾ سنڌيءَ جون سٺون سڏو ٺري محاورو ڳالهايو وڃي ٿو. ٻئي طرف جيڪب آباد ۽ لاڙڪاڻي ضلعن جي اولهندي پاسي بلوچستان جي شورڻ ۽ سبي واري علائقي ۾ بہ اترادي محاورو رائج آهي. اٻاوڙي تعلقي ۾ اتر ۾ وري ماڇڪي جي ٻوليءَ جو گهڻو اثر آهي. اتان جي ٻوليءَ کي "سرائڪي- سنڌي" تہ سڏي سگهجي

ٿو ير ان کي اترادي ٻولي يا سيرلي ٻوليءَ ۾ شمار ڪري نہ سگهبو. (10)

ڀيرو مل جي لکڻ موجب سيوهڻ ۽ دادو سريلي ٻوليءَ ۾ شامل آهن. پر ٻاڻ ٿي اڳتي هلي دادو تعلقي کي وچولي ٻوليءَ ۾ شمار ڪري ٿو. سندس چوڻ آهي تہ سري ۽ لاڙ جي وچ وارو ڀاڱو "وچولو" سڏجي ٿو جنهن جون حدون ڪنڌياري ۽ دادو تعلقن جا اتر واري ڀاڱي کان وٺي هيٺ ڪوٽڙيءَ تائين آهن. اهو سنڌ جو وچولو يعني وچ وارو ڀاڱو آهي. ۽ اتي جي ٻولي "وچولي" ڪوٺجي ٿي.

حقيقت ۾ ٻوليءَ جي محاورن جون سرحدون متعين ڪرڻ انتهائي مشڪل ڪم آهي. جيستائين ٻوليءَ جي سڀني محاورن جو تفصيلي مطالعو نہ ڪبو. تيستائين ڪنهن هڪ محاوري جي ڀڪيڙ ۽ ايراضيءَ متعلق وثوق سان ڪجھ چئي نہ سگهبو. بس ائين ڪئي چئجي تہ "اترادي محاورو" لاڙڪاڻي. شڪارپور. جيڪب آباد. سکر ۽ خيرپور ضلعن تي پکڙيل آهي. البتہ آهي ايراضيون جي بلوچستان. پنجاب ۽ هندستان سان بلڪل متصل آهن تن ۾ سنڌ ن قريبي علائقي وارين ٻولين جو اثر آهي. جنهن ڪري اتي ڳالهايل ٻولين کي نج اترادي محاورو سڏي نہ سگهبو. (11)

سنڌي ٻوليءَ جي لهجن/ محاورن تي سڀ کان پهريائين ارنيسٽ ٽرمپ پنهنجي گرامر ۾ روشني وڌي آهي. هو صاحب لکي ٿو:

سنڌي جيڪا سنڌ جي حدن اندر ڳالهائي ويندي آهي. تنهن جا ٽي مکيہ لهجا آهن. گرامري لحاظ کان ٽنهي ۾ ٿورو فرق آهي. پر اچارن ۾ ڪافي فرق اٿن. زيرين سنڌ جو علائقو سامونڊي ڪنارو ۽ ڊيلٽا وارو آهي. اتي جي لهجي کي لاڙي جيو وجي ٿو. "لاڙ" لفظ اسم خاص نہ آهي. لاڙ يعني لهنواري زمين. "سرو" لفظ ٻن ساڳي ريت ملڪ جي مٿاهين علائقي کي سڏجي ٿو. حيدرآباد جي اتر واري علائقي يعني اپر سنڌ جي لهجي کي سرائڪي يعني سري وارو چئجي ٿو. سنڌ جي "ٿر" يعني بيابان واري علائقي ۾ "ٿاريلي" لهجو رائج آهي.

لاڙ وارو لهجو جيڪو تقريباً سموري لاڙ ۾ مستعمل آهي. اهو نج محاورو نہ آهي. "سر" جي گهڻتائي اٿس تہ وينجن بہ سنڌيءَ ۾ عمل سان تبديل ٿيل آهن. اترادي لهجي. (سري واري) اصليت برقرار رکي آهي ۽ اچار ٻڻ نج ۽ نبار اٿس. ۽ ڏکڻ جي ٻيٽ ۾ وڏيڪ جهجهائي ٻڻ اٿس. اهڙي برتريءَ

سبب اترادين لاڙين لاءِ هي محاورو گهڙيو ويو آهي، لاڙ جو پڙهيو سو سري جو ڍڳو. (12)

سر جارج ابراهم گريئرسن سنڌي ٻوليءَ تي نهايت اهم ڪم ڪيو آهي. جيڪو لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا جي جلد ائين جي ٻهرين حصي ۾ شامل آهي. ٽرمپ جي مٿين راءِ کيس معلوم هئي. ان جي باوجود به گريئرسن اترادي لهجي کي بطور هڪ لهجو تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي. سندس راءِ آهي:

سنڌي ٻوليءَ جا ڇهه ڇاتل سڃاتل لهجا آهن:- وچولي، سرائڪي، لاسي، لاڙي، ٿريلي ۽ ڪڇي. ٻهريون يعني وچولي سنڌ جي وچين علائقي ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. هي معياري لهجو آهي ۽ ادب تحرير ڪرڻ لاءِ ڪم اچي ٿو. سرائڪي وچولي لهجي جو ئي هڪ نمونو آهي، ۽ حقيقي طور لهجو نه آهي. صرف اچارن جو فرق آهي، جيڪي سرائڪي ۾ تمام ڇنائي سان اچاريا وڃن ٿا. ۽ لفظي ذخيره ۾ پڻ ٿورڙي فرق آهي. سنڌ ۾ "سرو" لفظ جي معنيٰ آهي "مٿو" ۽ سرائڪي معنيٰ مٿاهون، يا لاڙ لوئر سنڌ جي اتران. سنڌين پاران سرائڪي (اترادي) ٻوليءَ جو نج نبار نمونو تصور ڪيو وڃي ٿو.

ياد رکڻ گهرجي ته "سرو" نالو يعني مٿاهون ملڪ هڪ نسبتي اصطلاح آهي جيڪو مقامي طور مختلف معنائون رکي ٿو. جيئن ئي سنڌو ندي جي هيٺاهين طرف هجبو اوترو ئي "سرو" علائقو وڏو هوندو. يعني ته اهڙي طرح لاڙ وارن لاءِ سرو يعني وچولو سنڌ ۽ اتر سنڌ جا سمورا علائقا ان ۾ اچي ٿا وڃن. (13)

ٽرمپ پنهنجي گرامر ۾ بيان ڪيو آهي ته اپر سنڌ ۾ هڪ نمايان لهجو "سرائڪي" ڳالهايو ويندو آهي، پر مون کي مليل نمونن مان اهو ثابت ڪو نه ٿو ٿئي. مثال طور آءٌ حوالي طور خيرپور مان مليل نمونو پيش ڪريان ٿو. خيرپور جيڪا جاگرافيائي طور سري ۾ وچ ۾ آهي. اتان جي ٻولي حيدرآباد جي معياريءَ کان ڪنهن طرح به مختلف ڪو نه آهي. شڪارپور ۽ اپر سنڌ فرنٽيئر (جيڪب آباد) مان مليل ٻوليءَ جو ڪو به لهجو نه آهي. اهو لهندا ٻوليءَ جو هڪ لهجو آهي جيڪو سموري سنڌ ۾ رائج آهي ۽ خصوصي طرح اپر سنڌ ۾ 'جت' قوم جا ماڻهو ۽ ٻيا بلوچ جهڙوڪ رند، لغاري، عباسي ڳالهائيندا آهن. (14).

اڳتي هلي گريئرسن جوي ٿو:- اپر سنڌ جي سنڌيءَ ۾ تمام ٿوريون خصوصيتون ڏٺيون ويون. اهڙو ڪو بہ بنياد ڪونهي جو ان کي خودمختيار لهجو قرار ڏئي سگهجي. دراصل اهي خصوصيتون بلڪل ئي غير اهم آهن. جن جو تعلق اچارن ۽ لفظن جي استعمال سان آهي. جيڪي ٻين هنڌن تي رائج آهن. اهڙيون خصوصيتون، مليل نمونن ۾ اٿلڪيون ڏٺيون ويون. (15)

سنڌيءَ ۾ "سِرُ" معنيٰ مٿو. جنهن مان لفظ "سرو" يا سنڌ جو مٿيون علائقو. سمجهو تہ نارٿ فرنٽيئر (جيڪب آباد) کان هيٺ 27 ڊگري تائين. لاڙڪاڻي ۽ سيوهڻ جي وچ تائين جو علائقو اچي وڃي ٿو. وري ان مان "سرائڪي" صفت ٺهي، جنهن جي معنيٰ آهي اها ٻولي جنهن جو تعلق سري سان يا اپر سنڌ سان هجي. (16)

لوڪ ڪهاڻي تي مشتمل هڪ نمونو خيرپور جو ڏجي ٿو. تنهن جي ٻولي ڏنل گرامر موجب آهي. صرف هيٺيون بيقاعدگيون ڏٺيون ويون:- "جيو" لفظ ٻين هنڌ "جَيو" لکيو ويندو آهي ۽ هت "جِيو" لکيو ويو آهي. ضميري ٻجاري "آن" ۽ "اين" بہ "آن" ۽ "اِن" ڪري لکيو ويو آهي. فعل "ٻڌڻ" مان "ٻڌائڻ" لفظ بہ قاعده موجب ڪو نہ آهي. "ٻڌائڻ" بجاءِ "ٻڌائِڻ" لکيو ويو آهي. (17)

گريئرسن اترادي کي مڪمل لهجو نہ ٿو سمجهي ان لاءِ هي دليل ڏنا اٿس:-

جيستائين سرائڪي سنڌي (اترادي) جو تعلق آهي. تہ ان جي ڳوڙهي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو وچولي کان صرف ڄڻائي وارن اچارن جي ڪري چند لفظن ۾ فرق هئڻ جي ڪري مختلف آهي. تنهن ڪري ان کي ڌار مڪمل لهجي Dialect جي قابل نہ ٿو سمجهجي. ان لاءِ مون سنڌي سرائڪي (اترادي) کي وچولي لهجو جو ئي هڪ نمونو ڪري پيش ڪيو آهي. (18)

گريئرسن صاحب جي خيرپور رياست مان مليل سنڌي ٻوليءَ جي نموني کي غور سان پڙهڻ بعد معلوم ٿيندو ۽ هيءَ لکت سنڌيءَ جي معياري لهجي جي آهي ۽ نہ خيرپور جي. هن نموني ۾ هي جملا لکيل آهن؛

1- آءٌ بندوبست ڪريان ٿو.

2- مون کي ڪم تمام گهڻو ٿيو آهي ۽ اءِ هڪڙو پورو ڪري نٿو سگهان.

3- بادشاه جي حڪم موجب توکي نائب قاضي مقرر ڪريان ٿو.

4- بادشاهہ جو ارادو آهي تہ توکي وڏو عهدو ڏئي.

5- توکي چڱي نوڪري ملندي ۽ اءِ نائب قاضي ٻيو مقرر ڪندس.

مٿين جملن ۾ "اءِ، ڪريان، ۽ ڏئي" خيرپور رياست ۾ ڪٿي ٻہ ڪم ؛ ايندا آهن. خيرپور ۽ مٿين سنڌ سموريءَ ۾ "اءِ" جي جاءِ تي "مان" ۽ "ڪريان" جي جاءِ "ڪيان" لفظ ڪم ايندا آهن. "ڏئي" لفظ ٻن لاڙ ۽ وچوليءَ جو لفظ آهي. اتر ۾ "ڏي" لفظ ڪم ايندو آهي. افسوس تہ گريئرسن صاحب کي سکر، شڪارپور، جيڪب آباد، لاڙڪاڻي مان کو بہ اترادي لهجي جو نمونو نہ ملي سگهيو. حالانڪہ اترادي لهجو پنهنجي حدود اربعہ جي ڪري هڪ وڏي وسيع علائقي ۾ سالها سالن کان رائج آهي. اتر جي عظيم شاعر حضرت سچل سائين جي ڪلام مان ٿي پڌرو پئي آهي تہ اترادي لهجو پنهنجون خاص خصوصيتون رکي ٿو. جن جي بناءِ تي جيئي سگهجي ٿو تہ اترادي هڪ انفرادي ۽ مڪمل طور تي هڪ لهجو / محاورو Dialect آهي. جنهن کي پنهنجا نندا محاورا ٻن آهن جهڙوڪ شڪارپوري، ماتيلي اباوڙي جي ٻولي. سبيءَ جا محاورا لاڙڪاڻائي، ساکرو، روهڙائي وغيره هن ڏس ۾ سنڌ جي هڪ ذاهي حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ پاران ذنل زرين خيالات پيش ڪجن ٿا؛

ڏسجي ٿو تہ سنڌ جي لاءِ ۾ سري ٻولين ۾ وڏو فرق آهي. ايتري قدر جو صد، بلڪ هزارها لفظ لاڙ واري حصي جا اهڙا آهن. جي سري جا ماڻهو بنهہ سمجهي ڪين سگهندا آهن. اهڙي طرح سري جي ٻوليءَ ۾ بہ ڪيئي اهڙا لفظ آهن جي لاڙ جا ماڻهو مشڪل سمجهندا آهن. انهيءَ ڪانسواءِ ٿر ۽ ڍٽ جي ٻولي وچان ٿي نرالي آهي. شاهہ ڀٽائي جي ڪلام ۾ ڏسجي ٿو تہ سڀڪنهن قسم جي سنڌي ڪم آندل آهي، لاڙ جي سنڌي ڪجهہ مٺوڙي سرس ورنايل آهي. جيتوڻيڪ لاڙ ۽ سري جي ٻوليءَ جا خاص خاص لفظ ڏاڍا وڻندڙ ۽ پيارا آهن. ٻر آهي پنهنجي حد ۾ ٿي ڪم اچن ٿا؛ لاڙ جا سري ۾ ۽ سري جا لاڙ ۾ ڪم نٿا اچن. ڳالهائڻ توڙي لکڻ

۾. سنڌ جي انهن ڀنهي هنڌن کان سواءِ ٽيون هنڌ آهي. سنڌ جو وچولو. سنڌ جي وچولي جي ٻولي وڏيڪ وزنائتي آهي ۽ زياده فصيح آهي. وچولي جي ٻولي. لاڙ ۽ سري جي ٻولين مان سڌريل صورت ۾ بنيل آهي. وچولي ٻولي لاڙ ۽ سري ۾ بہ آساني سان سمجهي سگهجي ٿي. ۽ اها ئي علمي ادبي ٻولي سمجهي وڃي ٿي. اڪثر ڪتاب ۽ اخبارون ان ئي ٻولي ۾ لکيون وڃن ٿيون. تعليمي ڪتاب تہ خاص طرح وچولي ٻوليءَ ۾ لکيا ويا آهن ۽ لکيا وڃن ٿا. وچولي سنڌ جون حدون طول (ڊيگهہ) ۾ گهٽو ڪري لاڙڪاڻو ۽ ان جي آسپاس کان وٺي حيدرآباد ۽ ان جي ويجهو بسگردائي تائين آهن. عرض (موڪر) ۾ درياءَ جو اولهہ پاسو جبل کان سواءِ ۽ درياءَ جي اوڀرين پر ساهتي پرڳڻو سڄو. انهن حدن کان سواءِ اتر پاسو. ٻوليءَ جي ڪري "سرو" چئبو ۽ ڏکڻ پاسو "لاڙ". (١٩)

اترادي لهجي جي ننڍي محاوري "مانيلي اباؤري جي ٻوليءَ جي باري ۾ ڪتاب لکندڙ پروفيسر شيخ محمد فاضل اترادي ٻوليءَ جي اهميت کي واضح ڪندي لکيو آهي:

اترادي محاوري جي اپياس مان معلوم ٿئي ٿو تہ هيءُ محاورو لغت جي اعتبار کان وڏيڪ شاهوڪار ۽ گرامر جي قاعدن قانونن جي بي مثال پختگيءَ جو حامل آهي. هن محاوري ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٻين محاورن جي ڀيٽ ۾ نهايت قيمتي مواد موجود آهي. جنهن جي آڌار تي سنڌي ٻوليءَ جي ارتقائي تاريخ معلوم ڪرڻ جا گهڻا موقعا ميسر ٿي سگهن ٿا. (20)

اترادي محاورو سنڌ جي اترين علائقي خاص ڪري خيرپور. سکر. شڪارپور. لاڙڪاڻي ۽ جيڪب آباد ضلعن ۾ ملي ٿو. اترادي محاوري تي سرائڪي براهوي ۽ بلوچي زبانن جو اثر نظر اچي ٿو جو تہ اهي ٻوليون ڳالهائڻ وارا ماڻهو هن علائقي ۾ ڪافي تعداد ۾ رهن ٿا ۽ صدين کان اِتي رهائش پذير آهن. هن محاوري تي "اترادي" نالو بہ علائقي جي نسبت سان پيل آهي. (21)

اترادي محاورو / لهجو پنهنجن ڇٽن ۽ واضح آوازن ڪري پنهنجي انفراديت قائم ڪري چڪو آهي. ساڳئي وقت ٻوليءَ جي مزاج ڪري ٻن هيءُ لهجو نهايت وڻندڙ ۽ دلڪش آهي. ننڍو محاورو شڪارپوري تہ خاص طور پنهنجي

مخصوص لانڍ ۽ ترنم سان ادائگيءَ وارن اچارن جي ڪري مشهور آهي. بوبني هيرانندائي نئيي ڪتب جي مشهور ماهر لسانيات سنيتي ڪمار چٽرجي جي حوالي سان لکي ٿي:

"In the oldest form of Indo Aryan perserved in the Rig and other Vedas and in Brahmans, pitch or musical accent was predominant." (S. K. Chatterjee, Origin and Development of Bengali):

اهو جوڻ سنڌ جي شڪارپوري ٻوليءَ سان لڳائي ڏسو: جتي ماتا پنهنجي لال کي چوندي آهي ته "پنيڙا! اڄ ته ٽول ڪا وايانءِ نه ني ي" اتر سنڌ جي ٻولين ۾ لفظن جو اچار اٿين سُر سان ڪيو ويندو هو. (22)

شڪارپور جي ٻوليءَ لاءِ پيرومل لکي ٿو:

ٻولي ته شڪارپور جي، جهڙي آهي سِيڪ ۽ سوادي تهڙي آهي مٺي ۽ رسيلي. واه جو منجهس ميناج آهي! انهيءَ ٻوليءَ سان سنڌ جي ٻئي ڪهڙي به هنڌ جي ٻولي ميناج ۾ مٽ پئجي ڪين سگهندي. ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان شڪارپور جي ٻولي جنهن سبب ڪري رس چس ۾ سرس آهي، سو سڀ مثال ڏئي سمجهائجي ٿو. شڪارپوري چون "پايڙا هتري ويهه" هتي "ويهه" جي پڇاڙي ۾ (ـَ) يعني "اَ" جو اچار آهي. شڪارپوري انهيءَ تي زور ڏئي ان جو اچار اهڙي طرح ڏگهو ڪن ٿا، جو ڄڻڪ فقط اچار آهي "ويهه+ اَ". اٿين اچار کي برابر ڏگهو ڪن ٿا.

هڪ مثال ڏجي ٿو: ٻين هنڌ چون "اٺ نه، هل نه" پر شڪارپوري چون "اٺ ني، هل ني" هتي ٻنهي پڌرو آهي ته "نه" جي ننڍڙي اچار کي وڌائي "ني" ڪن ٿا. جنهنڪري اهو اچار بلڪل جُنو ٿيو پوي. پر ساڳئي وقت سر سان اچاريو ٿا تنهنڪري سندن ڳالهائڻ مٺو پيو لڳي. (23)

اترادي لهجي جي تفصيل سان لساني جنهن جاڻ ڪا نه ڪئي وئي آهي. مختلف عالمن پنهنجي ڪتابن ۾ هن لهجي تي راءِ زني ڪئي آهي. نه صرف اترادي نجي نر سنڌي ٻولي جي ٻين لهجن جي باري ۾ ٻڻ ڏار ڏار لساني جاگرافي جي اصول تحت ڪو باقاعده. پروجيڪٽ تيار ڪري نقشن جارٽن سميت ڪو به وڏو ڪم ڪو نه ٿي سگهيو آهي. جنهن جي اڄ جي دور ۾ تمام گهڻي اهميت ۽ ضرورت

آهي. نامور ماهر لسانيات ڊاڪٽر خوبچنداڻي لکي ٿو؛

Sindhi Linguistics is still in its infancy as far as dialect study is concerned.

... No. serious study has been made of any dialect of Sindhi, except Kacchi. Theoritical problems of dialectology have not yet attracted the attention of sindhi scholars. (24)

اترادي لهجو. سنڌي ٻوليءَ جو هڪ اهم لهجو آهي. جيڪو اپر سنڌ جي هڪ وسيع علائقي ۾ ڳالهايو پيو وڃي. جنهن جا اثرات سنڌ کان ٻاهر پنجاب جي ماڇڪي علائقي ۽ بلوچستان جي سبي ۽ ڪيتران علائقن تائين ڦهليل آهن. هيءُ لهجو. سنڌي ٻوليءَ جي معياري لهجي جي تمام قريب آهي. ايڏي هڪجهڙائي رکي ٿو جو گريئرسن. هن لهجي کي معياري لهجي جو ئي هڪ روپ سمجهي ٿو.

اترادي لهجي کي سنڌ مان لڏي ويل سنڌي ڳالهائيندڙ هندو ڀارت ۾ به پنهنجي لهجي جي ميٺاج کي برقرار رکيو وينا آهن. جتي جتي به هو وسيل آهن، اتي هو پنهنجي لهجي، شڪارپوري، لاڙڪاڻائي، حيدرآبادي جي حوالي سان سڃاتا وڃن ٿا. بمبئي جي هڪ شڪارپوري دڪاندار پنهنجي دڪان جي ٻاهران لکرائي ڇڏيو آهي:

"ڀڳلان ڀينان مانکان نهرائيندا. (25)

هن سٽ ۾ شڪارپور جي مٺڙي ٻوليءَ جو سواد اچي رهيو آهي. هر قافيہ لفظن. 'ڀڳلان'، 'ڀينان'، 'مانکان'، جو ترنم ڪن ۾ منو منو رس اوتي رهيو آهي.

ادبي لحاظ کان بہ اترادي لهجو تمام گهڻو اهم آهي. سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي سرموڙ شاعرن قاضي قادن، حضرت سچل سرمست، خوش خير محمد فقير، فقير قادر بخش بيدل، فقير محمد محسن بيڪس، روحل فقير ۽ موجوده دور جا شاعر شيخ اياز، تنوير عباسي، فتاح ملڪ، عبدالڪريم گدائي، نياز همايوني ۽ ٻيا سون جي تعداد ۾ شاعري ڪري رهيا آهن. هن سموري ادبي ذخيري ۾ اترادي لهجي جي اهڙي سگند ۽ هڳاءُ موجود آهي، جيڪا پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جي من ۾ هڪ پرمسرت ڪيفيت پيدا ڪري ٿي.

حوالا

1- علي نواز جتوئي- علم لسان ۽ سنڌي زبان 1968ع. ص - 187.
2- علي نواز جتوئي- علم لسان ۽ سنڌي زبان 1968ع. ص - 154 ۽ 155.
3- Bloomfield. L. Language. P- 302.
4- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي- شڪاريور جي ٻولي. 1993ع. ص - 12.
5- ڀوڄي هيرانندائي- ڀاشا شاستر. 1941ع. ص 41-45.
6- ڊاڪٽر غلام علي الانا- سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي. 1979ع. ص - 198.
7- ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي - سنڌي ٻولي جي تاريخ. 1956ع. ص - 96.
8- شيخ محمد فاضل- ماتيلي ۽ اباوڙي جي ٻولي. 1992ع. ص 14-15.
9- ايضاً. ص 11.
10- ايضاً. ص 11.
11- ايضاً. ص 13.
12- Ernest Trumpp. Grammar of the Sindhi Language. 1872. p. II.
13- G. A. Grierson. Linguistic Survey of India. Vol. VIII. Part. I. p. 139.
14- Ibid. p. 140.
15- Ibid. p. 140.
16- Ibid. p. 140.
17- Ibid. p. 131.
18- Ibid. Vol. I p. 9.
19- حڪيم فتح محمد سيوهاڻي- آفتاب ادب. 1956ع. ص 115-116.
20- شيخ محمد فاضل - "ماتيلي اباوڙي جي ٻولي"، 1992ع. ص - 15.
21- ڊاڪٽر داد محمد بروهي. سبيءَ جي ٻولي. 1992ع. ص 1.
22- ڀوڄي هيرانندائي. ڀاشا شاستر. 1960ع. ص 229.
23- ڀيرومل مهرچند آڏواڻي. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ. 1956ع. ص- 99.
24- Khubchandani, Lachhman Current trends in Linguistics -Sindhi. p-209.
25- عمر قاضي. ديسين وٺ پرديس ۾. 1984ع. حيدرآباد سنڌ ص. 94.

ڊاڪٽر قمر جهان ميرزا

خاڪپائي مرتضيٰ شهداد خان

ٽالپر اميرن سنڌ تي سٺ سال حڪومت ڪئي. سندن سٺ سالا دور حڪومت ۾ سنڌ ۾ اَمن اَمان برقرار رهيو. اهو دؤر سک ۽ فارغ البالي، جو هو. ماڻهو خوشحال ۽ سکيا ستابا هئا. هر ماڻهو کي انصاف ملڻ يوندو هو.

اي - بي ايسٽ وڪ پنهنجي ڪتاب ڊراءِ ليوز فرام ينگ ايجيپٽ ۾ لکي ٿو ته:- "مون سنڌ جي حالت جو ٽالپرن جي ذينهن ۾ تجزيو ڪيو ته ظاهر ٿيو ته سنڌ ۾ اڳوڻن حاڪمن کان ٽالپرن جي دور ۾ خوشحالي وڌندي ئي ويئي ۽ ماڻهو سکيا ستابا هئا (1). اها قدرتي ڳالهه آهي ته خوشحالي انسان جي جسم ۽ دماغ تي سٺو اثر وجهي ٿي، صحتمند ماحول ۾ صحتمند انسان پيدا ٿين ٿا. اَمن ۽ خوشحاليءَ ۾ انسان جو دماغ تخليقي ڪمن ڏانهن وڃي ٿو. جيئن ته ٽالپرن وارو دؤر خوشحاليءَ جو هو انهيءَ ڪري اتي گهڻي ڪان گهڻا شاعر، عالم، خوشنويس ۽ جترڪار پيدا ٿيا. سنڌ جي دربار ۾ هند ۽ سنڌ جا عالم اديب، شاعر، سخن فهم اَچي گڏ ٿيا. حاڪم پاڻ به سخن فهم ۽ سخن سنج هئا ته سندن شهزادا ۽ دوست سڀ شعر و سخن ۾ اڳتي هئا. شهزاديون توڙي سگهڙ گهرن جون عورتون سڀ علم و ادب شعر و سخن سان شوق رکنديون هيون.

تاجدارن ۾ مير ڪرم علي خان ڪرم، مير مراد علي خان مراد، مير صوبدار خان مير، مير نصير خان جعفري، مير حسين علي خان حسين، مير حسن علي خان حسن، مير شهداد خان حيدري، مير محمد علي بهرور، مير عباس علي خان مومن، مير عبدالحسين خان سانگي، هي سڀئي امير علم پرور شاعر ۽ سخن فهم هئا. سندن جڳ مشهور ديوان ۽ ٻيون تصنيفات اَڄ به ٽالپري ڪتب خاني ۾ ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل موجود آهن (1).

سنڌي ادب ۾ جتي ٻين اميرن جو ذڪر ۽ سندن علمي لياقتن کي ساراهيو ويو آهي اُتِ مير شهداد خان جي علمي لياقتن جو ذڪر ٻڻ ضرور آهي. هي شهزادو فارسي زبان جو قادرالڪلام شاعر آهي، ۽ صاحب ديوان آهي. هيٺ مختصر احوال ڏجي ٿو:-

امير ابن امير مير شهداد خان تخلص حيدري هي شهزادو والئي سنڌ مير نور محمد خان جو فرزند ۽ مير مراد علي خان جو پوٽو هو. سندس لقب "سرڪار بلند اقتدار" ۽ سجع هيٺين ريت آهي:-

(1) خاڪپائي مرتضيٰ شهداد خان 1249هه

(2) خاڪپائي مصطفيٰ و مرتضيٰ شهداد خان (2).

مٿيون سجع سندس منڊيءَ جي نگ تي اُڪريل آهي. هيءَ منڊي سندس پوين وٽ اڄ به محفوظ آهي.

تعليم و تربيت:- سنڌ جي مسلمانن جي دستور مطابق هن شهزادي کي به ابتدائي تعليم ديني يعني قرآن پاڪ ۽ مذهبي ڪتاب پڙهايا ويا. ديني تعليم کانپوءِ فارسي، سنڌي، عربي ۾ نثر نظم ۽ نصاب مطابق تعليم ڏني ويئي. شاهي دستور مطابق گهوڙي سواري ۽ تلواربازي جي پڻ سکيا ڏني ويئي. انهن ڏينهن ۾ نصاب ۾ شعر جوڙڻ پڻ سيکاريو ويندو هو. خاص طور شهزادن کي شاعر خود پڙهائيندا هئا. امير شهداد خان کي ننڍپڻ ۾ ئي شاعرانه ماحول مليو. تنهن ڪري سندس لاڙو شاعريءَ ڏانهن ٿيندو ويو ۽ ڀرپور جوانيءَ ۾ ئي صاحب ديوان بڻيو. فارسي زبان تي کيس مڪمل دسترس حاصل هئي.

"سندس والد مير نور محمد خان جي وفات کان پوءِ سندس چاچي تاجدار سنڌ مير نصير خان جعفري پنهنجي خانداني دستور مطابق کيس امور حڪومت ۾ شريڪ ڪيو. "امير شهدادا خان نهايت گرم مزاج ۽ زود رنج طبيعت جو مالڪ هو. هو جاگير جي معاملي ۾ پنهنجي ڀاءُ حسين علي خان سان ٻڻ ڪاوڙجي پيو هو ۽ آخر وڏن ميرن سندن صلح ڪرايو" (3).

سال 1843ع ۾ انگريزن سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ مڪمل تياري ڪري ڇڏي جڏهن ميرن محسوس ڪيو ته هاڻ جنگ اڻ ٽر آهي ته هن شهزادي 8000

فوج سان انگريزن جي ڪيمپ تي 15 فيبروري تي حملو ڪيو. ۽ ڪين فلحال اتان ڀڄائي ڪڍيائين. پر اها عارضي فتح جلد ئي مياڻيءَ واري جنگ ۾ شڪست ۾ بدلجي ويئي. 1843ع ۾ انگريز سنڌ تي قبضو ڪري سڀني ٽالپرن اميرن کي قيد ڪري ڪلڪتي وٺي ويا. جتي مير شهداد کي اڪيلو سورت ۾ قيد ڪري رکيائون. مٿس فرنگين جي ڪيمپ کي باهه لڳائڻ ۽ ڪئپٽن "Ennis انس" جي قتل جو الزام لڳايائون. مگر لارڊ ڊلهائوزي تحقيقات ڪري هن کي بيقصور ثابت ڪري ڪلڪتي ۾ سندس قيدي خاندان سان گڏ رکيو" (4).

وفات: امير شهداد خان 7 محرم 1274هه مطابق 28 آگسٽ 1857ع ۾ اتي وفات ڪري ويو. ڪيس حيدرآباد سنڌ ۾ ميرن جي قبن تي سندس والد مير نور محمد خان ٽالپر جي پر ۾ دفن ڪيو ويو (5). سندس قبر تي هيٺيون ڪتبو لکيل آهي.

تاريخ وصال مرحوم مير صاحب شهداد خان ٽالپر عليه الرحمت
هفتم ماه محرم 1274هه.

سندس شاعريءَ ۾ حصو: شهزادو شهداد خان سخن سنج ۽ سخن فهم هو. شاعرن ۽ عالمن جو قدردان هو. هو ننڍپڻ کان ئي شاعرن جي محفل ۾ رهيو هو. تنهن ڪري سعر چوڻ ۽ شعر پڙهڻ سندس دلچسپ مشغلا هئا. فارسي زبان تي عبور حاصل هئس. فارسيءَ جو قادرالڪلام شاعر هو. شاعري ۾ سندس نهايت هڪ اعليٰ تصنيف ديوان حيدري آهي. شعرن ۾ ڪٿي ٽالو تہ ڪٿي حيدري تخلص استعمال ڪيو اٿس (6).

صنفون: هن صاحب شاعريءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. جهروڪ، غزل، رباعيون، مخمس، مسدس، مثنوي، ترڪيب بند، ترجيع بند، ساقي نامہ وغيره وغيره (7).

موضوع: سندس شاعري گوناگون موضوعن تي مشتمل آهي. تقريبا ڪائنات جي هر پهلوءَ کي پنهنجي ڪلام جو موضوع بنايو اٿس. ديوان جي شروعات حمد باري تعاليٰ، منقبت، مداح ۽ مناجات سان ڪئي اٿس. ان کان بوءِ

اهلبيت سلام الله تي مرثيہ چيا آتس منين مذهبي موضوعن کان علاوه. حُسن و عشق، گل و بلبل، مئي و ساغر، کي موضوع بنايو آتس. محبوب جي سونهن جي واکاڻ کري نڪجي نٿو. محبوب جو سهڻو چهرو سنها چپ ۽ زلفن کي پنهنجو موضوع بنايو آتس پين شاعرن جئان شهداد خان بہ حسن و عشق جي درٻار ۾ سرنگون آهي.

عشق جي سرمستين ۾ گهڙي فرمائي ٿو:

لب است اين، يا شکر يا انگبين است

رخ است اين يا قمر يا نقش چين است

بـبـنـدم از درت بـار سـفـر را

بمن بيمهريت گر اين چنين است

نـرفـتـي از درش هـرگـز نـرفـتـي.

تـرا اي حـيـدري صد آفرين است (8).

ترجمو: هي لب آهن يا مصري آهي يا ماکي آهي.

هي چهرو آهي يا چنڊ آهي يا چين جي مشهور،

مصور ازينگ جي آلبم جي تصوير آهي.

هاڻي تنهنجي در تان اسين لاڏائو ٿا کريون،

جيڪڏهن تنهنجي بيمهريت اهڙي آهي تہ.

اي حيدري توکي صد آفرين آهي جو دوست جي.

بي مروتيءَ ۽ بي توجهيءَ کان پوءِ بہ تو هرگز سندس در نہ ڇڏيو.

جتي سهزادو عشق جي سرمستين ۾ ٻڏل نظر اچي ٿو تہ اتي غم و اندوهہ جي گهراين ۾ ٻڏل نظر اچي ٿو. سندس ڪلام جي گهڻي ڀاڱي ۾ غم ئي غم آهي دکن. دردن ۽ ٻيراڻن کيس گهايل کري وڌو آهي کني تہ دنيا جي بي ثباتي، جو ذکر کري ٿو. زماني جيترا بہ نشتر هن جي دل کي هنيا آهن. آهي احساس جبکي هن کي ترٻائن ٿا سي شعرن جي هرهڪ سٽ مان ظاهر ٿين ٿا.

ديوان ۾ کن هنڌن تي پنهنجي دل جي ڪيفيت هيئن ريت بيان کري

غزل

مثال؛

شعر (1) من آن غريبم که درره توز ناتواني فتا دازيا

نہ هوش درسر نہ تاب درتن نہ جان صبوري نہ جان شکيبم

شعر آخري؛ ترامن بجان بندم ام ياعلي،

بتائيد تو زندام ياعلي (9).

هن شاعر شهزادي سورت کان کلکتي ويندي کجھ شعر چيا آهن، جنهن سفر جي مشکلاتن غريب الوطني پنهنجن جي بيوفائي، انگريزن جي ظلم ۽ حيدرآباد شهر کي ياد کندي حوي تو تہ:

(1) گرفتم اين که بر منزل رسانم يار محمل را..

مگر مشکل فرودارد کسي بار غم دل را.

(2) درين دريائي طوفان خيز دل افکندم رفتم

خبراز حال من نبود سبکسارن ساحل را.

(3) دم رفتن بکام خود نديدم جلوه، رويش،

که نتوان درودامش حاره کردن اسک حائل را.

(4) شتربان برستر امروز مبند عبث محمل

کہ آب ديده ام کل کرد خاک راه منزل را.

(5) سفر بس دور، من هم ناتوان ليکن نبنديشم

جوتائبد خدا آسان کند طئي منزل را (10).

ديوان حيدري جي بناوت:

ديوان حيدري، شاعر مير شهداد خان حيدري

سائز "14x12 انچ.

جلد - بکو کهري ڳاڙهي رنگ جو.

هن ديوان جو ديباجو حاجي محمد حسن "بيدل" شيرازي جو لکيل آهي. خوبصورت خطاطي ميان نور محمد "انور" بن ميان عبدالقادر "جوهري" سيوستاني جي ڪيل آهي. هن ديوان جي ترتيب مير حسين علي خان سال 1274هہ ۾ کلکتي

۾ ڪئي.

هي ديوان نهايت شستہ فارسي ۾ لکيل آهي. شعرن جي ترتيب نهايت خوبصورت آهي. هي ديوان ٺٽي مير نور محمد ۾ ٿالپري ڪتب خاني ۾ موجود آهي ۽ قلمي حالت ۾ آهي (11).

حوالا

(1) E. B. Eastwick: "Dryleaves from young Eygpt" p. 257.

(2) مصنف جو ذاتي مشاهدو.

(3) ابراهيم خليل: "تڪمله مقالات الشعراءَ". مرتب پير حسام الدين راشدي. سنڌي ادبي بورڊ. 1958ع. ص 159.

(4) E. B. Eastwick: "Drylcaves from young Eygpt" p. 256.

(5) خليل ابراهيم: "تڪمله مقالات الشعراءَ". ص 140.

(6) ساڳيوئي.

(7) مير شهداد خان: "ديوان حيدري" قلمي مسودو.

(8) ساڳيوئي.

(9) ساڳيوئي.

(10) ساڳيوئي.

(11) مصنف جي ٿالپري ڪتب خاني تي ذاتي تحقيق.

تهمينه سڪندر

سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ علامت نگاري

انساني سماج ۾ شعور جي اوسر سان فهم ۽ معني کي هڪ تسلسل مليو. جنهن جي ڪري سماج کي درپيش مونجهارن ۽ اڙچڻن جي ڳتيل ڳنڍين کي سلجهائڻ ۾ آساني ٿي. ابتدا ۾ اشارا ۽ پوءِ لفظ تخليق ٿيا. جڏهن انهن اشارن ۽ لفظن هڪ مستقل معني اختيار ڪئي ته زبان ۾ ان جي حيثيت علامت جي طور تي ابري سامهون آئي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ ۽ ٻول علامتون آهن. مثال جي طور تي سيند تي هٿ رکڻ وعدو پارڻ جي يا وچن وٺڻ جي معني ۾ اچي ٿو. سيند هڪ ٻي اولاد عورت لاءِ ڪم اچي ٿو. سنڌي ٻوليءَ ۾ فطرتاً هڪ علامتي نظام موجود آهي. جنهن جي وسيلي ڪهاڻي ۾ فهم ۽ معنويت جو اهو خزانو نظر اچي ٿو جنهن ڪهاڻي کي هڪ منفرد مقام ڏنو آهي. جديد ڪهاڻي جو تعلق قديم ادب سان علامت جي وسيلي ٿيو آهي. جديد ڪهاڻي قديم ادب مان ديومالائي قصن داستانن ۽ مذهبي علامتن کي استعمال ڪيو آهي. سنڌي سماج ۾ اکاڻا، اشارا ۽ ڪنايا موجود آهن. جيڪي ٻولي ۽ سماج جي قدامت کي ظاهر ڪن ٿا. اهڙي طرح ڪهاڻي به گذريل وقت جي يادگار آهي جديد ڪهاڻي ڪڙهيل ۽ شعوري ڪوشش آهي. جنهن لوڪ ورثي تمثيل ۾ مذهبي علامتن کي استعمال ڪري ڪهاڻي کي هڪ نئون رخ ۽ حيثيت ڏني آهي. ڪهاڻي انسان ذات جي ٻاهرين پورٽريٽ کي پيش ڪيو آهي. پر جديد ڪهاڻي علامت نگار جي وسيلي انسان جي اندر ۽ ان جي نفسياتي مونجهارن (Complexs) کي پيش ڪيو آهي.

ادب ۾ علامت جو ٻهريون ماخذ مذهب آهي جڏهن ته اجتماعي لاشعور جي ميراث ۽ تجربي جي حوالي سان ڏند ڪٿائي داستانن سان علامت لاءِ

سرچشمي جو ڪم ڏنو هي. علامت کي خصوصيت مذهب سان رغبت رهي آهي ۽ علامت مذهب جي ڪک مان جنم ورتو. قديم مذهبن ۾ طاقت جي تقسيم اونهين علامتن جو اظهار هي. ڪٿي ديوتائي نظام جو ڍانچو (Sructure) علامتن تي قائم آهي.

علامت اونهي جو رمز آهي. قديم مصري تهذيب کان وٺي هن جديد ترقي يافته دور تائين. هزارين سالن جو ادب علامت جي دولت سان مالا مال آهي. سمبرين جي پهرين ڪهاڻي، ۾ هزارين علامتون آهن. جن مان اخلاقي عظمتن جو اندازو ٿئي ٿو. (بحر ضعيف. ضمير جو بحر) ضمير جي بيري علامت طور ابريو. ديوتن تن کي پاڪ ٿيو. ٿي وڃڻ نه. وڃي ٿي منا. منع ڪري ٿي ته هو، مري نه ٿي ۽ اتي ان کي ندي، ٿي آهي ٿو ۽ ڏئي. ڪي زبردستي. ڪٿي وڃي ٿو ۽ گناهه جو مرتڪب ٿئي ٿو. واسي، ٿي ٿو ڏيو ديو ڪس سڙ ڏس يا ۽ ظلم جي بحر ڏانهن موڪلي ڏين ٿا. قديم داستانن ۾ طوطي جي ڪهاڻي. ۾ خجسته کي اخلاقي ناسدارن لاء طوطو جاڪوڙ ڪري ٿو اهو اندر ۽ علامتي آهي. طوطي جي ڪهاڻي (طوطي نامون) پيتان نحس علامتي داستان آهن جن مان پهريون Fable جي انداز ۾ بيان ٿيل آهي. طوطو درحقيقت انساني سڪي ۽ ڀلائي، جي علامت آهن. طوطو انسان جي اندر جو آواز آهي جيڪو ڪيس برائي کان بچائي ٿو. خجسته ڪمزوري، جي علامت بنجي سامهون اچي ٿي. هي. ڪهاڻي نيڪي، ۽ بدي، جي ميلاپ سان هڪ وسيع استعاري جي مدد سان بيان ٿيل آهي. ڊاڪٽر وحيد قريشي طوطي جي ڪهاڻيءَ جي علامتي، پهلوء کي تفصيل سان واضح ڪيو آهي. پر اعجاز حسين پنهنجي ڪتاب "اردو افساني مين علامت نگاري" ۾ هن داستان کي مڪمل طور تي علامتي لکي ٿو. (1) ديومالائي ادب کي ٽن حصن ۾ تقسيم ڪري سگهجي ٿو. پهريون فيبل (Fable) آهي. جنهن ۾ جانورن جي هلت چلت ۾ انساني خصلتن جي جهلڪ ڏسي سگهجي ٿي. ٻيو ديومالائي آهي. جنهن ۾ ريتن رسمن. مذهب. انساني سماڄ. ديوين ۽ ديوتائن مافوق الفطرت مفروضن تي مشتمل قصن ۽ ڪهاڻين تي هوندو آهي جنهن کي سنڌي، لڪ جي صورت ۾ اندو ويو آهي. ٽيون تاريخي سورما قومي تخيل جي حوالي سان ڏند ڪٿائن ۾ انهن واقعن ۽ مفروضن کي سمائن

ٿيون جن ۾ ڪنهن سورمي جي بهادري، ڪي وڏائي پيش ڪيل هوندو آهي جيئن
جنيسر. همون ۽ دولهه دريا خان ۽ ان سلسلي ۾ ڪيترائي قصا بيان ڪري سگهجن
ٿا. جوڀون عشق محبت. حسن ۽ عشق جي حوالي سان قديم مذهبن جي حوالي سان
بڻ جنسي قصن ۾ ديومالائي فيبل جي معنيٰ ۾ اچي سگهن ٿا.

انسان کي برائين کان بچائڻ لاءِ زمين تي پکڙيل علامتن کي. قرآن پاڪ
آيتن ۾ بيان ڪيو آهي. ڊاڪٽر اعجاز حسين لکي ٿو:

"قديم دند ڪٿائي ديوتائن انهن ممنوع وڻن جو ميووکائي آدم جهڙي
ملندڙ سزا جا حقدار ٿيا. طوفان جي ديوتا ان لال حسن جي ديوي ٿن لل سان
مباشرت جي جرم ۽ بحر ظلمات ۾ بطور سزا موڪلڻ قديم مذهب ۽ دند ڪٿا جي
وچ ۾ علامتي اشتراڪ ۽ ايڪائي، جي وضاحت ڪري ٿو (2)."

سنڌي داستان بڻ علامتي انداز رکن ٿا جن ۾ "موکي ۽ متارا". "مري ۽
مڪتر". "فل وڏوتو" ۽ "ٻوري" انساني نفسيات کي ظاهر ڪن ٿا. هي قصا
احساس جي سدت جي اظهار سان گڏ خوف جنس (Sex) ۽ عشق محبت جي جذبن
تي مبني آهن موکي متارا کي علامت جي طور تي سنڌ جي شاعرن پنهنجي شاعري ۾
اندو آهي. شاهه ٿاني ۽ مبين شاهه عنايت هن ڪردارن کي پنهنجي بيتن ۾ بڻ آندو.
اوڏو ڪيهر ۽ هونل ٻري، جو داستان جکري جي بهادري، ۽ سخاوت جي ڪري
اسريو. سندس ماءُ هونل جي ڪردار کي ٻرن سان مماثلت ڏني عام تصور کان
مسرو ڪري پيش ڪيو ويو. ٻا سونن وارن واري نينگر جو هڪ راڪاس جي قيد
۾ ٻين ۽ سندس اکيون سڄن جو واقعو هن داستان ۾ بڻ علامتي آهي. سندس ٻاٺر
جڏهن راڪاس جي خوف کان آجا ٿين ٿا ته پنهنجي ٻين کي آزاد ڪرائي وٺن ٿا.
علامتن جي تشڪيل انساني نفسيات ڪري ٿي. قديم قصن ۽ ڪهاڻن ۾ هن جو
مڪمل خاڪو ملي ٿو. تمام داستاني ادب بنيادي طور تي انهن جذبن جو اظهار
آهن جيڪي انسان جي ذهن جي ڪنهن لڪل ڪنڊ ۾ رهن ٿا ۽ ان جي تڪميل
هربوري ٿين جو انتظار ڪندي اهن ۽ ٿو، جڏهن اهو ممڪن نه هوندو اهي ته هڪ
مثالي شخصيت جو تصور اسري ايندو آهي. مومل راڻو به اهڙو قصو آهي جنهن ۾
عشق محبت جدائي ۽ سڪ سڀهي جو امتزاج نظر اچي ٿو. منهنجي خيال ۾ هي

آڳاٺو قصو جنسي عنصر بڻ رکي ٿو. جنهن ۾ سومل راڻي وارو ويس ڪري مومل جي دل کي وندرائي ٿي. مٿي ڏنل بحث مان ثابت ٿئي ٿو تہ ابتدائي دور کان وٺي آڳاٺن مذهبن. ديوتائي نظام تائين ۽ پوءِ وحدانيت جي ابتدا کان وٺي 19 صدي جي آخر تائين علامتي نظام نامحسوس انداز ۾ بغير ڪنهن ناليءَ جي هلندو رهيو. يونگ (Jung) جي موجب داستان انساني قدامت جو دعويدار ۽ انساني اجتماعي لاشعور جي هن سان نسبت ۽ لاڳاپو آهي.

ان ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ علامت ابتدا کان ئي انساني زندگي سان وابستہ آهي پر نفسيات هن کي با معني بڻائي ڇڏيو آهي. ان جا اثرا تہ مختلف پهلو سامهون آيا جو علامت هڪ روپي مان مڪمل هڪ وجود ۾ تبديل ٿي وئي. پراڻي علامتي نظام جي جاءِ تي هڪ نئون نظام قائم ٿيو جيڪو يورپ کان وٺي اولهہ ۽ مشرق بعيد ۾ هڪ تحريڪ جي صورت ۾ نظر اچي ٿو. علامتون مخصوص حالتن ۽ سماجي روايتن مان پيدا ٿين ٿيون. تنهن ڪري چئي سگهجي ٿو تہ علامتي طرز ڪهاڻي/ افساني ۾ محسوسات جي نئين انداز ۾ بنياد فراهم ڪن ٿيون. ادب جي تحريڪن جي پس منظر ۾ لاشعور هڪ اهرو نظريو آهي جيڪو ادب جي ڪيترن ئي تحريڪن جو محرڪ قرار ڏئي سگهجي ٿو. هن نظريي جي وسيلي ڪئي رجحان ادب ۾ وارد ٿيا. جن ۾ علامت (Symbol)، اظهاريت (Expressionism)، وجوديت (Existentialism) سريلزم (Surrealism) سڄي دنيا جي ادب کي پنهنجي گرفت ۾ آندو. ڊاڪٽر اعجاز پنهنجي نيز ۾ لکي ٿو: "علامت جا ٻہ قسم آهن جن تي علامتي نظام استوار آهي.

1- آفاقي علامتون (Universal) هي اهي علامتون آهن جن جو تعلق پوري انساني برادري سان آهي. آفاقي علامتون انساني تجربن مشاهدن ۽ احساس جي يڪتائي ۽ عمل جي مشترڪ قدرن جي نمائندگي ڪن ٿيون. تنهن ڪري انهن علامتن جو ادراڪ تمام انسانن لاءِ هڪجهڙو آهي. آفاقي قدرن ۽ قديم ورثي کي خاص اهميت حاصل آهي.

2- علائقائي يا سماجي علامتون (Regional or Social Symbol) هي اهي علامتون آهن جن کي هڪ مخصوص علائقو ڄاڻي ٿو. هي علامتون يقيني طور

تي ٻڌهنجي علائقي يا سماج جي نمائندگي ڪن ٿيون ۽ ان جي سڃاڻپ هونديون آهن.

3- شخصي يا انفرادي (Personal or Individual) هي اهي علامتون آهن جيڪي مصنف جي ذات سان تعلق رکن ٿيون هتي ذات مان اها مراد نه آهي ته علامتن جو نظام سماج کان ٻري ڪوئي سرشتو هوندو آهي. پر هي اهي علامتون آهن جن کي فنڪار ضرورت موجب تشڪيل ڪندو آهي. هنن علامتن ۾ ڪنهن مقا ڪري جي بجاءِ فنڪار جو تجربو ۽ مشاهدو بنيادي ڪردار ادا ڪري ٿو. ڪڏهن هو اهي تاريخ مذهب ۽ روايت مان وٺي ٿو. ته ڪڏهن ثقافت ۽ سياست سماجي ۽ معيشت جي خمير مان تخليق ڪري ٿو. ڪڏهن وري اندر ۾ سيندر اڻ تڻ علامت تي ظاهر ڪري ٿي. ان جي ڪري علامتون گهريون، تهه دار هونديون آهن تنهن ڪري عام سطح جي پڙهندڙ لاءِ مبهم ٿي وڃن ٿيون (3).

مٿي ڏنل پس منظر مان اخذ ڪري سگهجي ٿو ته علامت جو تعلق سڌوسنئون سماج سان آهي. ٻنهجي عنوان موجب مان هن رجحان جي وسيلي سنڌي ڪهاڻي ۾ سماجي ۽ نفسياتي پهلو ۽ ان جي ڪارج کي سامهون رکي ان جو جائزو وٺندس 19 صدي جي ٽئين ۽ چوٿين ڏهاڪي تائين علامت ۽ علامتي اظهار جو ڪو اصلاحي مفهوم موجود ڪونه هو. تنهن ليکي اتين ته ثابت آهي ته ڪهاڻي انسان جي اندر ۽ سماج ۾ سيندڙ تبديلين کي اثرائتي نموني ۾ پيش ڪيو ۽ هن صنف دنيا جي ڪيترن ئي سماجن تي گهرو اثر جڏيو جنهن جي نتيجي ۾ انساني زندگيءَ جو هڪ مفهوم اڀري سامهون آيو.

1880 جي ويجهو حقيقت پسندي جي رد عمل ۾ هڪ نئين تحريڪ اڀري جنهن کي علامت نگاري، جي تحريڪ سڏيو ويو فرانس ۾ علامت نگاريءَ جو آغاز بوديليئر جي شاعري ۾ ايڊگر ايلن پو جو ترجمن سان ٿي. جنهن کي تاريخي شعوري تسلسل 1880 کان پوءِ مليو.

نفسيات جي روشنيءَ ۾ علامتن کي اهميت ڏيڻ وارن ۾ فرائيڊ جو نالو سرفهرست آهي. ان کان پوءِ علامت تي يونگ ايڊلر فروم، وليم جيمس، ڪارڊس، مرفي لبرل ۽ ان کان پوءِ ڪيترن تي علامت جي نفسياتي مفهوم کي سمجهائڻ جي

ڪوشش ڪئي (4).

مذهب ۽ جنس کان پوءِ ادب ۾ هڪ اهم شعبو نظر اچي ٿو جنهن ابتدا کان ئي پنهنجو هڪ مڪمل علامتي نظام قائم ڪري ورتو هيو ۽ پوءِ جلد بشريات Anthropology، سماجيات Sociology ۽ نفسيات Psychology هن کي پنهنجو ڪيو. نفسيات اهڙو علم آهي جنهن هن جون "علامت" جون عجيب ۽ غريب وضاحتون پيش ڪري انسان کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو.

انسان کي جڏهن سعور جي ڄاڻ پئي ته هن مذهب جو سهارو ورتو ۽ ان کان وڌيڪ وري انهن قديم مذهبن کي علامتن جو سهارو ونئو پيو. اڳاٽن مذهبن ۽ تهذيبن ۾ جتي باهه پاڻي ۽ طوفان مطلب ته هر هڪ شعبي لاءِ هڪ علامتي نظام جي ضرورت پئي. عام زندگي ۾ لاشعور جي ڪارڪردگي جو مظاهرو خوابن وغيره ۾ علامتن جي صورت ۾ ڏسي سگهجي ٿو. اهي علامتون لاشعور جي تخليقي عمل جي تحت ادبي ۽ فني تخليق جي علامتن کي جنم ڏين ٿيون (4). علامتن جي اهميت کي فرائڊ ايڊلر ۽ يونگ تمام تسليم ڪيو آهي. هي ٽئي ٿوري فرق سان هڪ ئي مرڪز جي چوگرد ڦرن ٿا. لاشعور علم نفسيات جي هڪ اهم بحث آهي ۽ هي ادب جي تخليق ۽ علامت جي تشڪيل ۾ بنيادي حيثيت رکي ٿو. انساني فيصلن جو دارومدار سعور ۽ لاشعور تي آهي. فرائڊ علامت کي انساني جبلت جو هڪ جز سمجهي ٿو. ايڊلر فرائڊ کان هٽي ڳالهه ڪري ٿو. ان جو خيال آهي ته ذهني ڪشمڪش ۽ نفسياتي الجهن جي بنياد انسان جي اندر پيدا ٿيندڙ احساس برتري Superiority Complex جي ڪري پئي ٿيون. ايڊلر وٽ احساس برتري کي اهم مقام حاصل آهي. جيئن فرائڊ وٽ جنس (Sex) جو اصول ادب ۽ فن جي وسيلي احساس ڪمتري کان نجات حاصل ڪري احساس ڪمتري جو منهن سماجي قدرن جي طرف موڙي ڇڏي ٿو. يونگ جي ويچهو جذباتي رويو ورثي ۾ ملي ٿو. ان بنياد تي هن خوابن جي رويي ۽ ديومالائي داستان جي علامتن کي سمجهيو آهي ۽ خاص اساسي سانچن Archetypes جي ذريعي پنهنجي تجرباتي نفسيات Analytical Psychology تجزيو ڪئي آهي. ان جي ويچهو علامتن جو پهريون طبقو رويي جي علامت هي. تمام ذاتي ۽ انفرادي رويي مان فني نڪرڻ واري هيءَ علامت

نهايت مبهم هوندي آهي. يونگ اجتماعي لاشعور کي فني تخليق جو سرچشمو قرار ڏئي ٿو هاڻي جيڪڏهن فرائيڊ ۽ تحليل نفسي جي فڪر سان تعلق رکندڙ عالمن جي نظرين جو تجزيو ڪجي ٿو ته ڄاڻ پوي ٿي ته يونگ علامت کي ان معنيٰ ۾ استعمال نٿو ڪري، جنهن ۾ فرائڊ استعمال ڪري ٿو. يونگ وٽ علامت صرف انفرادي نه پر اجتماعي آهي وقتي ۽ حادثاتي نه پر ارتقا پذير آهي ۽ عضوياتي نه پر سماجي آهي يونگ (Jung) جو هي ڪمال آهي ته ماضي کان مستقبل وارين علامتن جو تسلسل ظاهر ڪيو آهي. وڌيڪ هي ته انسان جي شعور. لاشعور ۽ اجتماعي شعور ۾ مفاهمت پيدا ٿي وڃي ته ذات ڳنڍجي وڃي ٿي ۽ نفسياتي مونجهارو ختم ٿي وڃي ٿو. يونگ جو هي نظريو مثبت هو. مٿي ڏنل نظرين سنڌي ادب تي به اثر وڌو، جنهن جو عڪس ڪهاڻي ۾ ڏسي سگهجي ٿو. آزادي کان پهرئين سنڌي ڪهاڻي ۾ علامتي انداز جيٺمل پرسرام جي حمرا نوس جون ڪهاڻيون ۾ نظر اچي ٿو. پيار جو مهانتا پڻ علامتي آهي. جيٺمل جون ڪهاڻيون 18 صدي جي پڻ رجحانن حقيقت نگاري ۽ مثاليت (Idealism) جو ميل آهن جيٺمل پنهنجي ڪهاڻين جي مهاڳ ۾ لکي ٿو:

"سيطان پنهنجي آزمائش وٺي ڪڪ ٿيو ۽ مولي مونتي راضي ٿيو. جيائين ور ڪهر ورم پر مون هٿ پڌي ڪيس عرض ڪيو ته مون کي هڪريون ٿي ٿيون ڏي هڪري ڏيم نوبي جا سر تي رکان ته هڪدم عام انسان جي نظر کان غائب ٿي آءُ سب ڪجهه ويٺو ڏسان پر مون کي ڏسي نه ڪو پيو. ٻئي شئي مون کي وڏي حمرا پوش ڪرتو جنهن جي پائڻ سان آئون اڏامي سگهان. جتي وڻي ڪهڙان رسي سگهان، ٽين شي مون کي وڏي چمل. جنهن جي پائڻ سان آءُ پل جي مان ڊڪان ۽ ڊوڙان ته به آواز نٿي ٿي ڪونه. سگوري منهنجو عرض اگهايو ۽ انعام وٺي ڄڻ جنم ۾ حمرا نوس ٿي آيو آهيان" (5).

سنڌ ۾ هي علامتون سماجي ڀلائي ۽ بهتري لاءِ آهن. جيٺمل علامتن جو استعمال عجيب غريب نموني ۾ پيش ڪيو آهي ۽ ساڌو ٻن آهي جو ڄڻن علامتن جو لباس خود پهريو آهي. مرزا قليچ بيگ پڻ پنهنجي ڪهاڻي "سهڻي ۽ مبارڪ" ۾ بيمار بحيثيت جي هڪ داستان مان ڪي سمون علامت طور ڪتب آندو آهي مثال

ڏجي ٿو:

"شهزادي سنهري سهي پنهنجي تنبو کان ٻاهر نڪتي ته هن سندس هٿ ۾ هڪڙو گلاب جو گل هو. هن جوان شهزادي ڏي نهاري گل ڪٽي پنهنجن ڏند ۾ جهليو. پوءِ ڪٽي پنهنجي ڪن جي ٻنيان هنيائين. پوءِ وري اهو پنهنجي پيرن تي ڪٽي رکيائين" (6).

مٿين ڪهاڻين ۾ علامت جو استعمال سنڌي ادب ۾ ابتدائي علامت نگاري کي ظاهر ڪن ٿيون. تحليل نفسي ۽ لاشعور نفسيات جو هڪ اهم بحث آهي ۽ هي ادب جي تخليق ۽ علامت جي تشڪيل ۾ بنيادي حيثيت رکي ٿو. انساني فعلن جو دارومدار شعور تي آهي. هن نظريي جو خالق فرائڊ علامت کي انساني جبلت جو هڪ جز سمجهي ٿو. هن قديم ادب جي ڪردارن ۽ Mythology جي بنياد تي پنهنجي نظريه کي استوار ڪيو آهي. انهن قديم Mythology ۾ لاشعوري عملن جو واضح اشارو ملي ٿو. جن کي فرائيڊ تلاش ڪري جديد انداز ۾ سائنسي نظريي جي صور پيش ڪيو. فرائڊ جي ويجهو جنس بنيادي توانائي آهي ۽ پنهنجو اظهار چاهي ٿي. ان جبلت کي شعور ۾ اچڻ کان روڪڻ لاءِ هڪ سنسر عائد آهي جنهن کي هو Ego يا Super Ego قرار ڏي ٿو. جيڪو هر طرح جي خيالن کي روڪي ٿو ۽ ڪشمڪش کان پوءِ اظهار مختلف ويس ۾ ٻاهر اچڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ان وقت ان جي هيئت بدلجي ويجي ٿي ۽ هو وحشي جي بجاءِ هڪ سڌريل ڏيک ڏئي ٿو. ادبي محرڪات جي سلسلي ۾ اهم جديد نفسيات ۽ تحليل نفسي آهن. جديد نفسيات فرائڊ ايڊلر ۽ يونگ جي تعليم تي ٻڌل آهي. فرائيڊ ۽ ايڊلر جا خيال دلچسپ آهن ۽ فڪر انگيز بڻ. يونگ جي اجتماعي لاشعور وارو نظريو دراصل ادبي تخليق جي محرڪن جي وضاحت نٿو ڪري. پر تخليق سان لاڳو بعض نفسي جزن جي نشان ڏهي ڪري ٿو. پر اجتماعي لاشعور جي نظريه ادب جي مطالعه کي هڪ نئون موڙ ڏنو. هن نظريي ۾ اجتماعي لاشعور ان خاص محرڪ جو نالو آهي. جنهن ۾ مخصوص انساني گروهه نسل قوم يا ڪنهن ملڪ جي رهواسين سان وابسته هوندو آهي. هن نظريي ادبي تخليق ٿيڻ جي سببن ۽ محرڪ جي باري ۾ بحث نه ڪيو آهي پر اجتماعي لاشعور ۽ لاشعور جي اساسي سانچن (Archetypes) جي.

مدد سان تخليقي عملي جي پيچيدگين ۽ ان سان وابسته گهري اثرات کي ڏسي سگهجي ٿو (7). ان نظرين جو اثر ادبي تخليقن تي پيو ۽ خاص ڪري ڪهاڻي مٿي ڏنل جديد نفسيات جي نظرين جي اثر کان بچي نه سگهي. ڪهاڻي ۾ انسان جي لاڳاپن جي نئين نموني اوک ڊوک ٿيڻ لڳي. سماجي معنويت سان گڏ اندر جي مونجهارن جو ذڪر ٿيڻ لڳو.

ٽيون نظريو ايڊلر جو احساس ڪمتري ڪهڙو مشهور آهي ان جي خيال ۾ فرد جي عضون جو حريف هجڻ سماجي حيثيت ۾ مادي وسيلن جي ڪري احساس ڪمتري پيدا ٿئي ٿو. جنهن جي ڪري هر انسان پاڻ کي پين کان حقير ۽ ڪمتر سمجهي ٿو. ايڊلر پين سبين جي مقابلي ۾ جسماني نقص ۽ ڪمزوري تي گهڻو زور ڏنو آهي جو اهڙي قسم جي تڪليف امير ۽ غريب سب ڪو محسوس ڪري سگهي ٿو. هن احساس جو ردعمل ڪيترائي روپ اختيار ڪري سگهي ٿو ۽ احساس برتري کان وٺي ڪنهن به جرم تي ختم ٿي سگهي ٿو. مختصر هنن نظرين جو اثر سنڌي ادب تي پيو.

علامت نگاري جي وصف:

علامت جي بنيادي وصف هي آهي ته شي ظاهري ۽ باطني جي حقيقي تصور سان گڏ احساساتي ۽ جذباتي ابار مان نڪرندڙ تحريڪن کي مختلف رنگن ۾ پيش ڪري علامت جي پيچيدگي اصل ۾ انساني نفسيات جي پيچيدگي آهي جنهن کي سائنس نٿي سمجهي سگهجي علامت جي سائنسي تصور جي خلاف بودلير کي چوڻو پيو: "انساني تاثرات جي تهه ۾ هڪ عالم لڪل آهي. جيڪو حقيقي آهي ان عالم تائين سائنس جي رسائي ممڪن نه آهي ان ڪري (سائنس) خارجي عنصر کان اڳتي پنهنجي نظر نٿي وجهي سگهي (8).

مٿي ڏنل تعريف جي نتيجي ۾ چئي سگهجي ٿو ته علامت ڪنهن اڻ ڏٺل شي جي مماثلت يا مشابهت آهي جنهن جي پويان محسوسات ۽ فڪر جي اشارن جو اڻ کٽندڙ سلسلو هوندو آهي. يونگ جو نظريو مٿين راءِ ۾ سختي آڻي ٿو. علامت شي جي ظاهري معني مقرر ڪري ٿي پر ان ظاهري معني جي پوئيون گهرائي واري مفهوم جو هڪ طويل سلسلو هوندو آهي. مارشل اربن هن جي ٽئين سمت

مقرر ڪري ٿو. علامت مفهوم جي اهڙي تجوز واري صورت آهي جنهن ۾ وضاحتي اسارو نه ٿو ملي. هي صورتون علامت جي تهه دار ۽ گهڻي معني جي دلالت ڪن ٿيون.

آزادي کان پهرئين ڪهاڻي ۾ نفسياتي لاڙو نظر اچي ٿو. جنهن ۾ آسانند ماموتورا نمايان آهي. سندس ڪهاڻي ۾ نفسياتي حبد جي گهري حاب نظر اچي ٿي. منهنجي تحقيق موجب هي پهريون سنڌي ليکڪ آهي جنهن فرائڊ جي نظريي ۽ علامت نگاري کي متعارف ڪرايو آهي. اڪثر ڪهاڻين ۾ جنسي مسئلن تي بحث ڪيل آهي ۽ هو ان فطري توانائي کي زندگي جو بنياد سمجهي ٿو.

آسانند ماموتورا انهن ليکڪن مان آهي جن سنڌي ڪهاڻي ۾ تجربا ۽ جديد رجحانن سان ادب کي روشناس ڪرايو. سندس تحريرن مان خبر پوي ٿي ته هو هڪ بهادر ۽ ذهين لکندڙ هو. سندس ڪهاڻي "ڪنوارپ" ان جو مثال آهي. هن ڪهاڻي ۾ احساس برتري ۽ سماجي حيثيت مونجهاري کي جنم ڏئي ٿي. پي روايت آهي ته ننڍي عمر جي ڇوڪري جي وڏي عمر جي مرد سان شادي ٿيون ته ان جي نتيجي ۾ سڄي ۾ ٿيڪري (ڪڪي) ان ڏنل دنيا کي ڏسي ٿي هو هميشه ڪليل ميدانن ۾ ٻارن کي ڏسي ٿي. هڪ ڏينهن ٻارن کي ان سڀني ۾ هٿن ڏنائين.

هڪ ڏينهن ٻارن کي انهي ميدان جي وچ ۾ هڪ ساهي جمڪندڙ سو جي لنگر کي نوجيندو ڏنائين ڪيترو ئي وقت انهي جي آرادنا ۾ مڪهن هئي. اکيون سندس بند. ڪنڌ نماڻي. ٻني هٿ جوڙي لنگر سان لڳايو. ويٺي هئي. جڏهن اکيون کوليائين ته ڏنائين ته لنگر مٿي هڪ ٻرڪ ٿي پيو آهي ڏکي سان اهي ڪري ٿي. ٻر ٻرڪ جي اکين ۾ مرڪ ۾ اهڙي ڪسر ۽ ڪوملتا محسوس ڪيائين جو ٻارن کي هنجي ٻانهن ۾ ڪٽي احتياطين پوءِ ته سون ورنيون سنيهه جو ڪهريون گذرنديون رهنديون ۽ هي اباڻ پريم ۾ اتي انند جون حريو ڪندڙ حڪيون بندي رهي. جڏهن نينهن جو نسو نس ۽ هو ٻرڪ الوپ ٿيل ئي هو. تڏهن ڏسي ته هن ٻرڪ جي شڪل سڌ ٻڌ سندس ئي جي هئي. اتي ٻاساڻين ته ڪا داڻي ڏند ڪيڏي، منس پهه پهه ڪري ڪي رهي آهي. سنو سندس اکين مان ادامي ويو" (٩).

مٿي ڏنل ڪهاڻي ڪنوارپ مان هي اقتباس فرائڊ جي نظريه ۽ علامت جي

نشاندهي ڪري ٿو. آساننند جون هي علامتون آسان ۽ سوليون آهن جن مان ٻرندڙ سبق حاصل ڪري سگهي ٿو انسان جي اندر ۾ ۽ شعور تي جيڪا زندگي اثر ڇڏي ٿي تنهن کي هڪ ڪهاڻي ۾ ڏسي سگهجي ٿو. سوجولنگ جي علامت ۽ ٻيءَ جي شخصيت کان ڪڪي، جو بي حد متاثر ٿيڻ آهي ۽ ميندي ٿي، ۾ ٻڻ هو ٻيءَ جو عڪس ڏسڻ گهري ٿي. نفسياتي مونجهارن کي تحليل نفسي جي ذريعي ڪهاڻي ۾ سلجهايو ويو آهي. هن ڪهاڻي جي علامت ۾ موجود ٻن روين حقيقت پسندي ۽ مثاليت (Idealism) کي چٽو ڏسي سگهجيو. هي ٻه لارا علامت نگاري سان گڏ هلن ٿا. آزادي کان پوءِ ڪهاڻي جدهن لکجڻ ۾ آئي ته علامت جو استعمال ٻه ٻڻ ڪهاڻيءَ ۾ ٿيو پر ان کي فني لحاظ کان ڪاميابيءَ سان نڀايل نه ٿو چئي سگهجي.

لڏ پلاڻ جي ڪرب ۽ سنڌ سان ٿيل زيادتي کي ڪهاڻي ۾ آندو ويو. علي بابا موهن جو دڙو ناول لکيو. جنهن ۾ سنڌ جي قديم تهذيب کي پس منظر ۾ رکيو ويو. آغا سليم جو ناولٽ "اونداهي ڌرتي روشن هٿ" ٻڻ سنڌ جي پس منظر ۾ لکيو ويو. جنهن ۾ تهذيبي ورثي کي علامت طور ڪم آندو ويو. علي بابا جي ڪهاڻين ۾ ڪينجهر، ٿر، ۽ سنڌي تهذيب کي علامت جي طور تي ڏسي سگهجي ٿو. امر جليل جي ڪپيل پانهن جو وارث سنڌ جي حوالي سان آهي. ڪپيل پانهن جو مالڪ ڪير ٻه ٿئو ٿئي ۽ آخر ۾ ٻار جيڪو مستقبل جي علامت آهي ٻانهن ان جي حوالي ٿئي ٿي،ا تي ڪهاڻي ختم ٿئي ٿي. هن ڪهاڻي ۾ مڪمل علامت واري طرز کي واپرايو نه ويو آهي. بلڪ ڪن تاريخي ۽ تهذيبي اهڃاڻن کي علامت طور ڪم آندو ويو اهي. هن ڪهاڻي ۾ سماجي ۽ سياسي حوالي سان ٻرندڙ جو ڏيان ڇڪايو ويو آهي. جنهن ۾ سنڌ جي ثقافت ۽ حقن ۽ تشخص جي ڳالهه ٿيل آهي. غلام رباني جي آب حيات زندگي جي فلسفي ۽ روحاني فڪر جي باري ۾ آهي انسان جي تا ابد زنده رهڻ واري خواهش کي عمل سان وابسته ڪيو آهي. سندس هي ڪهاڻي لوڪ ڪهاڻي آهي هن ۾ سنڌ جي ڳالهه ٿيل آهي. جيڪا علامتي طرز واري انداز ۾ بيان ٿيل آهي. سندس ڪهاڻي جا ڪردار Fables آهن اهي انسان وانگر ڳالهائين ٿا. سندس ٻي ڪهاڻي اڪريون اڃايون فرائڊ جي نظريي جي پس منظر ۾ آهي هيءَ ڪهاڻي فني ۽ اسلوب جي لحاظ کان ڪامياب ٿئي چئي سگهجي هن ۾

علامتن جو استعمال فرائيڊ جي نظريہ موجب نيل آهي هن ڪهاڻيءَ ۾ دبيل جنسي جذبي جو لاشعوري اظهار آهي. آب حيات کي فينٽسي ۾ لکيو ويو آهي. عبدالڪريم لغاري تنقيد ڪندي لکي ٿو: ”آب حيات ۾ فينٽسيز ٻہ آهن جن ۾ خيالي پلاٽ آهن حالانڪہ سنڌس دعوي آهي تہ هو حقيقت جا دعويدار ۽ ترقي پسند آهن (10). سنڌس ڪهاڻي ۾ ڪي خيالي بلاءَ ڪونہ آهن بلڪہ علامتن ذريعي سنڌ جي ڳالهہ ۾ فلسفي کي بيان ڪيو ويو آهي.

سنڌي ڪهاڻي جي ذريعي نہ صرف سماج ٻر سنڌ جي حوالي سان ٻڌ لکي ويئي جنهن ۾ عبدالجبار جوڻيجو جي بادشاهہ جي ڌيءَ ۽ ون يونٽ اهم آهن. ٻهرئين ڪهاڻيءَ ۾ انساني فطرت جو اپياس آهي. هي دنيا رنگ رنگ ۽ قسمين قسمين خوشبوئن سان واسيل آهي. ڪهاڻي شيڪسپيئر جي ڊرامي King Lear ۽ هڪ لوڪ ڪهاڻي جي ٻاجي ۾ لکيل آهي. بنيادي مواد علامت طور تي ڪتب آندو ويو آهي. منين دنل ڪهاڻين ۾ علامت نگاري جي حيثيت ۽ اسلوب دسي سگهجي ٿو. ٻي ڪهاڻي ون يونٽ جنسياتي ۽ سياسي پهلوءَ جو امتزاج آهي سنڌ جو حوالو پڻ رکي ٿي. هن ڪهاڻي ۾ ٻن مسئلن کي نهايت ذهانت سان پيش ڪيو ويو آهي. ون يونٽ استعاره جي شڪل ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. ڪهاڻي ۾ علامت نگاري ڪٿي حيثيت ۽ وري ڪٿي ڪردارن ۽ لفظن جي هم آهنگي جي وسيلي ظاهر ٿئي ٿي. ڪردارن جا نالا ۽ فعل علامتي آهن. هن ون يونٽ ڪهاڻي ۾ ڪردارن ۽ فعل علامتي آهن. هن ڪهاڻي مان اقتباس ڏجي ٿو:

”هاڻي اسين ڪي ڏار نيل ويڳاڻا صوبا نہ هيونسين ٻر هڪ وڏو ۽ طاقتور ون يونٽ بنجي پيون هيوسين پاڻ پرو Self Sufficiant نيڻ خاطر انسان کي جا جا نئو ڪرتو پوي (11).

علامت انساني اظهار جو هڪ فطري عمل آهي جنهن ۾ هڪ معنيٰ کي اينترا رنگ ۽ روپ-اعزاز بخشي ٿي. علامت ڪهاڻي ۾ وسعت اختيار ڪري ٿي. هي ڪهاڻيون علامتي دور ۽ حالتن جي پيداوار آهن جنهن ۾ معاشي عدم تحفظ جو احساس ابري سامهون اچي ٿو. جيئن هن ڪهاڻيءَ جو عنوان جي حوالي سان ون يونٽ هڪ استعاره بنجي سامهون آيو آهي. جنهن مان مراد آهي تہ هي لفظ امرو

آهي جيڪو هڪ ٻئي شي جي لاءِ ڪم اچي ٿو. جنهن ڪي ان جي اصلي نالي جي ڪري استعمال نٿو ڪري سگهجي.

استعاري جو بنيادي ڪم هي آهي تہ مماثلت جي وسيلي ٻنهنجي خصوصيت جي ڪري ٻنهنجي توجهہ ٻئي شي جي طرف مبذول ڪرائي ٿو هيءَ ڪهاڻي سنڌي ادب توڙي ڪارج جي حوالي سان هڪ منفرد جاء والاري ٿي جنهن ۾ مصنف علامت ٻنهنجي سماجي ڊانچي مان ڪٺي آهي.

سنڌ ۾ علامت نگاري ڪي معاشي ناانصافي جي لاءِ استعمال ڪيو ويو. جيڪا سنڌي ادب ۾ منفرد آهي. غلام نبي مغل سنڌي ادب ۾ جنس نگاري لاءِ اهم ليکڪ آهي سندس ڪهاڻين ۾ جنس (Sex) سندس موضوع آهن. ڪارو تہ ڪان وٺي رسمي وار تائين سماجي پابندين جي نتيجي ۾ نفسياتي پهلو ڪي اجاگر ڪيو ويو آهي اعصاب يا ڪنهن حسن ڪي عمومي انرن جي ڇڪتاڻ ۾ سماجي رستن جي اوٽ ۾ نفسيات ڪي اجاگر ڪري ٿو. سندس بيشتر ڪهاڻين ۾ سماجي لاڳاپن ۾ نيل نفسياتي مونجهارن جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. علي بابا جي ڪهاڻين ۾ ڪارونجهار جو قيدي ۽ هي سنڪرام علامتي طرز جون آهن جن ۾ تاريخي ۽ مذهبي اهڃاڻن ڪي علامت طور استعمال ڪيو آهي. دنيا ۾ نبندر زيادتين ۽ اٿنده جي صورتحال ڪي برڪيو ويو آهي. سرحد جي هن پار سنڌي ڪهاڻي ڪنهن ڪانوٽي اجنبي ڌرتي تي ٻنهنجائپ وارو ماحول پيدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. تنهن جي هتي اسار ڪرڻ جي ضرورت ناهي. بلڪ هتي مان نفسياتي ۽ علامت جي وسيلي ڪهاڻي ۾ نئل اوڪ ڊوک ڪي ڏسبندس.

گنو سامتاڻي جي بهرتين ڪهاڻي "پارس" آهي گنو جديد هئيت جي حوالي سان سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ اهم آهي. فرائڊ جي نظريي جي حانو ۾ سندس لکيل ڪهاڻيون داخلي ۽ نفسياتي جيد ڪن ٿيون. هيرو شيوڪاڻي لکي ٿو: "گني جي ڪهاڻي جا موضوع اڪثر ساڳيا. آدرش وادي ءَ ڪني ڪني سماجڪ سلسلي ڪان بلڪل ڪنيل ۽ هوائي لڳن ٿا (12). منهنجي خيال ۾ گنو عورت ۽ مرد جي رشتن ڪي گذريل هزارن سالن جي پس منظر ۾ جانچڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. جنهن جي حوڪرد هي سچو وايومنڊل قائم آهي. گنو لکي ٿو "منهنجا ڪردار اڄ جي ڪوڪلي

وايو منڊل کان مٿي اچي هڪ اهڙي سطح تي پهچن ٿا. جنهن جو پنهنجو خاص کوئي Mystique آهي نه ڪجهه اکيات. ڪجهه ڌارمڪ. ڪجهه اتهاسڪ. ڪجهه ويچار پريو. ڪجهه ٻاونا تمڪ. ڪجهه آتمڪ. جيڪو ان Mystique کي جنم ڏئي ٿو (13). سندس ڪردار ظاهري طور تي اهڙين خاصيتن جا حامل آهن. هن جون خاصيتون تعريف جوڳيون يا خاص آهن بر اسان تي ان جون خاصيتون ظاهر نه آهن انهن ڪردارن کي نهايت غور ۽ فڪر سان جانچڻو پوي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو عام پڙهندڙ جي سمجهه ۾ نه آيو. سندس ڪهاڻيون علامتي آهن. جنهن ۾ هن ڪهاڻي کي ڪنيرتا ڏني. سندس ڪهاڻي ڪنڊهر ان جو مثال آهي. سندس علامتون ذاتي ۽ هن ڌرتي جون ئي آهن. سنڪر علامت آهي. جيڪو در بند ڪري ويٺو آهي. هو سچائن کان انڪاري آهي. هن ڪهاڻي، ۾ حال ۽ ماضي جي قدمن جا نشان آهن. ھمالیہ آرين جي گهوڙن جي ٽاپ ٽاپ سندو. ڪنڪا ۽ هي سنڪر ٻرتاب ان آريو هن وسيلي تهذيبي رستن ۽ ناتن لڀڻ جي آس آهي. ڪني جي ڪنڊهر مان هن هند ستن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته هي، ڪهاڻي جديد هيئت ۾ ۽ علامتي (Symbolic) لاڙو رکي ٿي:

ٻيو به ته ڪو رستو ٿي سگهي ٿو
ماضي ته انهن واپس موڙڻ جو؟"
اتهاس سان سنبنڌ جوڙڻ جو
ٿو چاتان
تون چاتين ٿو
نه ڪوز
سچ نه"
اڪثي هي به سون وڌيڪ واضح ٿيون

"ويد. وياس جا راڌا ڪرشن هٿا پکن بعد ان پرمپرا کي جنديو زنده رکيو هو." (14)

ڪني جي ڪهاڻي جي اوسر واقعن جي بجاءِ هڪ قسم جي ڪهراڻي مان نئي ٿي. سندس ڪردار زمان ۽ مڪان. حال جي نااميدي جا شڪار آهن.

سندس آخري نقطو آتم جي سنل تين جو آهي. هريش واسواڻي لکي ٿو ته: "سندس ڪهاڻيون پڙهڻ سان اڪثر ذهني تصور (Intellectual imagination) مان پيدا ٿيون" (14). منهنجي خيال ۾ سندس ڪهاڻيون مٿيون عالمانه تصور ته رکن ٿيون پر اهو علامتي آهي. جنهن کي ڪولي بيان ڪري سگهجي ٿو ۽ اهو سڀ ذاتي علامتن مان گهڙيو آهي عام علامتن کان تهه دار ۽ وسيع معنيٰ رکنديون آهن ڪي ايس ٻالاڻي جي ڪهاڻي جا ڪردار منووگياني آهن. ڪردارن جي منوجگت طرف بي لاڳ (Dispassionate) رهي عڪاسي ڪرڻ سندس خوبي آهي. جيئن ته جديد ڪهاڻي ۾ واقعن جو سلسلو رنيل نه آهي ان ڪري ڪهاڻيءَ جو تاثر ذاتي طرز وارو بڻيو آهي منهنجي خيال ۾ اهو خاص نڪتو ڏيان ۾ اچي ٿو ته ڪهاڻي ۾ علامتن جو استعمال نظر اچي ٿو جيڪو اشاريت ڏانهن ڏيان ڇڪائي ٿو. جيئن ڪهاڻي ٻڻ ۾ ڪتي کي اهميت ڏيڻ سان ٻڙهندڙ کي من ۾ احساس جي جاڳرتا ٿئي ٿي. ڪي ايس ٻالاڻي جي ڪهاڻي ٻريا ۽ ڪرانتي ۾ ڪتي جي علامت کي وڏي اهميت آهي. ڪهاڻي جديديت جي سنگم سان علامتي بڻجي سامهون آئي آهي. علامتي ڪهاڻي ۾ داخليت ۽ خارجيت جو امتزاج پڻ ملي ٿو.

لعل پشپ ڳني سامتاڻيءَ جون ڪهاڻيون جدت ۽ سنڌي ساهت جو جائزو ۾ لکي ٿو: "خوبصورت فني نقطن سهڻن عڪسن ۽ الاهي ڪلاتمڪ باريڪين هوندي به اهو چا آهي. جيڪو ڳني جي هنن ڪهاڻين طرف مون ۾ گمان پيدا ڪري رهيو آهي آخر ۾ ڪهاڻيون پڙهڻ چا ٿيون. ڏين چا ٿيون؟ لريڪل ڀاشا ۽ ڏند ڪٿائون يا محض دلچسپ قصا ڳوٺي" اڳتي لعل لکي ٿو: "اڄوڪي ادب جو ڳبل حصو خود ۾ آتم وچيدي (Self Analytical) آهي تنهن ڪري الوجڪ کي وڏيڪ ڇيد ڪرڻ جو ميدان ۽ موقعو نٿو ڏي. ڳني جون ڪهاڻيون انهي ڳبل حصي ۾ نٿيون اچن ۽ تنهن ڪري وچيد جي تقاضا ڪن ٿيون (15)."

مٿي ڏنل تنقيد ۾ جي جواب ۾ اهو چوڻ درست نٿيندو ته ڳني جون ڪهاڻيون سنڌي ساهت ۾ علامت نگاري وارو رجحان رکن ٿيون هو ماضي سان پنهنجو بلو نٿو ڇڏائي سگهي جنهن جون پاڙون پاتال ۾ گهريون آهن. ڳنو منهنجي خيال ۾ منفرد آهي. جنهن جديد ڪهاڻي کي روايتي ڪهاڻي سان ڳنڍيو آهي. لعل

لکي ٿو:

"گني کي ٻهاڙي جڳهيون جو پسند آهن. ڪهاڻين ۾ ان جو جواب هي ٿي سگهي ٿو ڀهاڙ اڏول ۽ پر وقار آهن. اهو هن جو غير حقيقي هجڻ طرف اشارو نه آهي. زمين کان مٿي هجڻ جو هڪ ٻيو مثال ڪهاڻي جا نانڪا ۾ به ملي ٿو جتي ڀهاڙ نه بلڪه "بالڪني" اچي ٿي جا به زمين کان مٿي هوندي آهي پر ان کي بنياد ڪين هوندو آهي. بالڪني جاء جو اهو حصو آهي جيڪو ٻئي جي سهاري تي هوندو آهي. گني جون هي علامتون ذاتي علامتون آهن جن جو ڪيئي پرتولہ آهن جن کي مناحرو نہ ڏسڻ گهرجي. سريلي پاشا ۾ اهي ڏند ڪٿائون انساني نفسيات جي گهرت جا اهي آئينا آهن جن ۾ پنهنجو عڪس ۽ پاڻ کي ڳولي سگهجي ٿو. گني جديديت ۾ قدامت جو رس گهولي ڇڏيو آهي. اصل ۾ جديد ڪهاڻيء جو جهڪاء پوري طرح سان سنڌي ڪهاڻي ۾ علامت نگاري ڏانهن ڪونهي پر ان کي استعمال ڪيو ويو آهي. اردو ادب ۾ انتظار حسين (۽ ٻيا) علامت نگاري کي مڪمل طرح ڪم آندو آهي. ايشور چندر جون ڪهاڻيون ڪردارن جي چوطرف اٽيل آهن. جيڪي سماج سان سڌي طرح ٽڪراء ۾ آهن. هو زندگي جا چتر چٽي ٿو جيڪي درد جي ڪوميڙي ۾ ويڙهيل آهن. وچولي درجي جي رستن ناتن ۾ سرد مهري سندس ڪهاڻي جي خوبي آهي. سندس ڪن ڪهاڻين ۾ علامتي اشاريت ملي ٿي. جيڪا جديد ڪهاڻيء جي خوبي آهي. هڪ ٻيو ليکڪ وشنو ڀاٽيا اخلاقي ڏيوالپڻي جو انڪشاف ڪري ٿو. سندس ڪهاڻين ۾ جنسيات جو عڪس نظر اچي ٿو. هو علامتن جو استعمال ڪري ٿو. پريم پرڪاش پنهنجن ڪهاڻين ۾ هڪ وڏي معنيٰ رکي ٿو. من وگياني نفسياتي سناء سندس ڪهاڻي ۾ آهي. ڪهاڻي کي انند ڪيمائي پوڙڪ چهاء ڏيئي ان کي کرو ۽ بهادرانہ بنايو آهي. مجموعي طور تي هند ۾ سنڌي ڪهاڻي سماجي قدرن ۽ اندر ۾ ٽٽل انسان ۽ ٻين آدرشن جي ٽٽڻ اخلاقي ۽ ماضي کان ڪٽجڻ جي ڳالهہ آهي هن ۾ جديد تجربا ڪندي ڪهاڻي کي علامتي بنايو ويو آهي. ان طرح سنڌي ساهت ڪهاڻي جي وسيلي سماجي ڪارج جي اهميت کي واضح ڪيو ويو آهي شهري ۽ صنعتي سڀيتا جا نفي پهلو ۽ ان جي نتيجي ۾ نفسياتي اثرن مان پيدا ٿيندڙ انيڪ ۽ گهٽو پيڙا جو درد ڏسي سگهجي ٿو.

حوالا

(1) ڊاڪٽر اعجاز: "اردو افساني مين علامت نگاري" ص - 8.

(2) ايضا. ص - 8.

(3) ايضا. ص - 56، 57.

(4) ايضا. ص - 75، 76، 78.

(5) پرسرام. ڇيتمل: "ڇمڙا پوش جون ڪهاڻيون" (مهاڳ) ص - 1.

(6) قليچ. بيگ مرزا: "شزادي قدم برگ" سنڌي ادبي بورڊ. حيدرآباد. ص - 4.

(7) سليم اختر: "ادب او لاشعور" مکتبہ عاليہ ايبک روڊ. ص - 44، 45.

(8) Pearson L. B. French Literature, London. 1949, P. 142.

(9) مامتورا. آسانند: "ڳنوارڻ" سنڌي ٽائيمس پبليڪيشن 1978ع. ص - 82.

(10) لغاري. عبدالڪريم: "آزاد اخبار". 1961ع. قسط 10. ص - 5.

(11) ڊاڪٽر. عبدالجبار جوڻيجو: "نہ ڪر هار سينگار سڪي" شهباز پبليڪشن. 1981ع. ص - 133.

(12) گنو. سامتاڻي: "نئين سج جي ڳولها". 163 نکر باپانگر. احمدآباد. 1975ع. ص - 30.

(13) ڪونج. ڪندهر. 1968ع. ص - 10، 35، 38.

(14) واسواڻي. هريش. جون آلو چناٿون. ڪونج.

(15) گنو سامتاڻي: "تنقيدي ليکڪن جو مجموعو". 163 باپانگر. احمدآباد. 1975ع. ص - 105، 114. ۰

(14) هريش واسواڻي: "جو آلو چناٿون" ڪونج ببليڪيشن شهيد ڀڳت سنگهہ. روڊ بمبئي. 1984ع. ص - 53.

(17) علي بابا: "ڏرتي ڌڪاٿا". آگر پبليڪيشن. حيدرآباد 1983ع.

هيٺين ڪتابن تان مدد حاصل ڪئي ويئي:

1- هيرو ٺڪر: "جدت جو مفهوم ۽ سنڌي ڪهاڻي". ڪلپنا ڪتاب گهر، الهاس نگر ڀارت. 1975ع.

2- اي - جي - اتم: "سنڌي ڪهاڻي". نانڪ ۽ تنقيد. نئين دنيا پبليڪيشن 1983ع.

هڪ يادگار تصوير

(1958ع ۾ هالا پراڻا ۾، ادبي سنگت جي گڏجاڻي ۾ ورتل)

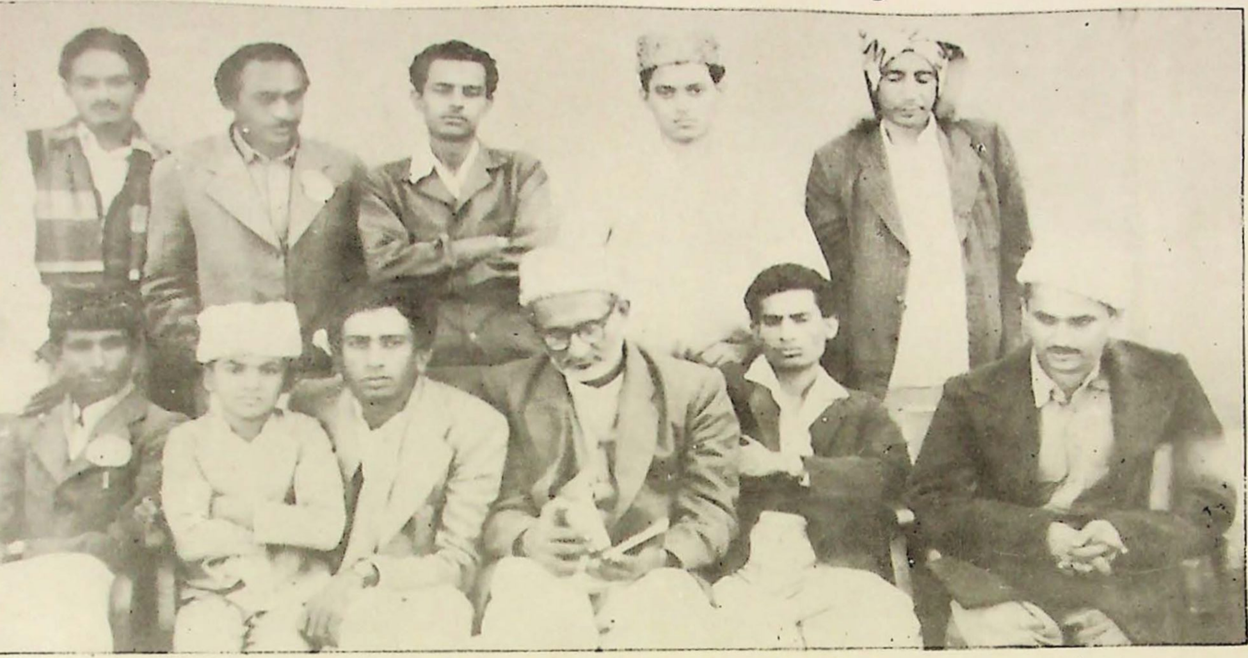

ويٺل- مرحوم مقبول ڀٽي، شمشيرالحيدري، مرحوم محمد عثمان ڏيپلائي، زيب ڀٽي. بيٺل- هڪ شخص، قاضي عبدالواحد،
مرحوم قاضي محمد عالم "معصوم" هالائي، قاضي مريد علي